

AZERBAYCAN'DA "ERMENİ MESELESİ"

(1920-2021)

**2022
YÜKSEK LİSANS TEZİ
BÖLGE ÇALIŞMALARI**

Azer AGHAYEV

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ali ASKER**

AZERBAYCAN’DA “ERMENİ MESELESİ”: (1920-2020)

Azer AGHAYEV

Prof. Dr. Ali ASKER

T.C.

Karabük Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Bölge Çalışmaları Anabilim Dalında

Yüksek Lisans Tezi

Olarak Hazırlanmıştır

KARABÜK

Şubat 2022

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	3
DOĞRULUK BEYANI	4
ÖNSÖZ	5
ÖZ.....	6
ABSTRACT.....	7
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	8
ARCHIVE RECORD INFORMATION	9
KISALTMALAR	10
ARAŞTIRMANIN KONUSU	11
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	11
ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ/ PROBLEM.....	11
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	12
KAPSAM VE SINIRLILIK/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	12
BİRİNCİ BÖLÜM	13
KAFKASLARDA “ERMENİ SORUNU”NUN ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİMİ	13
1.1. İran, Rusya ve Osmanlı Üçgeninde Ermeni Faaliyetleri	13
1.2. Ermenilerin Kafkasya’ya Göç Ettirilmesi ve Demografik Yapının Bozulması	21
1.3. 1905-1906 Olayları.....	26
1.4. 1917’de İki Devrim: Şubat ve Ekim Devrimleri.....	34
1.5. Mart 1918 Olayları.....	37
1.6. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde “Ermeni Meselesi”	42
1.6.1. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Kuruluşu.....	42
1.6.3. Azerbaycan’ın Toprak Bütünlüğü Mücadelesi	47
1.6.3. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Yıkılışı.....	52
İKİNCİ BÖLÜM.....	55
SOVYET DÖNEMİ AZERBAYCAN’DA “ERMENİ MESELESİ” VE SONUÇLARI (1920-1985)	55
2.1. Kafkasya’da Bolşevik İşgali ve Bölgesel Siyasi Durum	55
2.2. Moskova Antlaşması ve Sınır Sorunları.....	56
2.3. Kars Antlaşması.....	66

2.4. Zengezur'un Ermenistan'a Verilmesi	71
2.5. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti	75
2. 6. Sovyet Döneminde Karabağ	77
2.6.1. Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinin Kuruluşu	77
2.6.2. Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nin Hukukî Statüsü	80
2.7. Sovyet Döneminde "Ermeni Meselesi"nin Gelişim İstikametleri	83
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	89
1985-2021 DÖNEMİ "KARABAĞ MESELESİ" VE AZERBAYCAN-ERMENİSTAN ÇATIŞMASI.....	89
3.1. Gorbaçov Reformları ve Ermeni Şovenizminin Yükselişi.....	89
3.2. Tophane Ormanı	93
3.3. Sumgayıt Olayları.....	94
3.4. Ermenistan Depreminde Azerbaycan Yönetiminin Desteği.....	98
3.5. Özel Temsilci ve Hususi İdare	99
3.6. Bakü'de 20 Ocak 1990 Katliamı	101
3.7. Karakent Olayı ve Dağlık Karabağ'ın Özerkliğinin Feshi.....	104
3.8. Sovyetler Birliği Sonrası Dönemde Olayların Gelişim İstikameti ve Ateşkese Kadar Olan Süreç.....	105
3.8.1. İşgalci Devlet Olarak Ermenistan.....	105
3.8.2. Hocalı Soykırımı.....	107
3.8.3. İşgalin Genişlemesi, BM GK Kararları ve AGİT Minsk Grubu Süreci.....	111
3.9. Dağlık Karabağ Sorununun Hukuki Boyutu.....	117
3.10. İşgal ve Ateşkes İkileminin Kırılma Noktaları	121
3.10.1. Nisan Savaşı.....	121
3.10.2. Tovuz Çatışması	122
3.10.3. 44 Günlük Savaş ve Zafere Doğru	123
SONUÇ	129
KAYNAKÇA	138
ÖZGEÇMİŞ	153

TEZ ONAY SAYFASI

Azer AGHAYEV tarafından hazırlanan ‘‘AZERBAYCAN’DA ‘ERMENİ MESELESİ: (1920-2021)’ başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. ALİ ASKER

.....

Tez Danışmanı, Uluslararası Siyaset ABD

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Bölge Çalışmaları Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 05/10/2021

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Doç. Dr. Ersin Müezzinoğlu (KBÜ)

.....

Üye : Prof. Dr. Ali ASKER (KBÜ)

.....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ali Samir MERDAN (ÇAKÜ)

.....

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Hasan SOLMAZ

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntılarım intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Azer AGHAYEV

İmza :

ÖNSÖZ

Tez konusunun belirlenmesi ve hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen, pandemi sürecinde karşılaştığım zorlukların aşmamda destek olan ve beni motive eden danışman hocam Sayın Prof. Dr. Ali Asker'e, tez savunma jürisi üyeleri olarak, kıymetli hocalarım Doç. Dr. Ersin MÜEZZİNOĞLU ve Dr. Öğr. Üyesi Ali Samir MERDAN'a aydınlatıcı eleştiri ve katkıları için teşekkür ediyorum. Uluslararası seyahatlerin kısıtlı olduğu bir dönemde tez çalışmasında birçok kaynağa erişmeme yardımcı olan arkadaşım Orhan ZAHİDOV'a, tezle ilgili yazım süreci ve teknik düzenlemeler sırasında bilgi tecrübesini cömertlikle paylaşan Hülya DEMİRAĞ'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca, eğitimim boyunca maddi ve manevi desteğini esirgemeyen kıymetli aileme gönülden şükranlarımı sunuyorum.

ÖZ

Sovyetler Birliği'nde Mihail Gorbaçov'un iktidara gelmesiyle başlatılan "perestroyka ve glasnost" politikaları kısa sürede etkisini göstermiş, totaliter rejim döneminde saklı tutulan veya bastırılan birçok sorun yeniden ortaya çıkmış, etnik zeminde milliyetçi ve ayrılıkçı politikalar hız kazanmıştır. Bu sürecin dikkat çeken olaylarından biri Ermenistan'ın Dağlık Karabağ ekseninde Azerbaycan'a karşı ileri sürdüğü toprak talebidir. Bu doğrultuda meydana gelen uyuşmazlığın kısa sürede derinleşerek bir savaşa dönmesi Azerbaycan'da büyük tahribata ve beşerî kayıplara yol açmıştır. Bu savaşta büyük devletlerin, özellikle Rusya'nın gücünü arkasına alan Ermenistan, Azerbaycan topraklarının yüzde yirmisini işgal etmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde gelişen ve sıcak çatışmaya dönüşen bu uyuşmazlığın tarihi kökleri yüzyıllar öncesine uzanmaktadır. "Azerbaycan'da 'Ermeni Meselesi': 1920-2020" konulu bu tez çalışmasında "Ermeni Meselesi" ekseninde meydana gelen önemli tarihi ve siyasi olaylar, bu olayların sebepleri ve doğurduğu sonuçlar ele alınmıştır.

Birinci Bölümde Kafkaslarda "Ermeni Meselesi"nin ortaya çıkışı ve gelişim süreci tartışılmıştır. Ermenilerle ilgili; İran, Rusya ve Osmanlı üçgeninde gelişen olaylar, Ermenilerin Kafkasya'ya göç ettirilmesi, Rusya'nın demografik siyaseti, 1905-1906 ve Mart 1918 katliamları, ayrıca Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) döneminde "Ermeni Meselesi"ne yönelik politikalar ele alınmıştır. *İkinci Bölümde* Sovyet dönemi Azerbaycan'da "Ermeni Meselesi" konusunda izlenen politikalar, Azerbaycan'ın toprak kayıpları, İkinci Dünya Savaş döneminde yaşanan gelişmeler ele alınmıştır. *Üçüncü Bölümde* 1985'ten sonraki dönemde "Ermeni Meselesi" etrafında gelişen uyuşmazlıklar ve iki devlet arasındaki çatışma süreci ele alınmıştır. Bu bölümde ayrıca, sorunun Sovyet sonrası dönemdeki gelişim seyrine değinilmiş, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün yeniden tesis edilmesine ilişkin siyasi, diplomatik ve askeri politikalarıyla ilgili önemli gelişmeler ele alınmıştır. *Sonuç Bölümünde*, çalışma neticesinde ortaya çıkan tespit ve değerlendirmelere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri, Ermeni Meselesi, Ermeni Terörü, Etnik Çatışmalar

ABSTRACT

The “perestroika and glasnost” policies that began to be implemented after Mikhail Gorbachev came to power in the Soviet Union quickly showed their effect; leading to many issues that had been hidden or repressed during the totalitarian regime period to resurface and ethnic-based nationalist and secessionist policies to gain momentum. One of the salient events of this process was the territorial demand made by Armenia against Azerbaijan on the Nagorno (Mountainous) Karabakh axis. The quick deepening of the dispute that occurred in this direction and its transformation into a war caused great destruction and loss of human life in Azerbaijan. Backed by great powers, especially Russia, Armenia occupied twenty percent of Azerbaijan’s territories. The historical roots of this dispute that developed during the Soviet Union’s dissolution process and which morphed into armed conflict goes back centuries. This thesis study titled “The ‘Armenian Question’ in Azerbaijan: 1920-2020” reviews the important historical and political events that have transpired in the “Armenian Question” axis and the causes and consequences of these events. *Chapter One* discusses the emergence and development of the “Armenian Question” in the Caucasus. The chapter deals with the events concerning the Armenians that transpired within the triangle of Iran, Russia, and the Ottoman Empire, the enforced migration of Armenians to the Caucasus, Russia’s demographic engineering, the 1905-1906 and March 1918 massacres, as well as the policies concerning the “Armenian Question” during the Azerbaijan Democratic Republic (1918-1920) period. *Chapter Two* discusses the policies that were pursued concerning the “Armenian Question” in Azerbaijan during the Soviet period, Azerbaijan’s territorial losses, and the developments that occurred during the Second World War period. *Chapter Three* discusses the disputes that developed around the “Armenian Question” in the period following 1985 and the conflict process between the two states. The chapter also deals with the development process of the issue in the post-Soviet period and reviews the important developments concerning the political, diplomatic, and military policies related to the reestablishment of Azerbaijan’s territorial integrity. The *Conclusion Chapter* gives an account of the findings that were uncovered as a result of this study and the evaluations of these findings.

Keywords: Azerbaijan-Armenia relations, Armenian issue, Armenian terrorism, ethnic conflicts

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Azerbaycan'da 'Ermeni Meselesi': 1920-2021
Tezin Yazarı	Azer AGHAYEV
Tezin Danışmanı	Prof. Dr. Ali ASKER
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	2022
Tezin Alanı	Bölge Çalışmaları
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	153
Anahtar Kelimeler	Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri, Ermeni Meselesi, Ermeni Terörü, Etnik Çatışmalar

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of The Thesis	The 'Armenian Question' in Azerbaijan: 1920-2021
Author of The Thesis	Azer AGHAYEV
Advisor of The Thesis	Prof. Dr. Ali ASKER
Status of The Thesis	Master's Thesis
Date of The Thesis	2022
Field of The Thesis	Regional Studies
Place of The Thesis	KBÜ/LEE
Total Page Number	153
Keywords	Azerbaijan-Armenia relations, Armenian issue, Armenian terrorism, ethnic conflicts

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AGİK	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AHC	: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BM	: Birleşmiş Milletler
BMGK	: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
DKÖV	: Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti
KGAÖ	: Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü
KP	: Komünist Parti
MK	: Merkezî Komite
ÖSSC	: Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
RF	: Rusya Federasyonu
RK(B)P	: Rusya Komünist (Bolşevikler) Partisi
SİHA	: Silahlı İnsansız Hava Aracı
SSC	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TSFSC	: Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Büyük güçler tarafından yapay bir sorun olarak geliştirilmiş olan “Ermeni Meselesi” Sovyet iktidarı döneminde kendine özgü bir gelişim süreci izlemiştir. Çalışmada; 1990’da Azerbaycan’da Sovyet iktidarının kuruluşundan günümüze kadar devam eden zaman kesiti kapsamında “Ermeni Meselesi”nin gelişim süreci belli başlı olaylar ve sonuçlar bağlamında incelenmektedir. Araştırmada, konunun daha iyi anlaşılması amacıyla, sorunun, ele alınan tarihi kesitten önceki gelişim sürecine de yer verilmiştir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Yoğun şekilde gündeme çıkış tarihi 19. yüzyıla kadar uzayan, günümüzde sürekli olarak gündemde tutulmaya çalışılan “Ermeni Meselesi” gerek Türkiye gerekse Azerbaycan açısından bölgesel ilişkiler, iç ve dış politika, ayrıca güvenlik konusu bakımından büyük önemlidir. Keza konunun sürekli olarak gündemde tutulması, büyük güçlerin Ermenistan aracılığıyla Türkiye ve Azerbaycan üzerinde siyasi ve diplomatik baskı kurma isteklerinden kaynaklanmaktadır. Ne yazık ki gerek büyük devletler gerekse uluslararası kuruluşlar dün olduğu gibi bugün de “Ermeni Meselesi” olarak bilinen bu yapay sorununun neden olduğu dağıtıcı olayların önlenmesi yönünde adil ve etkin politika uygulamak iradesinden yoksun olduğu gibi Ermeni tezlerini savunarak Azerbaycan ve Türkiye’ye karşı suçlayıcı dil kullanmaktadırlar. Böyle bir durumda konuyu bilimsel düzlemde ele almak, tarihi gerçekleri ortaya koymak, olayların bilimsel kıstaslar doğrultusunda yorumlamak, tespit ve değerlendirmelerde bulunmak alan yazınına katkıda bulunmak açısından son derece önemlidir.

ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ/ PROBLEM

Araştırmada iki hipotez belirlenmiştir: 1) Sovyetler dönemi Azerbaycan’da “Ermeni Meselesi” kendinden önceki ve sonraki dönemlerle sıkı bağlantısı olan yapay bir sorundur. 2) Büyük devletler ve uluslararası kuruluşlar Azerbaycan’ın toprak

bütünlüğü sorununu sözde savunurken, özde Ermenistan'a destek vermişlerdir. Bu durum Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının barışçıl yoldan çözülmesini imkânsız kılmıştır. Bu doğrultusunda yapılan bir tez çalışması meselenin gerçek mahiyetini ortaya çıkarmak açısından önemlidir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Tez çalışmasının hazırlanmasında tarama-inceleme yöntemi esas alınarak, tarihi ve siyasi olayların değerlendirilmesi yapılmış, olaylar zinciri tarihsellik yönüyle ele alınarak aralarındaki mantıksal bağlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda konuya ilişkin alan Türkçe, Azerbaycan Türkçesi, Rusça ve kısmen İngilizce alan literatürü kapsamlı bir şekilde taranmış, birincil, ikinci ve yardımcı kaynaklar şeklinde tasnif edilmiştir. Bunun dışında, Karabağ'ın statüsüne ilişkin hukuki düzenlemeler dahil olmak kaydıyla Sovyet döneminin mevzuatı, uluslararası karar ve normlar, siyasi açıklama ve analizler derlenerek tez çalışmasının malzeme altyapısı temin edilmiştir. Tarihi ve siyasi olayların karşılaştırmalı analizinin yanı sıra ilgili mevzuatın içerik tahlili yapılarak yorum ve değerlendirmelerde bulunulmuştur.

KAPSAM VE SINIRLILIK/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Tez çalışmasının kapsamı 1920-2020 yıllarını kapsamaktadır. Fakat bu zaman kesitinden önceki dönemde de "Ermeni Meselesi" mevcudiyetini devam ettirmiştir. Bu yüzden konuya ilişkin zaman kesitinden önceki dönemle bağlantı kurulması olayların akışını izlemek ve daha derinden analiz etmek açısından son derece önemlidir. Bu husus, tezin zaman bakımından sınırlarını tespit etmek açısından zorluk oluşturmuştur. Sovyet totaliter rejimi döneminde kapalı toplum ve sosyalizm ideolojisinin gereklerine uygun olarak döneme ilişkin basında yer alan yazılar ve bilimsel makaleler konuya ilişkin tarihi süreci aydınlatmak açısından yetersizdir. Bu yüzden döneme ilişkin gelişmeleri ortaya koyarken ağırlıklı olarak ikincil kaynaklara yönelmek zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Tezin yazım sürecinde küresel pandemi nedeniyle arşiv ve kütüphanelerin kapalı olması da karşılaşılan zorluklardan biridir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAFKASLARDA “ERMENİ SORUNU”NUN ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİMİ

1.1. İran, Rusya ve Osmanlı Üçgeninde Ermeni Faaliyetleri

Anadolu’da ve Kafkasya’da Türk/Müslüman halka büyük sorunlar yaşatan, terör, saldırı, katliam ve diğer eylemlerle devleti ve kurumlarını yıpratmaya çalışan Ermenilerin bu faaliyetleri, ne yazık ki günümüze kadar devam etmektedir. “Ermeni Meselesi” olarak bilinen bu yapay sorun 20. yüzyıl boyunca Türklere karşı araç olarak kullanılmıştır. Ermeni meselesini gündeme getiren ve uygulayan güçler, başta Ermeniler olmak kaydıyla, sadece saldırganlığıyla değil, olgu ve gerçekleri çarpıtarak, “Büyük Ermenistan”, “Kadim Ermenistan”, “Batı Ermenistan” vs. adlarla muhayyel bir tarih ve kültür inşa etmeye çalışmaktadırlar. En kadim, en şanlı, en uygar olan her şeyi Ermeni kimliği ile ilişkilendirmek, tarihin hiçbir evresinde var olmayan “Ermeni Devleti” mitini oluşturarak bunun üzerinden her şeye sahiplenme tutkusuna sarılan Ermeni milliyetçiliği Türk düşmanlığı üzerine inşa edilmiş bir milliyetçilik türüdür. Oysa tarih boyunca bağımsız bir devlet yapısına sahip olmayan Ermenilerin kimlik meselesi bile bir muammadır. Ermeni tarihini neredeyse bin yıl öncesine dayandıran, fakat bu konuda maddi tarihi ve arkeolojik herhangi bir veriye sahip olmayan Ermeniler tarih boyunca farklı imparatorlukların hükümranlığı altında varlıklarını sürdürmeye çalışmıştır.¹

Ermeni kimliğinin şekillenmesinde Hristiyanlık dininin benimsenmesi son derece etkin rol oynamıştır. Bağımsız devlet geleneğinden yoksun olan bu topluluğun kendini koruma güdüsü gücünü dini mensubiyetten, dolayısıyla Ermeni Kilisesi’nden almıştır.

“Birinci yüzyıldan 1830’lu yıllara kadar coğrafi sınırları belirlenmiş bir Ermeni halkından söz edilemez nitekim bu dönemin kaynaklarında coğrafi anlamda bir Ermeni ülkesi tanımlaması geçmemektedir Ermeni adı ise sembolik olarak kullanılmakta ve hiçbir zaman Ermenilerin yaşadığı ülke anlamına gelmemektedir. Bundan dolayı orta çağ Ermenistan kavramı henüz ikna edilmemiş ve bu dönem Ermenistan’a ilişkin Ermeni tarihi oluşturma projesi, Rus ve Ermeni Taciklerine mal edilmelidir. Bu durum Ermeni kimliğine sahip topluluğun özellikle Anadolu’da dağılık yaşadığını, siyasi bir kimlik taşımadığını,

¹ Cahit Külekçi, “Ermeni Kimliğinin Dönüşüm Süreci ve Âmira Sınıfının Oluşumu”, *Hikmet Yurdu*, Yıl: 6, C: 6, Sayı: 12, Temmuz – Aralık 2013/2 (ss. 101 – 117), s. 103.

Azerbaycan ve İnan da küçük kilise cemaatleri halinde örgütlenip ticari bir topluluk olduğunu göstermektedir.”²

Kilise, Ermeni toplumuna alfabe kazandırma, kutsal metinleri çevirme, dini inancı sistemleştirme, Ermenice literatür meydana getirme ve geliştirmede öncülük etmiştir. Önce Araplar, ardından Türklerin egemenliği altında yaşamış Ermeni toplumu dini inancını, dilini, kültürünü ve ulusal özelliklerini koruyabilen tek bölge olma durumunu sürdürebilmiştir.³

Tarihi kaynaklar, Ermeni toplumunun Türklerin himayesinde varoluşlarını sadece dini ve kültürel anlamda değil, aynı zamanda ekonomik anlamda da sürdürdüğünü ortaya koymaktadır. Fatih Sultan Mehmet döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler sosyal, kültürel ve dini faaliyetlerini kolay şekilde yürütebilirler diye ilk kez Ermeni Patrikliği kurulmuştur. Safevi İmparatorluğu’nda ise dağınık halde yaşayan Ermeniler için 1605 yılında I. Şah Abbas’ın fermanıyla İsfahan yakınında Yeni Culfa⁴ şehri inşa edilmiştir.⁵ Yeni Culfa’da Ermenilerin sosyal ve dini haklarını serbestçe kullanabilmeleri amacıyla kilise ve manastır yapılmış, ayrıca kendilerine dış ticaret alanında önemli ayrıcalıklar tanınmıştır.⁶ Bu ayrıcalıklar doğrultusunda, hiç kimse Ermenilere “yabancı” diyemezdi. I. Şah Abbas’ın Culfa’ya tanıdığı özerklik hakkı gereği belediye seçimlerine resmi makamlar herhangi bir şekilde müdahale edemezdi. Suçlu sakinler Şah’ın fermanıyla affedilmiştir. Adli uyuşmazlıkların Ermenilerin kendi aralarında çözülmesine karar verilmiştir.⁷

18. yüzyılın ortalarına doğru Ermeni tüccarlar Yeni Culfa’dan Avrupa ve Asya’nın farklı ticaret merkezlerine yaptıkları seyahatlerde Ermeni sermayesinin

---

² Aygün Attar (Haşimzâde), *Karadağ Meselesi Kapsamında Ermeni ve Ermenistan Siyaseti*, Atatürk Araştırma Merkezî Yayını, Ankara 2005, s.17.

³ Cahit Külekçi, s. 104.

⁴ Eski Culfa olarak bilinen kasaba ise 1828’de nihai olarak Rusya’nın kontrolüne geçmeden önce zaman zaman Osmanlı ve Safevi arasında el değişmiştir. Burası Osmanlıların eline geçtikten sonra I. Şah Abbas tüccar Ermenileri Yeni Culfa’ya göç ettirmiştir. Hatta 17. yüzyılda Yeni Culfa’daki mahalleler Eski Culfa’daki mahallelerin adlarını taşımaktaydı. Kuşkusuz, bu husus Culfa’daki bu yerlerin Ermenilere ait olduğunu göstermez, Sadece ticaret erbabı Ermenilerin eski yerlerinin adlarını buraya taşımaları bakımından dikkate şayandır. Reşid Safvet Atabinen, “Kafkas Etekleri Türk Ticaret Yolları”, (Hazırlayan: Selahettin Tozlu), *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 8, Kış 2005, (ss. 31-39), s. 33. Not: Yeni Mecmua’nın 9 Mayıs 1918 tarihli 43. sayısının 325-327. sayfalarında yayınlanmış bu makale Dr. Selahettin Tozlu tarafından açıklamalarla birlikte yeniden yayımlanmıştır.

⁵ Ваган Байбуртян, *Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке*, АН Арм. ССР. Сектор востоковедения. Изд-во АН Арм. ССР, Ереван 1969, с. 21.

⁶ Ваган Байбуртян, с. 21.

⁷ Zainillah Karimi, *İnan Ticareti ve İnan Ermeni Tüccarlarının Uluslararası Ticari Bağlantıları (1600-1650)*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı/Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aralık 2016, s. 5-6.

oluşumuna ciddi katkıda bulunmuştur. Yeni Culfa'dan hareket eden Ermeni tüccarlar Hint Okyanusu ve Basra Körfezi üzerinden önemli ticaret ağı kurmuştur. 18. yüzyılda dahi Ermeni sermayesi büyük devletlerle rekabet edebilecek bir düzeye yükselmiştir. Bu durumun şekillenmesinde gelenek ve dayanışmanın etkin olduğu söylenmektedir. Kırım'ın Kefe şehrinde yaşayan Ermeni cemaat 14 ve 15. yüzyıllarda Cenevizlilerin canlı ticaretinde imtiyazlı statüye sahipti. Değişen ekonomik koşulların etkisiyle zamanla Ermenilerin ticari etkisi gerilemiş, Ermeni sermayesi sınırlı bir alana sıkışmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında etkili olan birçok nedenin yanı sıra Ermenilerin Osmanlı Devleti sınırları içinde rahat yaşam sürmeleri de önemli bir sebeptir.⁸ Osmanlı ve İran'da ayrıcalıklı bir duruma sahip olmalarına rağmen, Ermeniler ekonomik ve sosyal güçlerini Avrupa ve Hristiyan aleminden destek bulmak için kullanmış, fakat tüm çabalarına rağmen bu beklentileri karşılanmamıştır.⁹ Onların bu konuda muvaffak oldukları girişim Çarlık Rusyası ile kurdukları temaslarla başlamıştır. Keza Ermenilerin bu girişimleri, yayılmacı hedeflerine ulaşma yolunda çaba gösteren Çarlık yönetiminin dikkatini çekmiştir.

Ermenilerin, tebaası olduğu Safevi ve Osmanlı devletlerinde önce özerklik, ardından devlet kurma çaba ve isteklerini tetikleyen birçok etken söz konusudur. Onların Azerbaycan toprakları üzerinde devlet kurma düşüncesini şekillendiren öncelikli faktörleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1) 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın başlarında ortaya çıkan Osmanlı-Safevi savaşlarının acı sonuçları ve bu fırsatı kaçırmayan Ermenilerin her iki devletin yönetici sınıfından yararlanması.
- 2) Ermeni Gregoryen Kilisesi'nin, özellikle farklı devletlerin sınırları içinde yaşayan Ermenilerin bu faaliyetlere verdikleri maddi destek ve gizli faaliyetleri
- 3) Uluslararası durum ve Safevi Devleti'nin yıkılışı¹⁰

Rusya İmparatorluğu Kafkasya'yı işgale başladığı tarihten itibaren Ermenilere özel ilgi göstermiş, Kafkasya'yı işgal etme planına bağlı olarak "Ermeni Meselesi"nin ortaya çıkmasına ivme kazandırmıştır. Son derece önemli jeopolitik konuma sahip olan Kafkasya bölgesine yönelik işgal stratejisinin geliştirilmesi uzun zaman dilimine

---

⁸ Cahit Külekçi, s. 104.

⁹ Bkz. Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa, *Tarixin qara səhifələri: deportasiya, soyqırım, qaçqınlıq*, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Milli Mənasibətlər İnstitutu, "Qartal", Bakı 1998, s. 5-9.

¹⁰ Güntekin Necefli, *XVIII. Asırda Azərbaycan Topraklarında Ermeni Devleti Kurma Təşəbbüsləri*, (Aktaran: Sabahattin Şimşir), IQ Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s.33-34.

yayılmıştır. Keza Rus yayılmacılığının karakteristik özelliklerinden birisi işgal süreci başlamadan bölgeyi coğrafi, sosyal, ekonomik, etnik, kültürel vd. yönlerden incelemek, askerî harekâtı sağlam bir zemine oturtmak, böylece başarı ihtimalini artırmaktı. Bu durumda Ermeniler, Rusya İmparatorluğu için önemli bir unsur haline gelmiştir. Ermenilerin Ruslar tarafından kullanılmaya başladığı dönemin 19. yüzyıl olduğuna dair yaygın bir kanaat hakimdir. O zamana dek *millet-i sadıka* olarak bilinen Ermeniler kendi devletlerine bağlıydı. Buradan hareketle, Ermenilerin suçsuzluğunu “ispatlayarak” aklamaya çalışan birtakım araştırmacılar Ermeni mezalim ve ayaklanmalarını dış güçlerin özellikle de Rusların kışkırtmasına bağlar. Bu araştırmacılara göre, dış güçler barış ve hoşgörü içinde yaşayan Müslüman ve Ermeniler arasına nifak tohumları serpererek onları birbirine kırdırmışlardır. Bu kozmopolit yaklaşımda, tarihi durum, koşul, etken ve etmenlere ilişkin tespit ve yorumlamalar popülist ve basit değerlendirmenin ötesine geçememektedir. Oysa “Ermeni Meselesi”nin ortaya çıkmasında etkili olan en güçlü faktör Ermeni toplum ve kanaat önderlerinin Müslüman idaresini kabullenmemesi, Hristiyan bir devletin yönetiminde bulunarak, ileride kendi devletlerini kurma hayaline kapılmalarıdır. Tarih boyunca bağımsız bir devlet kuramayan Ermenilerin dış güçlerle ilişkisi doğal olarak kilise üzerinden geliştirilmiştir. Rus ve Osmanlı yönetimlerini Ermeni Kilisesi’ne ilgisi neredeyse aynı zaman dilimine tesadüf etmektedir. Bilindiği üzere 1583’te Revan’ı fetheden Osmanlı Devleti, Eçmiyazin Kilisesi üzerinde de denetim elde etmiştir. Fakat o dönemde Rusya güçlü bir devlet değildir. Ermeni katolikosları Osmanlı padişahları tarafından tayin edilmekteydi. Sonraki dönemlerde Osmanlı Devleti’nin sınırları dışında kalmasına ve Eçmiyazin’e bağlı Ermenilerin Osmanlı tebaası olmamasına rağmen yine de katalikos, Osmanlı padişahları tarafından atanmış ve azledilmiştir. Bu işlem İstanbul’daki Ermeni Patriği başkanlığında, toplumun ileri gelenlerinin önerisi ve padişahın onayı ile gerçekleştirilmiştir.¹¹ Zamanla Rusya’nın yükselişine paralel olarak İran ve Osmanlı devletlerinin gerilemesi Ermenileri yeni plan ve tertipler konusunda cesaretlendirmiş ve bu tertiplerin önünü açmıştır. I. Petro döneminde Şah Sultan Hüseyin, İran’ın yaşadığı siyasi ve ekonomik kriz sonucu 1713 yılında Rusya’dan yardım karşılığında ticaret ve dostluk antlaşması imzalamak zorunda kalmıştır. Bu

---

¹¹ Adem Ölmez, “Rusya ile Eçmiyazin Katogigosluğu’nun İlişkilerinin Osmanlı Ermenilerine Etkileri”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler, Cilt: 1, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS-II] 22–24 Mayıs 2008* (Yayına hazırlayanlar: M. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), Erciyez, Ocak 2009 (ss. 113-128), s. 117.

antlaşma Ruslar açısından bölgenin araştırılmasının yolunu açmıştır.¹² 17. yüzyılın sonu 18. yüzyılın başlarından itibaren dünya siyasetinde yaşanan değişikliklerin etkisiyle İngiltere, Fransa ve Rusya devletlerinin Osmanlı ve Safevi devletlerine yönelik işgal ve ilhak politikalarının yoğun hale geldiği gözlemlenmiştir. Bahsi geçen Avrupa devletleri Osmanlı ve İran'a müdahale etmek ve içeride yıkıcı faaliyetler tertiplemek amacıyla bölgede yaşayan Hristiyanların ve özellikle Ermenilerin yardımına bel bağlamıştır. Bu doğrultuda Ermeni din adamları ve zenginleri Safevi ve Osmanlı topraklarında Ermeni devleti kurmak amacıyla Avrupa devletleri nezdinde girişimlerde bulunmuştur.¹³ Çar I. Petro döneminde Rusya'ya Safevi Devleti'nden çok sayıda Gregoryen ve Ortodoks cemaatine mensup Hristiyan tüccarlar gelmiştir. Bu tüccarlar Çarın bölgeyi ziyaret etmesi için birtakım çekici önerilerde bulunmuştur. 28 Ekim 1701'de Ermenilerden papaz Minas Vartapet ve İsrail Ori, Bavyera Krallığı'nın (Königreich Bayern) elçisi sıfatıyla I. Petro'yla görüşmüş, onu etkilemek için çeşitli hediyeler sunmuş, İran'a kalıcı bir sefer düzenlemesi için Kafkaslarda Hristiyan bir devlet kurması konusunda ikna etmişlerdir.¹⁴ Çar I. Petro, 28 Temmuz 1723 tarihinde Bakü'nün işgalinin ardından "Ermenilerin himayesi ve Hazar boyu bölgelerde iskanına müsaade eden" bir düzenleme çıkarmıştır. Çar Rusyası'nın amacı Osmanlı ve İran'da dağınık bir halde yaşayan Ermenileri bir araya getirerek bölgeye göç etmelerini sağlamak ve böylece Kafkasya'da tampon Hristiyan bölgesi oluşturmaktır. 10 Kasım 1724'te I. Petro'nun imzasıyla General Matyuşkin ve bölük komutanı Levaşov'a tebliğ edilen fermanla Ermenilerin Gilan, Mazandaran, Bakü, Derbent ve diğer bölgelere yerleştirilmesi konusunda her türlü destek sağlanması istenmiştir. Bahsi geçen bölgelerde yaşayan yerel halkın başka yerlere sürülmesi söz konusuydu. Bu süreç Anadolu ve Kafkasya'da Ermeni sorununun Rusya'ya ve Avrupa siyasetine taşınmasının ilk adımı idi.¹⁵ Devam eden süreçte Rus yayılmacılığı bir kadar yavaşlamıştır. Keza Nadir Şah'ın yoğun şekilde düzenlediği askerî harekâtlar Rusları Kafkasya'dan geri çekilmek zorunda bırakmıştır. Böylece iskân ve göç politikaları kesintiye uğramıştı. Tüm bu gelişmeler,

---

¹² Stepan Razin'in 1667'de Hazar kıyıları boyunca yaptığı yağma amaçlı seferlerde çok sayıda ganimetin yanı sıra bölgenin yönetici kesimine mensup kişilerini de esir almıştır. Bu kişiler daha sonra Rus yönetimi tarafından satın alınarak bölgeyle ilgili çok sayıda bilgi edinilmiştir. Bkz: İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, Ötüken, İstanbul 2009, s.468-470.

¹³ Güntekin Necefli, s.46.

¹⁴ Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa, s. 12-13.

¹⁵ İsmail Mehmetov, s. 472

ilerleyen dönemlerde I. Petro'nun Kafkasya politikasının devam ettirilmesi açısından, Rus yayılcılığına olumlu zemin hazırlamıştı.

Ermeni meselesinin Kafkaslarda yeniden ivme kazanması 19. yüzyılın başlarına tesadüf eder. 24 Temmuz 1783'te imzalanan Georgiyevsk Antlaşması'yla Kartli-Kahetya Krallığı Rusya'nın himayesine girmiştir. Bu antlaşmayla “*Gürcistan, Osmanlı ve İran'a ebediyen sırtını dönüyor ve geleceğini kuzeydeki dindaşlarının insafına terk etmiş oluyordu.*”¹⁶ Oysa, “*Rusya, Gürcülerin himaye ve ittifak beklentilerine karşın Gürcistan'ı işgal etmek için hazırlanıyor, bunun için de VI. Vahtang döneminden beri Rusya'da yaşayan Gürcüleri ve Gürcistan'daki Rus yanlılarını kullanıyordu. Rusya'nın Gürcistan'a yönelik tüm faaliyetleri emperyalist amaçlarını gerçekleştirmeye hizmet ediyordu.*”¹⁷ Antlaşma gereği muhtemel bir saldırı durumunda Rusya Kartli-Kahetya Krallığı'nın savunmasını sağlayacaktı. Bu antlaşma Rusya'nın Kafkaslara doğrudan müdahalesine bir zemin hazırlamıştı. Bölgeyi Ruslara kaptırmak istemeyen Ağa Muhammed Şah Kaçar 1795'de harekete geçince II. Katerina da 1783 Georgiyevsk Antlaşması'na dayanarak Rus birliklerine Kafkasya'ya girme emri vermişti. 6 Kasım 1796'da II. Katerina'nın ölümüne kadar Rus ordusu Derbent ve Bakü'yü ele geçirmiştir. Şunu da vurgulamak gerekir ki Derbent'in düşmesinde şehirdeki Gregoryen cemaatin ihaneti etkili olmuştur. Rus tahtına oturan I. Pavel Kafkasya politikasında değişikliğe giderek Rus askeri birliklerini geri çekmiş, fakat Çar I. Aleksandr, 12 Eylül 1801'de Kartli-Kahetya Krallığı'nın Rusya'ya katılmasına dair fermanı onaylamıştır. Ferman doğrultusunda Gürcistan topraklarında Rusya'ya bağlı Tiflis Gübematörlüğü kurulmuş, Gazah, Borçalı ve Şemşeddil sultanlıkları da bu gubernatörlüğe dahil edilmiştir. İlerleyen dönemde Rusya'nın gerek işgal gerekse ikna politikalarının etkisiyle Kafkaslarda artan nüfuzu Kacarları yeniden harekete geçmeye zorlamıştır.¹⁸

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin gerilemesi Rusya'nın emperyalist bir devlet olarak yayıldığı bir döneme tesadüf eder. Rusya İmparatorluğu, Güney Kafkasya'dan

¹⁶ Özgür Türker, Abdolvahid Soofizadeh, “Gürcistan'ın Rus Himayesine Girmesi ve Sonuçları: Georgiyevsk Antlaşması'ndan Ağa Muhammed Han'ın Tiflis Seferi'ne”, *Journal of History Studies*, Volume: 7, Issue: 3, September 2015 (pp. 149-165), s. 155.

¹⁷ II. Katerina döneminde Rusya'nın dışişlerini yöneten Nikita Panin, Gürcistan'daki Rus çıkarları konusunda şöyle yazıyordu: Gürcistan'da işi öyle kurgulamalıyız ki; her şey bizim yönetimimiz altında olmalı, Gürcüler kendi hükümetlerinin talimatlarını yerine getirdiklerini zannetmeli, Gürcistan hükümeti Gürcistan çıkarları için çalıştığına emin olmalı, gerçekte ise bizim isteklerimizi yerine getiriyor olmalı. Kısacası ruhu Rus, bedeni Gürcü olmalı.” Zaza Tsurtsumia, Gürcistan'da Rus “Yumuşak Gücü” Tarihi (XIX-XX. Yüzyıl), *Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi* 3, Yaz 2020 (ss. 94-115), s. 100.

¹⁸ İsmail Mehmetov, 478-479.

geçerek Anadolu ve İran'a ulaşmanın en elverişli yolun Ermeni Kilisesi'nden geçtiğinin farkındaydı. Bu yüzden Çar Rusyası'nın temel hedeflerinden biri Ermeni Kilisesi'ne kendi adamlarından birini atamaktı. 1802 de Çarın doğrudan müdahalesiyle Ermeni Kilisesi'ne Rus yanlısı bir rahip atanmış, o sırada Ruslarla anlaşmazlığa düşmek istemeyen Osmanlı yönetimi bu olaya sessiz kalmıştır.¹⁹

Rusların Kafkasya'yı işgal etmelerini kolaylaştıran nedenlerden biri 1747'de Nadir Şah'ın ölümü ve Azerbaycan'ın hanlıklara parçalanması olmuştur. 18. yüzyılın ortalarından başlayarak 19. yüzyılın başlarına kadar devam eden "Hanlıklar Dönemi" Azerbaycan ülkesinin birbirileri arasında rekabet eden hanlıklara bölünmesiyle karakterize edilmektedir. Mirza Bala Mehmetzade'nin de vurguladığı gibi "Çarlık Rusyası 19. asrın başında Azerbaycan'ı istilaya giriştiği zaman karşısında, sözün asrı manasında milli birliğini anlamış bütün halinde bir Azerbaycan değil, birbirinin mukadderatına lakayt hanlıklardan ibaret zayıf bir memleket bulmuştu."²⁰ Rusların Azerbaycan'da ilk işgal ettikleri hanlık Karabağ Hanlığı idi. 14 Mayıs 1805 tarihinde imzalanan Kürekçay Antlaşması²¹ Azerbaycan topraklarının Rusya İmparatorluğu tarafından işgal edilmesi yönündeki ilk ciddi adım olarak değerlendirilebilir. Bundan sonraki süreçte yaşanan Rusya-İran savaşları Azerbaycan'ın kaderinde belirleyici rol oynamıştı. Nitekim, bu savaşlar sonucunda ülkenin bütünlüğü kalıcı bir şekilde bozulmuştur. Şunu da belirtmek gerekir ki Kürekçay Antlaşmasının metninde Karabağ Hanlığının egemenliği altında bulunan *hamse (beşli) meliklerinden*²² asla bahsedilmemiştir. Döneme ilişkin kaynaklardan *Tezkiret'ül Muluk* eserinde Karabağ meliklerinin adları geçmemektedir. Bunun nedeni melikliklerin son derece küçük mülkler şeklinde varlığını sürdürmeleriydi. Aslında meliklikler 17. ve 18. yüzyılda şekillenmiştir.²³ Söz konusu topluluklar, sayı itibarıyla sınırlı ve daha ziyade dini cemaat şeklinde örgütlenen yapılardan başka bir şey değildi. Rusya, diğer hanlıklar

¹⁹ Adem Ölmez, 117-118.

²⁰ Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, (Yayına hazırlayan: Ahmet Karaca), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991, s. 9.

²¹ Bkz: Ali Asker, Sedanur Şeyban, "Kürekçay Antlaşmasının Tarihi Arka Planı, Hukuki Niteliği ve Siyasi Sonuçları", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2021, 7(1), (ss. 34-50).

²² Mirza Adıgözel Bey, Karabağnamelerde Ermeni melikliklerinden bahsetmektedir. Meliklikler Karabağ'a, ağırlıklı olarak dışarıdan gelerek iskan etmişlerdi: *Dizak*: Melik Yegân Lori'den idi ve Nadir Şah'ın fermanıyla tahta oturmuştu. *Verende*: Şahnazarlılara aitti ve kökeni Göyçe soylularındandı. *Haçın*: Bu meliklik Hasan Celalyan soyundan idi. *Çilebört*: Melik Allah Kulu'nun ecdadı Zengezur'dandı. *Talış meliki* Usub'un ecdadı Şirvan'dan gelerek bu köye yerleşmişlerdi. *Qarabağnamələr, Şərqi-Qərb Nəşriyyatı* Bakı 2006 (Elektronik kitap) <http://www.anl.az/el/q/qarabaqnmeler1.pdf>, s. 43-44)

²³ Güntekin Necefli, s.83.

üzerinde de baskı kurarak benzeri antlaşmaların imzalanmasını sağlamıştır. 1806'da Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, ailesiyle birlikte Rus subay Lisaneviç'in komutasındaki bir müfrezinin ani baskınıyla katledilmiştir.²⁴ Rusya İmparatorluğunun amacı, Azerbaycan hanlıklarının iradesini kırmak, onu zayıf düşürmek, topraklarını işgal etmek, bölgenin etnik ve demografik yapısını değiştirmektir. Karabağ Hanlığı Rusya'nın "himayesine girdikten" sonra Güney Kafkasya'nın diğer bölgelerinde yaşayan Ermeniler Karabağ'a göç ettirilmeye başlanmıştır.²⁵ 1822'de Karabağ Hanlığı lağvedildikten sonra 1823'de Çar yetkilileri Yermolov ve Mogilyovski'nin hazırladıkları "Karabağ Eyaletinin Tasviri"ne göre 1823 yılında Karabağ vilayetinde 15.729 Azerbaycanlı ve 4.366 Ermeni hane olmak üzere 20.095 hane bulunuyordu. İzlenen nüfus politikaları sonucunda 1823 yılına kadar Karabağ'a iskân edilen Ermeni hane sayısı 4.366'ya ulaşmıştır.²⁶ Safevi-Osmanlı savaşları maalesef 17. yüzyılın ikinci yarısında da devam ederek yerel Müslüman nüfusun ciddi şekilde azalmasına sebep olmuştur. Tüm bu olumsuz gelişmelere rağmen Revan ahalisi hala Türklerden ibaretti. 1700 yılının yazında Revan'ı ziyaret eden Alman seyyah G. Schillinger şöyle yazmaktaydı: "*Revan şehrinin dahilinde yalnız İranlılar (Azerbaycan Türklerini kastetmektedir), şehrin etrafındaki kasabalarda ise kiliseye hizmet için Ermeni tacir ve sanatkârlar yaşamakta ve İranlılara vergi ödemektedirler.*"²⁷

Rusya bir taraftan askerî harekât yoluyla yayılcılığa devam ederken diğer taraftan bölgede araştırmalar yaparak stratejik hedeflerin belirlenmesi konusunda yoğun çaba sarf etmekteydi. Bu bağlamda 1816'da Moskova'da Ermeni Şarkiyat Enstitüsü kurarak sistemli bir şekilde çalışmaya başlamıştır. Osmanlı ve İran ile savaşan Rusya bu devletlerin tebaası olan Ermenileri Rus topraklarına davet etmiş ve bu davet üzerine İran'daki Ermenilerin bir kısmı göç ederek Rusya'ya yerleşmiştir.²⁸ Fakat göç ve iskân konusundaki en önemli gelişmeler 1828'den sonra yaşanmıştır. Rusya ve Kaçarlar arasında devam eden uzun soluklu savaş Ermenilerin Kafkasya'ya göç etmelerinin önünü açmıştır. 1804-1813 yıllarını kapsayan birinci savaş ve 1826-1828 yıllarını kapsayan ikinci savaşta Kaçarlar yenilirken savaşın sonuçları bölgedeki coğrafi ve siyasi sınırları değiştirerek demografik yapının bozulmasına yol açmıştı. Ermeni

²⁴ Ali Asker, Sedanur Şeyban, s. 46-47.

²⁵ Elçin Əhmədov, *Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: etnik təmizləmə, soyqırımı, terror, işğal*, II kitab. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, Bakı 2015, s. 9.

²⁶ Elçin Əhmədov, *Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü...*, s. 10.

²⁷ Güntekin Necefli, s. 35-40.

²⁸ Adem Ölmez, s. 118.

devletinin kurulmasına zemin hazırlayacak bu bozulma Kafkasya’da bugün de devam eden çatışma ve istikrarsızlığın temelini atmıştır.

1.2. Ermenilerin Kafkasya’ya Göç Ettirilmesi ve Demografik Yapının Bozulması

Kafkasya’nın işgalinin ardından, Çar yönetimi tarafından bölgedeki demografik yapıyı değiştirme ve Rus yönetimine sadık bir Ermeni bölgesi oluşturma siyaseti uygulamaya konmuştur. Rus yayılmacılığının en belirgin yöntemlerinden birisi işgal edilen topraklarda yerel halkın göç ve sürgün yoluyla yok edilmesi, halklara karşı etnik-dini temizleme siyasetinin uygulaması ve işgal ettiği bölgeyi Ruslaştırma ile Hristiyanlaştırılması olmuştur. Kafkasya’daki Ermeni nüfusu da bu şekilde oluşturulmuştur. Fakat bu yöntem yeni değildi. 18 ve 19. yüzyıllarda Kırım’ın işgal edilmesinin ardından yaşanan kıyım ve sürgünler, Büyük Çerkez göçü/sürgünü bu stratejik uygulamanın en feci örnekleriydi:

“Rusların Kafkasya’da uyguladığı yöntemlerin Müslümanlar üzerinde bıraktığı bir etki, onları tetikte beklemeye zorlaması oldu. Ruslar Müslümanları zorla yurtlarından kovup, onların topraklarını Hristiyanlaştırma politikası gittiği için, Rus yayılmasının yolu üzerinde bulunan Müslümanlar, elbette çok etkilenmiştir. Yakında bu politikanın devamlılığına şahit olacaklardır. Osmanlı Hristiyanları arasındaki ihtilalciler de Rus yönetiminin kendi liderinin çalıştığını fark edeceklerdir. Osmanlı Müslümanların ve Hristiyanların belleklerini kayıt olan bu olaylar... toplumlararası Vahşetin yayılmasında önemli bir rol oynadı.”²⁹

1828 Türkmençay ve 1829 Edirne antlaşmalarının ardından Azerbaycan Türklerinin yaşadıkları Kafkasya bölgelerine yoğun bir Ermeni göçü başlatılmıştı. Türkmençay Antlaşması’yla daha önce 1813 Gülistan Antlaşması gereği Rusya’ya terkedilmiş Araz Nehri’nden kuzeydeki topraklara ilaveten Revan ve Nahçıvan da Rusya’ya bırakılmış, güneydeki topraklar ise Kaçar yönetimine tabi kılınmıştır. Çar I. Nikolay 20 Mart 1828’de, Türkmençay Antlaşması’nı onaylarken, 21 Mart 1828 tarihli kararnamede Ordubad, Nahçıvan Hanlığı ve Revan Hanlığını kapsayan Ermeni Vilayeti’nin kuruluşuna dair ferman vermiştir. Rusya’nın amacı Osmanlı ve İran’a karşı bir tampon bölge oluşturmaktır.³⁰ Bu gelişmelere paralel olarak Çar Rusyası, Osmanlı

²⁹ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün. Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012, s. 46.

³⁰ Karabağ’a ilk yerleşen Ermeniler de İran’ın Meraga şehri civarındaki köylerden getirilmiş Ermenilerdir. Bu Ermenilerin torunları, 1978’de atalarının Karabağ’a yerleşen ilk Ermeniler olmaları ve bu topraklardaki varlıklarının 150. yılı şerefine anıt dikmiş, üzerinde Ermeni alfabesi ile “Marağa - 150” sözleri yazmışlardı. Sovyetler Birliği’nin dağılması sırasında, 1991’de bu anıt Ermenilerin kendisi tarafından dağıtılmıştır.

ve Türkiye’de yoğun göç kabilelerinin naklini organize ederek, Ermenilerin Kafkasya’da iskân etmelerini sağlamıştır. Rus araştırmacı Nikolay Şavrov’un yazdığına göre, sadece 1828-1830 yıllarında Güney Kafkasya’ya İran’dan 40.000 ve Osmanlı’dan 84.000 Ermeni göç ettirilmiştir. Göçmenler Karabağ, Revan, Borçalı ve Ahıska bölgelerindeki en verimli topraklara yerleştirilmiştir. Şavrov’un belirttiği gibi 1900’lü yılların başında Güney Kafkasya’daki 1.300.000 Ermeni nüfusun sadece 300.000’i buranın yerli halkı idi, geri kalan 1 milyon Ermeni ise bölgeye Çar yönetimi tarafından göç ettirilmiştir.³¹

Ermeni yerleşimciler karşısında şiddet ve baskı gören çok sayıda Müslüman Azerbaycan’ın değişik bölgelerine ve Osmanlı topraklarına iltica etmiştir. Bu göçlerden önce Ermeni Vilayeti sınırları içindeki Müslüman nüfus 81.749 (16.078 aile), Ermeni nüfus 25.131 (4.428 aile) olduğu halde Ermenilerin İran’dan göç ettirilmesinin ardından bu sayı 60.691’e (11.377 aile), yani %24’ten %43’e yükselmiştir. İran’dan göç ettirilen 8.249 aileden 6.949’u Ermeni Vilayeti’ne diğer 1300 aile ise Zengezur ve Karabağ’a göç ettirilmiştir.³² Kafkasya’ya göç eden Ermeniler sayesinde bölgenin etnik yapısında zamanla ciddi dönüşümler yaşanmıştır. Ermenileştirme politikası sadece etnik değil, dini inanç ekseninde de uygulanmıştır. Çar yönetimi 1836’da bağımsız Alban Kilisesi’ni feshetmiş, arşivlerini imha ettikten sonra onları Ermeni Gregoryen Kilisesine devretmiştir.

1886 yılında Ermeni yerleşimcilerin ağırlıklı olarak yaşadıkları guberniyalarda Türk ve Ermeni nüfus sayıları şöyleydi:³³

Güney Kafkasya guberniya ve daireleri (okrug)	Ermeni	Azerbaycan Türkleri
Revan guberniyası	375.700	258.057
Tiflis guberniyası	193.610	68.345
Yelizavetpol guberniyası	285.324	407.949
Bakü guberniyası	55.459	377.521
Zakatal dairesi (okrug)	521	21.090
Dağıstan vilayeti	1.054	13.697
Kars vilayeti	37.094	-----

³¹ Николай Шавров, *Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам*. Санкт-Петербург, 1911, s. 63-64.

³² Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa, s. 15.

³³ Рахман Мустафа-заде, *Две республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг.* Издательство «МИК», Москва 2006, с.187.

Güney Kafkasya’da toplam	939.131	1.139.659
--------------------------	---------	-----------

Tablo 1: 1886 yılında Ermeni yerleşimcilerin ağırlıklı olarak yaşadıkları guberniyalarda nüfus karşılaştırması

1897 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre o tarihte Güney Kafkasya’daki Ermeni yerleşimcilerin sayısı 1.100.138, Kafkasya’nın tamamında ise 1.124.948 idi. Ermenilerin yoğun biçimde yaşadıkları Yelizavetpol Guberniyası ve kazalarındaki nüfus sayı ve oranlarının karşılaştırılması şöyleydi:³⁴

Yelizavetpol Guberniyası kazaları	Nüfus sayısı	Türkleri	Yüzde %	Ermeniler	Yüzde %
Yslizavetpol kazası ve Yelizavetpol şehri	162.788	103.970	63.7	43.040	26.4
Şuşa kazası ve Şuşa şehri	138.771	62.868	45.3	73.953	53.1
Zengezur kazası ve Gorus beldesi	137.871	71.216	52.3	63.622	46.4
Nuha kazası ve Nuha şehri	120.555	83.578	69.1	18.899	15.6
Gazah kazası ve Kazah beldesi	112.074	64.101	57.2	43.555	38.8
Cavaşır kazası ve Terter beldesi	72.719	52.041	71.3	19.551	26.7
Cebrail kazası ve Cebrail beldesi	66.360	49.189	74.5	15.746	23.8
Ereş kazası ve Ağdaş beldesi	62.277	47.133	70.3	13.822	20.6
Toplam guberniyada	878.415	534.086	60.8	229.188	26.1

Tablo 2: 1897 Genel Nüfus Sayımı verilerine göre Yelizavetpol Guberniyasında nüfus sayı ve oranları

Ermenilerin bölgeye göç ettirilmesi, Karabağ da dahil olmak üzere bölgedeki demografik durumu önemli ölçüde etkilemiştir. Türkmençay Antlaşması’ndan sonra İran’dan Güney Kafkasya’ya Ermenilerin yerleştirilmesine öncülük eden Albay L. Lazarev’in Ermenilere hitaben dile getirdiği “*Kısa sürede her şeyi sahip olacaksınız, hem de ebediyen*”³⁵ söylemi 19. yüzyılın sonlarında doğrulanmıştır.³⁶ Rusya İmparatorluğu’nun uyguladığı göç politikası, özellikle Ermenilerin Kuzey Azerbaycan’a göç ettirilmesi ülke bütünlüğünün bozulmasına zemin hazırlamıştır. Bu uygulamalar sonucunda birçok bölgede Türkler kısa sürede kendilerini yabancı bir ortamda,

³⁴ Рахман Мустафа-заде, с.188-189.

³⁵ Сергей Глинка, *Описание переселения армян Аддербиджанских в пределы России*, Типография Лазаревых Института Восточных Языков, Москва 1831, с.111

³⁶ Сәміл Hәсәнлі, *Sovet dövründә Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939)*. “Adiloğlu” nəşriyyatı, Bakı 2012, s. 140.

Ermenilerin içinde bulmuş, Türkler ise ata topraklarından kovulmuştur.³⁷ Bölgenin demografik yapısına etki eden unsurlar sadece Ermeni yerleşimcilerle sınırlı değildi. Slavlar, Almanlar, ayrıca Ortodoks Hristiyanlığa karşı gelerek tehciye tabi tutulan farklı inanç mensupları da Azerbaycan'da ve Güney Kafkasya'nın diğer bölgelerinde iskan ettirilmiştir. Rus göçmenleri sadece haneler değil köyler halinde göç etmekteydi. 1900'lerin başında Kuzey Azerbaycan'da 41 Rus köyü vardı.³⁸

Türk-Ermeni nüfus dengeleri konusunda ele alınması gereken önemli konulardan biri de Bakü'nün kentleşmesidir. Çar ordusu Bakü'yü işgal ettiği sırada burası beş bin nüfusa sahip ve birkaç mahalleden oluşan sıradan bir kasabaydı. 1851'de Bakü'de 7431 Türk yaşıyordu. Petrol sanayisinin gelişimi, ayrıca serflik sisteminin kaldırılması ve köy sakinlerinin iş ve ekmek peşinden şehre akışması sonucunda Bakü'nün nüfusu olağandışı bir yoğunlukla artmaya başlamıştır. 1863'te Bakü'nün nüfusu 14.500'e, 1897'de ise 11.907 bine ulaşmıştır. 1903 yılında Bakü'nün ahalisi çevresindeki köy ve kasabalarla birlikte 143.786'ye, 1913 yılında ise 214.670'e varmıştır.³⁹ 1897-1913 yılları arasında şehirdeki Müslümanların sayısında yaşanan ciddi artışa paralel olarak Slav ve Ermeni nüfusun da arttığı gözlemlenmiştir. O dönemde Bakü'nün Türk nüfusu 33.826'dan 45.962'ye, Ermeni nüfus ise 10.033'ten 41.680'e yükselmiştir. Aynı dönemde Rus nüfusu da artarak 38.975'ten 76.288'e yükselmiştir. Türk nüfus doğal artım ve iç göçler sayesinde artsa da Rus ve Ermeni nüfus yoğun bir şekilde devam eden göçler sayesinde artarak demografik açıdan avantajlı bir konuma gelmiştir. Türkler 1903'te Bakü nüfusunun %30'unu oluşturmalarına bakmayarak bu sayı 1913 yılında %21'e kadar gerilemişti.⁴⁰ Bakü şehri, Ermeni işçiler için ekmek, iş ve yaşam kenti, Ermeni zenginler için milyonlara sahiplendikleri gelir kaynağıydı. Ne üzücüdür ki gerek işçileri gerekse zenginleri Müslümanlara kıyasla daha iyi durumda olan Ermeniler bununla yetinmeyerek daha fazlasına göz dikmiş, 1905-1906'da ayrıca 1918'te Müslüman halka karşı korkunç katliamlar yapmışlardı. Kuşkusuz bu durum, aynı zamanda Rusya İmparatorluğu'nun sömürge siyasetinin bir yansıması idi. Rus sömürge sistemi Kuzey Azerbaycan'ı bir hammadde deposuna dönüştürmüş, bu

³⁷ Захида Ализаде, “Национально-колониальная политика царского правительства на Центральном Кавказе”, *Кавказ & глобализация, Журнал социально-политических и экономических исследований*, Том 1 (5), 2007 г., http://www.ca-c.org/c-g/2007/journal_rus/c-g-4/14.shtml [Erişim tarihi: 12.10.2019].

³⁸ *Azərbaycan tarixi*, Dördüncü cild, “Elm”, Bakı 2000, s. 270-272

³⁹ Йорг Баберовски, *Враг есть везде: Сталинизм на Кавказе*, РОССПЭН, Москва 2010, с. 43.

⁴⁰ Йорг Баберовски, s. 44.

yetmezmiş gibi öncelikli sanayi alanlarında, özellikle petrol üretiminde Türk burjuvazisinin girişimcilik faaliyetlerini kısıtlamıştır. Neticede Azerbaycan ekonomisinde birçok alanda Rus ve Ermeni kapitalistler ayrıcalıklı kesim haline gelmişti.⁴¹

Yabancı sermaye girişine paralel olarak önemli oranda yabancı (göçmen) nüfus (Ermeniler ve Ruslar) Bakü'ye akın etmiştir. Ülkenin sosyo-kültürel potası içinde yabancı unsurların yoğun şekilde birikmesi millî kimlik bilincinin (toplumsal çapta) körelmesine neden olmaktadır. Bu yüzden sanayinin geliştiği ve işçi sınıfı mücadelesinin yoğunlaştığı dönemlerde, sayıları azımsanmayacak kadar kalabalık olan gayri Türk işçilerin sol partilerde yer aldıklarını, Azerbaycan'da millî devlet kuruluşunu kabullenmediklerini, en esası da yerel halka karşı etnik çatışma potansiyeli oluşturduklarını görmekteyiz. Bu potansiyel "böl-yönet" politikası doğrultusunda defalarca kullanılırken, Çar yönetiminin desteği ile Ermeniler tarafından Türk ve Müslümanlara yönelik büyük katliamlar yapılmıştır.⁴²

Güney Kafkasya'da "Ermeni Meselesi"nden bahsederken Osmanlı Devleti bağlamında bu sorunun gelişim seyrinin tarihi köklerine değinmekte fayda vardır. Güney Kafkasya veya Azerbaycan'da bu sorunun ortaya çıkarak gelişmesi, doğrudan Osmanlı Ermenilerinin dış güçlerin desteğini arkasına alarak başlattıkları isyan, terör, saldırı ve mezalimin bir uzantısı, "Ermeni Meselesi" denilen tertip zincirinin bir halkasıydı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Berlin Antlaşması ile "Ermeni Meselesi" uluslararası bir sorun haline getirilmiştir. Söz konusu antlaşmanın 61. maddesine göre "*Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahat yapması ve antlaşmaya taraf olan ülkelerin bu ıslahatı denetlemesi*" hükmünü getirmiştir.⁴³ 8 Şubat 1914'te Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği ve Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan Yeniköy Antlaşması'yla Doğu Anadolu'da ıslahat yapılması öngörülmüştür. Ermenilere tanınan hak ve ayrıcalıklar kısa vadede otonomi, uzun vadede bağımsızlık tesis etmeyi amaçlamıştır.⁴⁴ "Altı Vilayet" adıyla bilinen Doğu Anadolu bölgelerinde nüfusun büyük çoğunluğu Müslümanlardan ibaretti. Bölgenin Ermeni nüfus, toplam nüfusun yüzde 31,3'ünü teşkil etmiştir. Böyle bir durumda nüfus temelli bir Ermenistan kurmak imkansızdı. Bu yüzden Ermeni terör örgütleri, Ermeni

⁴¹ Ализаде, http://www.ca-c.org/c-g/2007/journal_rus/c-g-4/14.shtml, Ali Asker, "Azerbaycan'da Millî Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Ortaları - 20. Yüzyılın Başları)", İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara 2021 (ss. 1- 41), s. 10.

⁴² Ali Asker, "Azerbaycan'da Millî Kimlik İnşasının...", İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara 2021 (ss. 1- 41), s. 10.

⁴³ Ömer Lütfi Taşçıoğlu, *Türk-Ermeni İlişkilerinde Tarihi, Siyasi ve Hukuki Gerçekler*, Nobel Yayınları, Ankara 2015, s.152.

⁴⁴ Ömer Lütfi Taşçıoğlu, s.153.

toplumunu topyekûn bir isyana kışkırtmak üzere harekete geçmiş,⁴⁵ Osmanlı hükümetinin uyarılarına rağmen saldırı ve katliamlara devam etmişlerdi. Bu durum, önceki dönemlerde çıkarılan isyan ve saldırılarda suçluların serbest bırakılmasından kaynaklanmıştır. Geçmişte Osmanlı Bankası baskını, Babı Ali baskını yapanlar, Abdülhamit'e suikast düzenleyenler, Zeytun ayaklanmasını yapanlar bir süre sonra affedilirken, olaylarda ihmali görülen birçok devlet memuru ve askeri yetkili görevden alınmıştır.⁴⁶

Böylelikle, 19. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına dek devam eden süre zarfında, Çarlık Rusya'sının sömürge politikasının en önemli araçlarından birisi demografik yapının değiştirilmesi olmuştur. Uzun soluklu bir politika olmasına rağmen, demografik değişim ilerleyen tarihlerde Rusya'nın bölge üzerinde denetiminin daha sağlam hale getirilmesi açısından son derece stratejik niteliği haiz bir plan olarak yorumlanabilir.

1.3. 1905-1906 Olayları

Ermenilerin Müslümanlara/Türklere karşı ilk toplu saldırısı 1905'te gerçekleşmiştir. Bu olay, Çarlık yönetiminin Ermenilere sağladığı desteği açık şekilde ortaya koyarken, çok sayıda insanın hayatını kaybetmesi, köy ve kasabaların harap edilmesiyle sonuçlanmıştır.⁴⁷ Bu çatışma, Çar yönetimi tarafından Kafkasya'da "Ermeni Meselesi"nin sömürge politikaları doğrultusunda araçsallaştırıldığı bir kez daha doğrulamıştır. Ermenileri önceleyen bu sömürge siyaseti, G.S. Golitsın dönemi dışında Kafkasya'da kesintisiz bir şekilde sürdürülmüştür. "Ermeni Meselesi" konusunda gerçekçi bir bakış açısı sergileyen, bu doğrultuda Ermeni saldırganlığını dizginlemeye çalışan G.S. Golitsın'ın kendisi, bu yüzden Ermeni terörünün hedefi haline gelmiş,⁴⁸

---

⁴⁵ Hikmet Özdemir vd., *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s. 56; Ömer Lütfi Taşçıoğlu, s.153.

⁴⁶ Ömer Lütfi Taşçıoğlu, s.156.

⁴⁷ 1905-1906 yılları Ermenilerin Kafkasya'da yaptıkları katliamlarla ilgili bkz: Nesrin Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920*, TTK Yayınları, Ankara 2006.

⁴⁸ Rus tarihçi Oleg Kuznetsov Ermeni terörünün 20. yüzyıl boyunca kuşaktan kuşağa sıkı bir bağlar içinde, adeta geleneğe dönüşmüş olan halini şu şekilde açığa kavuşturmuştur: "*Ermeni terörü kurbanları listesinde ilk sırada, 1905'te öldürülen Bakü'nün Valisi Prens Mihail Nakaşidze vardır. İkincisi, 1907'de öldürülen Kutaisi Valisi General Maksud Alihanov-Avasky'dir. Bu iki vakada da katil, İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazilerle iş birliği yapan Drastamat Kanayan'dır. Kanayan, Wehrmacht'taki Ermeni taburlarının komutanıydı ve Abwehr Grubu Dromedar'a komutanlık etti. Amerika Birleşik Devletleri'nde öldü ve oraya gömüldü. Daha sonra külleri, Üçüncü Reich'in bu terörist işbirliğisinin bugün ulusal bir kahraman olarak saygı gördüğü Ermenistan'a geri gönderildi. Kendisinin*

1903'te düzenlenen suikast sonucunda ağır şekilde yaralanmış, görevini bırakarak⁴⁹ Kafkasya'yı terk etmek zorunda kalmıştı. Bu olay ilk ve son değildi; genellikle, bu konuda objektif ve gerçekçi tutum sergilemeye çalışan Çarlık yöneticileri Ermeni terörüne maruz kalmıştır. Bir süre sonra, Taşnaksütyun Partisi, Bakü Teşkilatı Merkezî Komitesi'nin kararı ile 11 Mayıs 1905'te Bakü Gubernatörü Mihail Nakaşidze de öldürülmüştür. Nakaşidze suikastı 1905-1906 Ermeni-Müslüman çatışmasının en dramatik olaylarından birdir. 1904 yılında Bakü Gubernatörü görevine atanan Nakaşidze, bu görevde sadece bir yıl kalabilmiştir.⁵⁰ Kafkasya polisinin gizli raporlarından da anlaşıldığı üzere Taşnak ve Droşak örgütü Nakaşidze'yi 1903 yılında, Revan Gubernatörü olduğu sırada öldürmeyi planlamıştı. Suikastın nedeni Revan Vilayeti'ndeki kilise topraklarının müsadere sürecinde Nakaşidze'nin de yer almış olmasıydı.⁵¹ Bunun dışında Ermeniler onu, güya Bakü'de gerçekleşen Ermeni kırımlarını organize etmekle suçlamaktaydı. Bu suçlama sadece Ermeniler tarafından değil, onları destekleyen Rus gazeteleri tarafından da dile getirilmişti.⁵² 1905 yılının Nisan ayında Çar II. Nikolay, Kafkasya Nâibi görevini yeniden ihdas ederek mayıs ayında İllarion Vorontsov-Daşkov'u bu göreve tayin etmiştir. Golitsın'dan farklı olarak Vorontsov-Daşkov, Ermenilere sempatisiyle bilinirken, Ermenilerle dostluğu Rusya'nın Kafkasya'daki hükümranlığının yapı taşı olarak görüyordu.⁵³

---

bu cinayetlerdeki suç ortağı, 1908'de Rus sınır muhafızları tarafından öldürülen Hagop Chikhaturyan'dı. Chikhaturyan'ın torunu, 15 Temmuz 1983'te Paris'teki Orly Havaalanında bir terör saldırısı için patlayıcı bir cihaz imal etti ve kendisi de daha sonra 1982 Sonbaharında Kanada Hava Yolları'na ait bir kargo terminalini patlatmaya teşebbüs ettiği için Los Angeles'ta FBI tarafından tutuklandı. Gördüğümüz gibi, Ermeni milliyetçileri arasında sadece kalıtsal militanlar değil, terörist hanedanları bile vardır. Ve kendilerine güç ve para vaat eden herkesin, en aşağılık efendilerin bile, hizmetine girerler.” Rus tarihçi Prof. Oleg Kuznetsov'la mülakat, <https://giresungazete.net/rus-tarihci-prof-oleg-kuznetsovla-mulakat/>, 24.03.2021 [Erişim tarihi: 25.12.2021].

⁴⁹ Bkz: Ramazan Erhan Güllü, “1836 Tarihli Ermeni Kilisesi Nizamnamesi Çerçevesinde Çarlık Rusyası'nın Ermeni Politikaları”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 53, 2016 (193-238); Mustafa Tanrıverdi, “Ermenilerin Tiflis'teki Siyasi Faaliyetleri (1878-1914)”, 19.-20. *Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri: Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Cilt: 2, İstanbul: Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayını, 2015 (ss. 1153-1164); Kafkasya yönetiminin başına atanan Vorontsov-Daşkov, görev süresi boyunca Ermeni yanlısı bir siyaset izlemiştir.

⁵⁰ Kapsamlı bilgi için bkz: Фархад Джаббаров, *Армянский экстремизм на Южном Кавказе: вторая половина XIX — начало XX вв.*, TEAS Press, Баку 2018, с. 407-422.

⁵¹ Джамиль Гасанлы, *Али Мардан-бек Топчибашев : Жизнь за идею* (пер. с азерб. Х. Рзаева; под ред. Х. Пашаева), Флинта, Москва 2014, с. 105-106; Azərbaycan Türkcəsindəki baskı: Сəmil Нəсəнли, *Tarixi şəxsiyyətin tarixi. Əlimərdan Вəу Топçубашов*, Azərbaycan Diplomatik Akademiyası, Bakı 2013.

⁵² Фархад Джаббаров, с. 407-409.

⁵³ І.І.Vorontsov-Daşkov hakkında kapsamlı bilgi için bkz: Диляра Исмаил-Заде, “Илларион Иванович Воронцов-Дашков”, *Исторические силуэты*, Центрполиграф, Москва 2005.

1905-1906 olayları öncesi, Güney Kafkasya'nın dört bir tarafında Ermeniler Türkleri sıkıştırarak, onları yıldırma başlanmış, dönemin Kafkasya yönetimi bu tehlikeli gelişmeleri görmezden gelerek, engellenmesi yönünde hiçbir adım atmamıştır. 1905-1907 tarihli Rus Burjuva Devrimi sırasında meydana gelen kargaşa ortamı ve merkezî otoritenin zayıflaması Ermenilere, planlarını gerçekleştirmek için eşsiz bir fırsat sunmuştu. Anadolu'da tertipleedikleri planları uygulayamayan Ermeniler ilerleyen tarihlerde terör eylemlerini “mücadele” kisvesiyle Kafkasya'da uygulamaya kalkışmıştır. Çar yönetiminin ve Güney Kafkasya'daki bölge memurlarının desteğini alan, iyi şekilde silahlanmış Ermeni çeteleri, silahsız, organize mücadele kültürü olmayan Müslümanlara saldırarak onlara karşı her türlü insanlık dışı davranışlar sergilemişlerdir.⁵⁴ Dolayısıyla, 20. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'da Türklere karşı uygulanan mezalim ve şiddet, Ermenilerin 19. yüzyılın sonlarında Doğu Anadolu'da yaptıkları eylemlerin bir benzeriydi.⁵⁵ Ermenilerin bölgeye hakim olma planlarını gerçekleştirme yolunda karşılaştıkları en büyük engel, dağınık halde yaşamalarıydı. Bu engeli aşmak için iskân birimlerini daha fazla “Ermenileştirmek” ve Türkleri yurtlarından etmek gerekiyordu. Bu yüzden şiddet, terör ve saldırı taktiğini kullanarak çatışmaları büyütmek ve kısa sürede somut sonuç elde etmeye çalışan Ermeniler, Güney Kafkasya'nın birçok bölgesinde daha önce yaşanmış mahalli çatışmalardan farklı çatışmalar çıkarmıştı. Müslüman yerleşim birimlerine silahlı ve örgütlü bir şekilde saldıran Ermeni çeteleri Türklerin mal-mülkünü, evlerini ve ambarlarını yağmalamış, tarlalarını, ekin yerlerini, ateşe vermiş, masum insanları acımasızca katletmiştir. Çatışmaların seyri ve kullanılan taktik yöntemler bu saldırıların çok önceden planladığını ortaya koymuştur. Bu olaylar sınırlı sayıda da olsa dönemin Türk aydınları tarafından kaleme alınmıştır. 1911 yılında neşredilen Mehmet Said Ordubadi'nin (1872-1950) yazdığı ve 1905-1906 yıllarındaki Ermeni mezalimini anlatan “Kanlı Seneler”⁵⁶ ve Mir Möhsün Nevvab'ın “1905-1906 Yıllarında Ermeni Müslüman Çatışması”⁵⁷ kitaplarında Ermenilerin Güney Kafkasya'nın çeşitli

⁵⁴ Bkz: Ali Asker, Esme Özdaşlı, “Kafkaslarda Ermeni Mezalimi (1905-06) ve ‘Kanlı Seneler’in Bitmeyen Öyküsü, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 59, Ankara, 2018 (ss. 37-64).

⁵⁵ Nazim Mustafa, “Ermenilerin 1905-1906 Yıllarında Güney Kafkasya'da Yaptıkları Katliamlar”, *Atatürk Dergisi*, Yıl 2014, Cilt 3, Sayı 1, 30.10.2014 (ss. 1-12), s. 1

⁵⁶ Məmməd Səid Ordubadi, *Qanlı sənələr*, Səda mətbəəsi, Bakı 1911; Məmməd Səid Ordubadi, *Qanlı illər: 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi* (Əsəri ərəb əlifbasından çevirən, sadələşdirən və çapa hazırlayan, Əkrəm Bağirov), “Qafqaz” nəşriyyat evi, Bakı 2007.

⁵⁷ Mir Möhsün Nevvab, *1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası*, “Azərbaycan” nəşriyyatı, Bakı

bölgelerinde işledikleri cinayetler ve uyguladıkları mezalim objektif bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Mehmet Sait Ordubadi, bahsi geçen eserinde bu hususa şöyle vurgu yapmaktadır:

“Amacım, Müslüman ve Ermenilerin iki yıl içinde yaptıkları yanlış ve hataları dile getirmektir... Bu çalışmamın, zahiren olayların tasvirinden ibaret olmasına rağmen her iki millete manevi fayda ve yarar sağlayacağını düşünüyorum. Ümit ediyorum ki her iki milletin kendi yanlış ve hatalarını düşünebilmesi için saygın Ermeni yazarları da bu tarafsız eseri Rusçaya veya Ermeniceye çevirerek vatan evlatlarına bir “intibah güldestesi” misali emanet bırakacaklardır. Böylece yaşadıkları dönemde karşılıklı bu tür cinayetlere meydan verecek birtakım kimseler çıkarsa, onların önünü kesmeye çalışacaklar.”

1905 yılının ilk günlerinde Bakü’de Ermeni-Müslüman çatışmasının çıkacağına dair söylentiler dolaşmaktaydı. Güvenlik güçlerinin raporlarına göre Ermeniler, hayali Türkiye ve İran topraklarını Kafkasya merkezli bir Ermeni oluşumuna katarak “Büyük Ermenistan Çarlığı”nı tesis etmeyi planını gerçekleştirmek peşindeydi. Yeni kurulacak bu oluşum Finlandiya örneğinde olduğu gibi Rusya İmparatorluğu’nun himayesi altında ve Petersburg’dan yönetilen bir özerk birim olarak tasarlanmıştı. Ermeni komitecilerine göre bu özerklik, onlara I. Petro ve II. Katerina tarafından vadedilmişti. Gizli Polis Teşkilatı, 1905 yılında “Ermeni Çarlığı Hakkında Efsane” adlı geniş bir rapor düzenlemişti. Raporda 19. yüzyılın 90’lı yıllarından başlayarak *Taşnak, Droşak, Hınçak* ve diğer terör örgütlerinin Rusya, Türkiye ve İran’daki bozgunculuk faaliyetlerinden bahsedilmekteydi. Ermeniler, Bakü olaylarını çok önceden tertiplemiş, burayı Kafkasya’da yaşanacak büyük olayların hareket noktası olarak görmüş, fakat beklenenin aksine Bakü’de ciddi mağlubiyete uğramışlardı. Şehrin Türk aydınları ve din adamlarının çabalarıyla 10 Şubat’ta çatışma durdurulmuştur.⁵⁸

Bakü’de Ermenilerin başlattıkları üç kargaşa ve katliam yaşanmıştır. İlk olaylar 26 Şubat 1905’te meydana gelmişti: Bakü’nün Sabuncu köyü sakinlerinden olan Ağarıza (veya Ağarezi) Babayev adlı bir Müslüman Ermeni komitecileri tarafından Kuba Meydanı’na getirilerek infaz edilmiştir. Babayev’in ölüm haberini alan Müslümanlar

---

1993. Eserin Türkçe baskısı için bkz: Mir Möhsün Nevvab, *Ermeni-Müslüman Çatışması. 10905-1906* (Yayına hazırlayanlar: Ali Asker-Serap Bozpolat Ayan), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020; Ali Asker, Serap Bozpolat Ayan, “Tarihe Tanıklık: Mir Möhsün Nevvab ve 1905-1906 Yıllarında Ermeni-Müslüman Çatışması”, *Savaş ve Toplum: Savaş Üzerine Yazılar* (Editörler: Gürsoy Akça-İkbâl Vurucu), Eğitim yayınevi, Konya 2016 (ss. 381-400).

⁵⁸ Джамиль Гасанлы, *Али Мардан-бек...*, с. 107-108.

küçük gruplar halinde silahlanarak Ermenilere karşı harekete geçmiştir. Bu şekilde gelişen olaylar Bakü’de çok sayıda Müslüman ve Ermeni’nin ölümüyle sonuçlanmıştır. *St. Petersburg Haberleri* gazetesini verdiği bilgiye göre dört gün boyunca kesintisiz olarak devam eden bu çatışmada 400 kişi yaralanırken, 130 Müslüman, 170 Ermeni öldürülmüştü.⁵⁹ 20 Şubat 1906’da Tiflis’te hükümet temsilcileri olarak Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Daşkov ve yardımcıları olan Gence, Tiflis, Revan valilerinin katılımıyla Ermeni-Müslüman barış görüşmeleri başlatılmıştı. Kurultaya Kafkasya’nın devlet dairelerinden yetkili kişiler, Müslüman ve Ermeni halkını temsil eden ve toplumda yeteri kadar etkin ve tanınan kişiler katılmıştı. Müzakerelerde Müslümanları A. Topçubaşov, A. Ağayev (Ahmet Bey Ağaoğlu), İ. Hacıyev, A. Ziyadhanov A. Hasmemmedov, K. Karabeyov, vd., Ermenileri ise “Mşak” gazetesini editörü Kalantar, Arşimandrit Muratyan, Doktor Stepanov, Arakelyan, Tagiyanusov, Hatisov, Muşekyants, Arutyunov, Ter-Avanesov vd. temsil etmiştir. 20-28 Şubat oturumlarında Müslümanların sözcülüğünü yapan, Ermenilerin iddia ve iftiralarına gerekli cevapları vererek onları ifşa eden Ahmet Bey Ağayev Müslüman grubun en aktif üyesiydi. Ahmet Bey Ağayev, General Malaman’ın başkanlığında gerçekleşen altıncı oturumda Ermenilerin Müslümanlara yönelik terör eylemlerinin arttığını, Çar hükümetinin bu durumu bazen tahrik ettiğini bazen de görmezden geldiğini vurgulayarak şöyle demiştir.:

“Biz terör meselelerini gündeme getirdikçe sadece barış ve istikrarın olmasını istedik çünkü Müslüman halkı Kafkasya’da terörün devam ettiği sürece barışın olmayacağı inancındadır... Eğer bu yöneticiler, devletin görevlendirdiği yetkililer terörden korkarlarsa, onların halkın dertlerine çare olması mümkün müdür? ... birkaç gün önce cenap Hatisov kendi belagatli ve fesahatli nutkunda Taşnaksütyun Partisinin, Rusya yöneticilerinin, generallerinin, hatta Rusya devletinin Kafkasya temsilcisi [Vorontsov-Daşkov] cenaplarının düşüncelerine hizmet ettiğini ve kurulduğu 15 yıldan bu yana orduya, hazineye, hatta askere sahip olduğunu dile getirmişti. Biz Müslüman temsilciler bunu duyunca şaşkınlık ve hayret içerisinde kaldık. Mademki bu silahlı parti 15 yıldır faaliyet gösteriyor ve hükümet yetkilileri bundan haberdar oldukları halde, onu kapatmak yerine onunla iş birliği yapıyor, ister hükümetin, isterse de Ermenilerin bu partiyi ortadan kaldırılmalarını beklememiz faydasız olur. Biz kendi başımızın çaresine kendimiz bakmalıyız. Demek ki bizim de mükemmel ve müselleh (silahlanmış) partilerimizin, “Taşnaksutyunlarımızın” olması gerekiyor. Hükümet bir tarafın bu gibi

⁵⁹ Санкт-Петербургские ведомости, 1905, 22 апреля.

*faaliyetine tahammül ediyor hatta destek oluyorsa, dengeyi sağlamak adına diğer tarafa da aynı şekilde davranmak zorundadır.”*⁶⁰

Ermeniler bu toplantıda Şii-Sünni ayrımı yaparak Müslümanlar arasında tefrika oluşturmaya çalışarak, işledikleri suçlardan dolayı kendilerine yöneltilen suçlamalardan kaçınmaya çalışmıştır. Ermeni temsilci Artyunov ayaklanmaların Müslüman Şiiilerle Ermeni Gregoryenler arasında yaşandığını, bu toplantıya Müslüman Sünnilerle Ermeni Katoliklerin temsilcilerinin davet edilmesinin gereksiz olduğunu bildirmiştir. Müslüman grubundan Alimerdan Bey Topçubaşov Ermenilerin amacının Müslümanları ayrıştırmak olduğunu söyleyerek, yaşanan olaylarda tüm Müslümanların aynı şekilde mağdur olduklarına dikkat çekmişti.⁶¹

Bakü’de yaşanan ikinci çatışma ağustos ayında patlak vermişti. Şubat hadiselerinden farklı olarak, ağustosta alevlenen olaylar şehrin sınırları dışına taşmıştır. Bu olaylar nedeniyle Vorontsov-Daşkov 7 Eylül 1905’te Bakü’ye gelmiştir. O Müslüman ve Ermeni temsilcileri bir araya getirerek, taraflara Bakü Başpiskoposu Anani’nin hazırladığı barış şartlarını önermiştir. Taraflar 14 Eylül’de bu şartları kabul etmiştir. Fakat “*Russkoye slovo*” gazetesinin yazdığına göre Bakü’deki Rus ordusunda görev yapan isyancı Ermeniler Müslümanlara saldırarak anlaşmayı bozmuştur.⁶²

Bakü’deki üçüncü Ermeni-Müslüman çatışması 20 Ekim 1905 tarihinde patlak vermişti. Bu olay önceki çatışmalardan daha korkunçtu. Çatışma sırasında yağma ve saldırılar belli aralıklarla 30 Ekim’e kadar devam etmişti. Yaşanan olaylarda Ermenilerin açık seçik bozgunculuk yaptığına şahit olan şehrin Rus ahalisi, Ekim talanlarından sonra Ermenilerin silah bırakmasını ve Bakü’den çıkarılmasını talep etmişti. Çar yönetimi olaylarla ilgili atıl tutumunu devam ettirirken, halkın taleplerini görmezden gelmiştir. “*Tiflisskiy listok*” gazetesinin yazdığına göre; Bakü Şehir Duması üyelerinin, bu doğrultuda Başbakan S.Vitte’ye yaptıkları müracaat sonuçsuz kalmıştır. Başbakan, bu müracaata “*Ben ne yapabilirim? Tüm Rusya’nın durumu böyledir. Bu, benden kaynaklanmıyor*”⁶³ şeklinde bir karşılık vermişti.⁶⁴

⁶⁰ Ordubadi, *Qanlı illər*, 1991, 114-115.

⁶¹ Bk.: *Kendi Kaleminden İsmail Bey Gaspıralı’nın İdealleri İşleri Tavsiyeleri ve Haberleri*, II. Cilt (Hazırlayan: Sabri Arıkan), İstanbul, 2011, s.135.

⁶² *Русское слово*, 1905, август

⁶³ *Тифлисский листок*, 1905, 2 ноября

⁶⁴ Джамиль Гасанлы, *Али Мардан-бек...*, с. 132-136.

Bakü olaylarında suçlu olmalarına rağmen Ermeniler ne yazık ki Petersburg, Tiflis ve Rusya'nın diğer şehirlerinde neşredilen gazetelere, hatta Avrupa'da birtakım basın organlarını yalanlarla yanıltabilmişti. Olayların gerçek müsebbibi ve planlayıcısı olan Ermeni siyasî partileriydi. Fakat Bakü Ermenileri kendilerini temize çıkarmak için ellerinden geleni yapıyor, “zalim ve vahşi Müslümanlar”ın eliyle Bakü'de 10-15 bin Ermeninin katledildiği yalanını yaymaya devam ediyorlardı. Ermeni yalanları Rusya'nın büyük şehirlerinde yayımlanan *Birjevie vedomosti*, *Novosti*, *Rus* ve diğer gazetelerine sayfalarına kurnazca yol buluyordu. Bu haberlerin tekzip edilmesinde A.Topçubaşı'nın naşiri olduğu *Kaspi* gazetesi büyük çaba sarf ediyordu.⁶⁵ Fakat bu çabalar yeterli değildi, zira Müslümanları aklanması için gerçeklerin St. Petersburg gazetelerinde yayımlanması gerekiyordu. *Kaspi* neşriyatındaki müzakerelerde bu görev gazetenin başyazarı Ahmet Bey Ağayev'e havale edilmişti. 21-22 Nisan 1905 tarihinde nüfuzlu yayın organı olarak bilinen *Sankt-Peterburgskiye vedomosti* gazetesinin iki sayısında Ahmet Bey'in *Bakü Hadiseleri Hakkında Hakikat* başlıklı geniş makalesi yayımlanmıştı. Ahmet Bey şöyle yazıyordu: “*Bakü kırımı hakkında yapılan propaganda her türlü ölçüyü kaçırmıştır. Sadece bizim Rus basını değil, yabancı basın da bugün son derece art niyetli en kaba ve hiçbir ölçüye sığmayan makale ve haberlerle, hadiseleri 'aydınlatan' ve 'açığa çıkaran' yazılarla doludur. Kanlı Bakü olaylarının yüzlerce bedbaht kurbanının çektiği azapları ve onların ölümü hakkında söylenenleri şekilden şekle sokarak sunuyorlar. Propagandayı yöneten yetenekli eller her yola başvurarak her şekilde, amaçlarına ulaşmaya çalışıyorlar.*”⁶⁶

1905-1906 olayları Güney Kafkasya'nın birçok kent, kasaba ve köylerinde yaşanmış, çok sayıda masum insanın ölümüne, mal-mülklerinin yağmalanmasına sebep olmuştu. Revan ve Yelizavetpol bölgelerinde 200'den fazla Müslüman yerleşkesi yok edilirken, ahalisi kıyıma tâbi tutulmuştu.⁶⁷ Bu olaylar sonucunda bugünkü Ermenistan'da, yani Batı Azerbaycan'da yaşayan Türk/Müslüman halka karşı Ermeniler tarafından yok edilmeye çalışılmıştı. 1897 yılına ait nüfus verileriyle 1906-1906 yılına ait sayıları karşılaştırsak Ermenilerin bu planı ne kadar “başarılı” bir şekilde uyguladıklarını görebiliriz. 1897'ye ait verilerde Revan bölgesinde 313.176 Türk kayıtlı

⁶⁵ Джамиль Гасанлы, *Али Мардан-бек...*, с. 110-113.

⁶⁶ *Санкт-Петербургские ведомости*, 1905, 21 апреля.

⁶⁷ Nesrin Sarıahmetoğlu, “1905 Bakü Olayları”, <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/1905-baku-olaylari/>

iken, 1907’de, yani on sene sonra bu sayı 302.965’e gerilemişti. Görüldüğü üzere 1905-1906 olayları sonucunda Revan bölgesinde on bin Türk öldürülmüştür.⁶⁸ On sene içinde nüfusun doğal artımını da dikkate alırsak aslında bu rakamın zikredilenden daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. “A-Do” imzalı Ermeni yazarın yazdığına göre 1905-1906’da yaşanan katliamlarda Güney Kafkasya’nın yedi kenti büyük yıkıma maruz kalmış, 12 kazada 252 köy yıkılarak harap edilmiştir. Olaylar sırasında kazalardan 15 bin aile (100 bin kişi) yurtlarından edinmiş, on bin kişi öldürülmüştü.⁶⁹

Katliam yeri	Tarihi
Bakü kenti	Birinci çatışma 6-9 Şubat 1905 İkinci çatışma 20-30 Ağustos 1905 Üçüncü çatışma 20-25 Ekim 1905
Revan kazası	1905 yılın Mayıs- Haziran aylarında
Revan kenti	Birinci çatışma 20-22 Şubat 1905 İkinci çatışma 23-26 Mayıs 1905 Üçüncü çatışma 18 Eylül 1905 Dördüncü çatışma 27 Mayıs, 8-9 Haziran 1906.
Nahçıvan kazası	7-13 Mayıs, 26-30 Kasım 1905, Nahçıvan Nehri’nin alt kısmında ve şehirde 5-12 Mayıs 1905, Cehri Nehri boyunca 12-18 Mayıs 1905. Nahçıvan Nehri’nin yukarı bölümünde Elince Nehri mansabında, Şurut köyü ve Gilan Nehri havzasında
Şerur-Dereleyez kazası	Şerur, 29-31 Mayıs 1905 Dereleye, Mayıs – Haziran 1905
Eçmiedzin kazası	24 Mayıs – 5 Haziran 1905
Aleksandropol (Gümrü) kazası	Eylül- Ekim 1905
Sürmeli (İğdır) kazası	2-4 Haziran 1906
Novo Beyazıt	Aralık 1905-1906
Zəngəzur kazası	Haziran- Aralık 1905. 29 Temmuz- 29 Ağustos 1906
Şuşa kazası	Şuşa, 16-22 Ağustos 1905, 12-22 Temmuz 1906, Gargar Nehri yukarısı, Ağustos 1905- Haziran 1906 boyunca Ağustos- Kasım 1905- 12-18 Temmuz 1906, Hocalı, Ocak- Ağustos 1906 Askeran, Ağustos 1905- Haziran 1906
Cavanşir kazası	Kasım 1905
Cebrail kazası	Haziran- Ağustos 1905. Ağustos 1906
Yelizavetpol kazası	Aralık 1905- Mart 1906

⁶⁸ Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa, s. 50.

⁶⁹ Nazim Mustafa, "Ermenilerin 1905-1906 Yıllarında Güney Kafkasya’da Yaptıkları Katliamlar", *Atatürk Dergisi*, Yıl 2014, Cilt 3, Sayı 1, 30.10.2014 (ss. 1-12), s. 9.

Gence kenti	18-23 Kasım 1905
Ereş kazası	28 Kasım 1905'te
Kazah kazası	Kasım 1905- Mayıs 1906
Tiflis kenti	20-29 Kasım 1905

Maalesef bu olaylar Ermenilerin yapmış olduğu son mezalim değildi. Amaçları Kafkasya'nın bir bölümünden ve Türkiye'nin doğu illerinden ele geçirmek istedikleri topraklar üzerinde bir devleti kurmak olan Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasını fırsat bilerek, Kafkasya ve Anadolu'da Türklere karşı kanlı cinayetler işlemiştir. Bu istekleri Ermenileri düşman devletler tarafından Osmanlı'ya karşı bir araç olarak kullanmalarına müsaade etmekteydi. Ermeni çeteler, 1915'te Anadolu'da yaşanan malum olaylardan sonra öç almak ve yarım kalan projelerini tamamlamak amacıyla güçlerini Kafkasya'ya yöneltmiştir.

1.4. 1917'de İki Devrim: Şubat ve Ekim Devrimleri

Rusya'da Şubat⁷⁰ 1917 Devrimi adeta bir halk hareketi gibi beklenmedik şekilde gelişmiştir. Bu devrim sosyal tabakaların harekete geçmesiyle gerçekleşen bir devrim değildi. Devrimin temel nedeni savaşın yönetilememesi, ülkede her geçen gün daha da kötüleşen ekonomik ve sosyal durum, İmparator ve hükümete karşı artan muhalefet, Şubat Devrimi'nin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dolayısıyla, devrim, objektif koşullar altında ortaya çıkan bir gelişme olup, kaçınılması imkansızdı. Nitekim bu devrim yaşanmasaydı, Mart veya Nisan ayında bir hükümet darbesinin yaşanacağı kuvvetle muhtemeldi.⁷¹ Şubat Devrimi, Çarlık yönetiminin sonunu getirirken, ülke yönetimini Geçici Hükümet'e devretmişti. 2 Mart 1917 tarihinde ilan edilen hükümete; Knez G. E. Lvov Başbakan ve İçişleri Bakanı, P. N. Milyukov Dışişleri Bakanı, A. İ. Guçkov Savaş ve Donanma Bakanı, N. V. Nekrasov Ulaştırma Bakanı, A. İ. Konovalov Ticaret ve Sanayi Bakanı, M. İ. Teresçenko Maliye Bakanı, A. A. Manuilov Eğitim Bakanı, V. Lvov Sen Sinod, A. İ. Şingarev Tarım Bakanı görevlerini üstlenmişlerdi. O sırada Pskov'da bulunan Çar II. Nikolay saraya getirilerek ailesiyle birlikte göz altına alınmıştı. Devlet Duması'ndaki bazı liberal görüşlü vekiller (örn. Rodziyanko, Milyukov, Guçkov vd.) devrime karşıyken Çar II. Nikolay'ın tahttan oğlu lehine feragat etmesini, II. Nikolay'ın kardeşi Büyük Knez Mihail Alekandroviç'in naiplik görevini

⁷⁰ Günümüzde Rus takvimiyle o dönemde kullanılan takvim arasında 13 gün fark vardır.

⁷¹ Ülkü Çalışkan, "27 Şubat Devrimi Sonrasında Geçici Hükümetin Kuruluşu ve Yönetim Problemi", *Türkiyat Mecmuası*, c.28/1, 2018 (ss. 1-20), s. 2-3.

üstlenmesini istemişti. Bu öneri aslında devrim öncesi tertiplenen darbe planları arasında da yer almaktaydı. II. Nikolay, sonunda kendisi ve oğlunun tahttan feragat ettiğini bildirmiştir. Büyük Knez Mihail Aleksandroviç ise genel seçimle toplanacak Kurucu Meclis'in davet etmesi durumunda tahta geçebileceğini beyan ederek, görevi Geçici Hükümet'e bırakmıştı.⁷² Aynı gün Geçici Hükümetin çalışma ilkelerinin belirlendiği "Geçici Hükümet Bildirisi" yayınlanmıştı. Bildiride, birtakım suçlardan dolayı mahkûm edilenlerin affı, ifade, yayın, toplanma, dernek kurma vb. özgürlüklerin genişletilmesi, inanç, milli (etnik) ve her türlü zümre sınırlamalarının kaldırılması, yönetim şeklinin belirlenmesi ve anayasa hazırlığı için Kurucu Meclisin genel, doğrudan ve gizli oyla oluşturulması öngörülmüştü.⁷³ Şubat Devrimi ve Çar'ın tahttan feragat etmesiyle gündeme gelen en büyük toplumsal talepler toprak ve savaşın sona erdirilmesine odaklanmıştı.⁷⁴ Geçici Hükümet, içinde bulunduğu ağır siyasi, ekonomik, sosyal ve askeri koşullar altında ülkeyi yönetmekte zorlanıyordu. Diğer taraftan darbe tehdidi ve girişimleri, ayrıca Bolşeviklerin gittikçe artmakta olan siyasi güç ve otoritesi Geçici Hükümet'in devam edebileceği yönündeki kuşkuları her geçen gün artırmaktaydı. Cephedeki durum en önemli sorunlar arasındaydı. Sürdürülebilir bir savaş için yeteri kadar ekonomik ve mühimmat gücüne sahip olmamanın yanı sıra, askerler arasındaki moral krizi durumu daha da kötüleştirmişti. Geçici Hükümet'in kritik durumunu fırsat bilen Bolşevikler değişik siyasi manevralarda bulunuyorlardı. 10 Haziran 1917'de "Tüm iktidar Sovyetlere" sloganıyla hareket eden Bolşeviklerin protesto çağırısı Petrograd'ın işçi ve askerleri tarafından olumlu karşılanırken, 18 Haziran 1917'de Es-Er ve Menşevikler de gösteri için sokaklara dökülmüştü. Askerlerin de yer aldığı gösteriler başkentle sınırlı kalmayıp Rusya'nın diğer bölgelerini de kapsamıştı. Hükümet, Bolşevik liderlerin tutuklama emrini vererek protestolaru bastırmak için sert önlemler almaya çalışırken, Bolşeviklerin lideri V.İ Lenin Finlandiya'ya kaçmak zorunda kalmıştı.⁷⁵ Hükümetin "zafere kadar savaş" stratejisi Petrograd halkını öfkeliendirirken, Nisan 1917'de yaşanan krizin ardından Haziran 1917'de Kadetler ve Sosyalistlerden oluşan koalisyon kurulmuştur. Temmuz 1917'de

---

⁷² Ülkü Çalışkan, s. 4-5.

⁷³ Декларация Временного правительства о его составе и задачах, <http://history.tuad.nsk.ru/Russia/USSR/Revolution/vrem1.html>

⁷⁴ Bilsay Kuruç, "100. Yılında Ekim Devrimi", *İktisat ve Toplum*, Sayı: 84, Ekim 2017 (ss. 15-22), s. 18-19, <http://www.iktisatvetoplum.com/wp-content/uploads/2017/10/bilsay-kuruc-84.pdf> [Erişim tarihi: 12.12.2021])

⁷⁵ Ramin Sadıkov, "Şubat Devriminden Sonra Rusya'da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi'ne Giden Yol", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2010, Cilt 29, Sayı 48, (ss. 101-118) s. 104-105.

Petrograd asker ve işçilerin ayaklanırken, ülkedeki kargaşa ve kriz ortamını fırsat bilen General Lavr Kornilov 26 Ağustos 1918 tarihinde bir muhtıra yayınlarak iktidara el koyduğunu açıklamıştır. Fakat Kornilov, darbe girişiminde başarısızlığa uğramış, ardından azledilerek kendisine destek veren generallerle birlikte cezaevine gönderilmişti. Geçici Hükümet, darbeyi atlatmayı başarmışsa da birçok generalin hapse atılmasıyla sol örgütlerin önünü açmıştır.⁷⁶ Kornilov'un bastırılması Bolşeviklere itibar kazandırmış, işçi ve askerler daha da radikal bir tutum sergilemiştir. Bu sayede Bolşevik Partisi'nde üye sayısı hızla artarak 300 bine ulaşmıştı.⁷⁷ Ekim 1917 tarihinde Geçici Hükümet'in bulunduğu Kış Sarayı'na saldırı düzenleyen Bolşevik Askeri-Devrimci Komite, yönetimi ele almış ve böylece Bolşevik rejiminin temeli atılmıştır. 1917'de gerçekleşen her iki devrim Kafkasya halklarının kaderinde belirleyici rol oynayan son derece önemli olaylardı. Şubat 1917 devrimi sonrası ülkede yaşanan siyasi hareketlilik Güney Kafkasya'da da kendini belirgin şekilde hissettirebilmişti. Keza devrimle birlikte, daha önce gizli faaliyette bulunan siyasi örgütler açık faaliyete geçmiş, çeşitli örgütler, siyasal komite ve kurumlar kurulmuştur. 1917 yılı mart ayında Geçici Hükümet tarafından, Transkafkasya'nın yönetimi için *Transkafkasya Özel Komitesi*⁷⁸ adlı geçici bir kurum oluşturmuştu. Bu komite, bölgenin milli gruplarını Devlet Duması'nda temsil eden vekillerden oluşmuştu. Fakat bu kurum kuruluşundan itibaren Transkafksya halklarını yeteri kadar temsil edememiş, tarım konusundaki sorunların çözümü yönünde politika üretememiş, halkın güvenini kazanamadığı için etkisiz hale gelmişti.⁷⁹ 11 Kasım 1917'de Transkafkasya'nın siyasi ve içtimaî örgütleri Tiflis'te toplanarak, Rusya'da yasal yönetimi oluşturacak Kurucu Meclis seçimlerinin yapılacağı tarihe kadar bölgeyi yönetecek olan *Transkafkasya Komiserliğini* oluşturmuşlardı. Komiserliğin kuruluşu, aynı zamanda Ekim Devrimi'nin Transkafkasya bakımından ilk sonucu olarak değerlendirilebilir.⁸⁰ Ayrıca, "1800'lü yılların başında başlayan bölgenin Ruslar tarafından fetih süreci, 1917 yılında yaşanan bu gelişmeyle birlikte kısa süreliğine sona ermiştir. Aynı zamanda bu oluşum, Trans-Kafkasya Devletleri'nin kendi

⁷⁶ Ramin Sadıkov, "Lavr Kornilov: Darbeci Bir Generalin Portresi", *Akademik Bakış Dergisi (Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi)*, Sayı: 58 Kasım - Aralık 2016 (ss.618-144), s. 631-632.

⁷⁷ *Отечественная история: XX век*, 1999, Издательство "Агар", Москва 1999, с. 166.

⁷⁸ Bu kurumun adı tarih literatüründe OZaKom (Rusca'dan alınmış Osbyı Zakafkazskiy Komitet-Özel Transkafkasya Komitesi) olarak geçmektedir.

⁷⁹ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı:1905-1920* (Çeviren:Nuray Mert), Bağlam yay., İstanbul 1988, s. 124.

⁸⁰ Edward H. Carr, *Sovyet Rusya Tarihi, Bolşevik Devrimi-1 (1917-1923)*, Cilt-1. (Çev. Orhan Suda), Metis Yayınları, İstanbul 1989, s. 312.

*içlerinde oluşturdukları ilk ciddi bölgesel entegrasyon denemesidir.”*⁸¹ On bir üyeden oluşan hükümet Zakavkom (Rusca “Zakafkazskiy Komissariat”) adıyla bilmekteydi. 26-28 Kasım 1917’de Kurucu Meclis’e seçim yapılsa da 5 Ocak 1918 tarihli ilk toplantının ardından Bolşevikler, meclisi feshetmiştir. Bunun ardından Transkafkasyalı üyeler 10 Ocak 1918 tarihinde toplantı düzenleyerek- *Transkafkasya Seymini* tesis etmişlerdi. 9 Nisan’da Seym tarafından Transkafkasya; *demokratik, bağımsız ve federatif* bir cumhuriyet olarak ilan edilmiştir.⁸² Fakat Seym’in Müslüman, Gürcü ve Ermeni temsilcileri arasındaki gerek iç gerekse dış siyaset meselelerinde ciddi görüş ayrılığı söz konusuydu. Bu görüş ayrılığı sonucunda Seym çalışamaz hale gelirken Gürcistan’ın 26 Mayıs 1918’de bağımsızlık ilan etmesiyle feshedilmişti. Seym’in Müslüman vekilleri 27 Mayıs 1918 tarihinde bir durum değerlendirmesi yaparak Azerbaycan Milli Şurası’nın kurulmasına karar vermiştir. Milli Şura 28 Mayıs 1918’de 24 oyla Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kuruluşunu açıklamıştır. Aynı tarihte Taşnaksütyun Partisi öncülüğünde Ermeniler de bağımsızlıklarını ilan etmiştir.

1.5. Mart 1918 Olayları

Birinci Dünya Savaş’ı başlamadan önce Çarlık Rusyası Ermenileri Osmanlı Devleti’ne karşı kullanma konusunda belli başlı politikalar uygulamıştır. Bolşevik ve Taşnakların Kafkasya Türklerine uyguladığı kıyım ve mezalimin münferit bir olay değil, genel Türk düşmanlığı üzerine tertiplenmiş Çarlık Rusyası politikasının bir uzantısı olarak değerlendirilebilir. Tarihi sürecin bir kadar gerisine gidildiğinde birbiriyle paralellik arz eden bu olayların, aslında büyük bir planın ayrı ayrı parçaları olduğu ortaya çıkmaktadır. Çarlık Rusyası “Ermeni Meselesi”ni Birinci Dünya Savaşı sırasında kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya çalışmıştır. A.A. Lalayan’ın tabirince Çar yönetimi Ermeni sorununu Rusya’nın tekelinde olan bir iş olarak görüyor ve tüm gayretleriyle özerk “Türk Ermenistanı”nı savunuyordu. Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov’un Bakanlar Kurulu Başkanı Goremikin’e gönderdiği 30 Ağustos 1914 tarihli mektubunda üç önemli konuya değinmiştir: 1) Türkiye Ermenilerin isyanı meselesinin,

⁸¹ Jeremy Smith, “A Region of Regions: The Historical Failure of Integration in the South Caucasus”, Mikko Palonkorpi (Ed.), *The South Caucasus Beyond Borders, Boundaries and Division Lines Conflicts, Cooperation and Development*, Turku: Juvenes Print, 2015, p. 1-8. Naklen: Murat Jane, “1914-1922 Döneminde Rusların Trans-Kafkasya Politikası’nın Analizi”, *B.U.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 37, Sayı: 1, 2018 (ss. 95-119), s. 104.

⁸² Теуб Насиров, *Борьба за власть в Азербайджане (1917-1920 гг.)*, Баку 1993, s. 45- 46.

Çarlık hükümetinin çıkarlarından hareket edilerek çözmek 2) Ermenilerin Çara bağımlılığını sağlamak için aldatıcı bir yola başvurmak 3) Türkiye'yle savaşta Ermenilerden (hatta Kürtlerden) yararlanmak amacı ile silah ve mühimmat vererek onları teyakkuzda tutmak.⁸³ Bolşevik yönetimi de Çarlık döneminden süregelen stratejik Ermeni planını yeni şartlara uyarlayarak devreye sokmuştu. Aralık 1917 de Bolşevik Stepan Şaumyan'ın Aralık 1917'de Kafkasya Fevkalade Komiseri görevine atanması, bu planın bir parçasıydı. 11 Ocak 1918'de Lenin ve Stalin'in imzasıyla yayımlanmış 13 No'lu kararnamede Sovyet yönetiminin Türklerle yapılacak barış görüşmelerinde nasıl bir yol izlemesi gerektiğini ortaya koymuştur. Belgede, "Türk Ermenistanı" ahalisinin mülkiyetini emniyet altına almak maksadıyla derhal bir Ermeni halk milisinin teşkil edilmesi öngörülmüştü. Anadolu'dan Kafkasya'ya ve güney Azerbaycan bölgelerine taşan Türk/Müslüman halka karşı topyekûn katliam ve imha eylemi Rusya'nın emperyal politikalarını ne kadar korkunç olduğunu gözler önüne sermektedir.⁸⁴ Savaş sırasında Rusya'nın iç siyasetinde yaşanan gelişmeler ve Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle savaştan geri çekilme kuşkusuz ki sömürge bölgelerini, özellikle Kafkasya'yı da yakından etkilemiştir.

"Rus Çarlığı'nın 1. Dünya Savaşı'ndaki Trans-Kafkasya politikası, bölgede olası bir Osmanlı İmparatorluğu-Almanya etkisini engellemektir. Rus Çarlığı bu amacında başarılı olmuş, bölge halklarından Ermenileri de kullanarak bölgesel alt sistemdeki rakibi Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu topraklarına kadar ilerlemiştir. Fakat ülke içinde yaşanan sorunlar Rus Çarlığı'nın savaşta kalmasına izin vermemiş ve Bolşevikler savaştan çekilmişlerdir. Böylelikle Ruslar, 150 yıldan fazla süredir tek hegemon oldukları Trans-Kafkasya'da nüfuzu azalmış, Bölge İngiltere, Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisine açılmıştır."⁸⁵

Şubat ve Ekim devrimleri Müslümanların Güney Kafkasya'da örgütlenmesini tetikleyen en önemli olaylardı. 1918 yılına gelindiğinde, Güney Kafkasya ülkeleri, devletleşmeye doğru ilerlerken Ermenilerin amacı Azerbaycan Türklerinin iradesini kırmak, Türk kenti olan Bakü'ye tamamen sahiplenmek ve mümkün olduğu kadar çok sayıda bölgeyi denetimi altına almaktı. Bu konuda Ermeni Taşnakların Rus Bolşeviklerle çıkarları örtüşüyordu. Bakü'yü ellerinde bulunduran Bolşevik-Taşnak birliğinin Müslümanlara yönelik planı gerçekten çok korkunçtu: Müslümanlara yönelik

⁸³ A. A. Lalayan, *Taşnak Partisi'nin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923)*, (Çeviri: Kayhan Yükseler), Kaynak Yayınları, 4. Basım, İstanbul 2012, s.33-34

⁸⁴ Ali Asker, "Birinci Dünya Savaş'ında Rusya ve Kafkaslar: Değişen Rejimler ve Değişmeyen Yayılmacılık Tutkusu", *Yüzüncü Yılında Birinci Dünya Savaşı* (Editör: Ümit Özdağ, Kripto Yayınları, Ankara 2014 (ss. 153-180) s.173-174. Bahsi geçen 11 Ocak 1918 tarihli kararname metninin Türkçe tercümesi için bakınız: Ali Asker, "Birinci Dünya Savaş'ında...", s. 179-180.

⁸⁵ Murat Jane, s. 104.

şiddetli bir kırım uygulamak, Azerbaycan Türklerinin milli gücünü sosyal destekten yoksun bırakmak. Şaumyan'a göre eğer Müslüman "karşı devrimcileri" galip gelseydi Bakü'yü Azerbaycan'ın başkenti yapacaklardı.⁸⁶ Türklere yapılan kıyımın hazırlıkları çok önceden planlanmıştı. Zaten Kafkasya cephesinden dönen Ermeniler Bakü'de toplanırken, ellerinde yeteri kadar silah ve mühimmat bulunan Taşnak çeteleri de Bolşeviklerin emrine girmişti. Zaten Bakü Sovyeti'nde Ermeniler son derece etkindi, ayrıca Sovyet'in başında duran Stepan Şaumyan da bir Ermeni idi. İdeolojik bakışları bu kadar farklı olan Taşnak ve Bolşevik birliklerini bir araya getiren tek neden Türk düşmanlığı idi. Türklere uygulanan en dehşetli kıyım 31 Mart 1918'de başlayarak üç gün boyunca devam etmiştir. Olayların soruşturulması amacıyla Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde oluşturulan Olağanüstü Soruşturma Komisyonu tarafından düzenlenen raporların toplam hacmi 3500 sayfadan oluşan 36 cilt halindedir. Bu belgeler içinde 740 sayfayı kapsayan 6 cilt, sadece Bakü ve çevresinde yaşanan olaylarla ilgilidir. Raporlarda Ermenilerin cadde ve sokaklarda yaptıkları yağmalar, binaların yakılması ve işlenen cinayetler tanıklar tarafından aktarmaktadırlar.⁸⁷ Olaylar başlamadan önce Taşnaksütyun Partisi Müslümanlarla görüşerek Bolşeviklere karşı ortak mücadele konusunu görüşmüştür. Fakat bir gecede "Bolşevikleşen" Taşnak Partisi'nin ihaneti, olayları kanlı boyuta taşımıştır. Bolşeviklerle bir araya gelen Taşnaklar birkaç gün için de 12 bin Müslüman katletmiştir. Ermen-Bolşevik birlikleri *Kaspi* ve *Açık Söz* gazetelerinin matbaalarını, İsmailiye binasını, Müslüman hayır cemiyetleri merkezleri, Taze Pir Camisi vd. kültür, eğitim ve dinî kurumları yakmış, şehirde Türklük ve İslam adına ne varsa yerle bir etmişlerdi.⁸⁸ Mart olaylarında ölenlerin tam sayısı ne yazık ki kesin olarak belirlenmemiştir. Zira bu sayısı belirlemeyi engelleyen birtakım nedenler vardır. Olayların ilk 3-4 gününde Bolşevik-Taşnak çeteler, Müslümanlara ölen yakınlarını defnetmeye izin vermemiştir. Ceset sayılarının çok olması onların şehrin avlusundan, sokak ve evlerden toplama süresini uzatmıştır. Ermeniler, Müslümanların cesetlerini hem olaylar sırasında hem de sonradan yaktıkları

---

⁸⁶2 Nisan 1918'de S. Şaumyan'ın Bakü Sovyeti oturumunda yaptığı konuşma. "О положении дел на Кавказе. Доклад на заседании Совета рабочих. солдатских и матросских депутатов Баку и его районов 2 марта 1918 г." Вкз: С.Г.Шаумян, *Избранные произведения в двух томах*, Том 2, 1915-1918 гг. Баку 1978.

⁸⁷ Nesrin Sarıahmetoğlu Karagür, "Azerbaycan Tarihçiliğinde Bakü Mart Olaylarının Yeniden Değerlendirilmesi (31 Mart 1918), *OAKA*, Cilt:5, Sayı: 9 (ss. 82-100), s. 84.

⁸⁸ Джамиль Гасанлы, *Али Мардан-бек...*, с. 290-291.

evlere, deniz ve kuyulara atmıştır.⁸⁹ Olağanüstü Soruşturma Komisyonu'nun raporuna göre çoğu evde Ermeniler tüm aileyi katlettikleri için öldürülenlerin isimlerini öğrenebilecekleri hiç kimse yoktu. Bir süre ara sakinleşince cesetleri gömmek için şehrin bu kısmına gelenler büyük bir dehşetle karşı karşıya kalmıştı. Parçalanmış cesetler arasında cinsel organlarında kazık bulunan kadınlar da vardı.⁹⁰ Olaylara tanık edenlerden birisi yaşanan dehşet dolu manzarayı şöyle tasvir etmektedir:

“Tezehir Camiine yaklaşıncı dehşet verici manzaralarla karşılaştık; Ermenilerin kasten yaktıkları evler Avusturyalı esir askerler tarafından boşaltılıyordu. Bu esirler binaların içinde yanarak kavrulmuş cesetleri el arabalarında taşıyor ve cinsleri belli olmayan kavrulmuş insanları bir yığın haline getiriyorlardı. Ölülerini bulan Müslümanlarsa onları, bahçelere yahut şehrin hemen kenarına gömüyorlar ve dehşet içerisinde şehri terk ediyorlardı. Mezarlığa gitmek mümkün olmadığı gibi, gidilse bile ne mezarıcı vardı ne kefen Zaten hangi vasıta vardı ki bu cesetler mezarlığa kadar götürülsün. Bütün çarşı kapalıydı. Ne yiyecek ne de içecek bir şey bulunabiliyordu. Herkes aç bilaç ne yapacağım diye diye düşünüyordu. Türk askeri heyetine mensup olup da öldürülmüş olanların cesetlerini bulmak lazım geliyordu... Şehrin muhtelif yerlerinden getirilip deniz kenarına atılmış olan ölümlerin miktarı iki bini geçmişti. Hepsi müthiş şekillerde öldürülmüşlerdi.”⁹¹

Olağanüstü Soruşturma Komisyon üyesi A.Y. Kluge, “Bakü Şehrinin Müslüman Ahalisine Karşı İşlenmiş Şiddete Dair” raporunda şöyle yazmaktaydı: “*İyi silahlanmış ve eğitilmiş Ermeniler çok sayıda makineli tüfeklerle saldırmaktaydı. Ermeniler Müslümanların evlerini basıyor, insanları öldürür, kılıçla ve hançerle doğruyor ve süngülerle deliyor, çocukları yanan evin alevleri içine atıyor, üç dört günlük çocukları süngülerin ucuna geçirerek oynatır, öldürülen kadınların süt emen bebeklerine acımıyor, herkesi öldürüyorlardı.*”⁹² Tarihi belgelere göre, bu katliamlara her kesimden Ermeni katılmıştı. Komisyon raporunda şöyle denmektedir: “*Ermeni ahalinin tüm sınıflarını temsil edenler bu ‘savaşa’ katılmayı kendilerine görev addetmişti. Burada petrolcü iş adamları, mühendisler, hekimler... Kısacası Ermeni nüfusun tüm tabakaları*

⁸⁹ Solmaz Rüstemova Tohidî, “Bakü’de ‘1918 Mart Soykırımı’ - Ermenilerin Azerbaycanlılara Karşı Toprak İddialarının Yeni Bir Boyutu”, *Yeni Türkiye*, 2014, Ermeni Meselesi Özel Sayısı: III., Sayı: 62, s. 2522 vd.

⁹⁰ Ataxan Paşayev, 31 Mart- azərbaycanlıların soyqırımı günüdür. Bakıda 1918-ci il mart faciəsi, <http://www.milliarxiv.gov.az/az/31-mart-azerbaycanlilarin-soyqirimi>, 31.10.2018 [Erişim tarihi: 10.04.2020],

⁹¹ A. Ali Emircan, M.Emin Gerger, *Büyük Ermenistan Hayali ve Kars’tan Karabağ’a Ermeni Vahşeti*, Cemre Yayınları, İstanbul 1992, s. 99-100.

⁹² Anar İsgəndərov, “Erməni-daşnak birləşmələrinin türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımları”, *Azərbaycan müəllimi*, №12, 30 Mart 2012; Alesker Aleskerli, “Ermenilerin Azerbaycan’da Yaptıkları Soykırımlar ve Devam Eden Çözumsuzlük”, *Stratejik Analiz*, Cilt: 9, Sayı:108, Nisan 2009, (ss. 28-38), s. 29-30.

bu 'yurttaşlık görevini' ifa etmekteydi.”⁹³Ne yazık ki Mart trajedisi yaşandığı sırada Azerbaycan Türklerinin Bakü’de ve civarında herhangi bir silahlı gücü yoktu.

“Taşnakların bası bozuk hareketleri şehirdeki durumu son derece gerginleştirmiş ve böylece Azerbaycan Türkleri Bakü’deki silahlı Ermeni askeri birlikleri karşısında silahsız ve savunmasız kalmışlardı. Böylece Ermeni askeri birlikleri eskiden beri sakladıkları kinlerini tam manasıyla kullanmaya fırsat buldular. Bunu Saumyan’ın, “Bizim süvari bölüğüne yapılan silahlı saldırıyı bahane olarak kullanıp, bütün cephe boyunca hücumla geçtik” ifadesi de kanıtlamaktadır.”⁹⁴

Bakü’nün dışında, Şamahı, Guba, Revan, Zengezur, Karabağ, Nahçıvan ve Kars’ta büyük vahşetler yaşanmıştır.⁹⁵ Korkunç olayların yaşandığı bölgelerden biri de Şamahı idi. Ermeniler Şamahı’yı yakıp yıkmış, ahaliyi acımasızca katletmiş ve türlü işkencelerle hayatlarına son vermişlerdi. Şamahı’da öldürülenlerin sayısına ilişkin değişik bilgiler yer almaktadır. Araştırmalara göre Şamahı’nın 53 köyünde Ermeniler 4190’ı erkek, 2560’ı kadın ve 1277’i çocuk olmak suretiyle 8027 Müslümanı öldürmüşlerdir.⁹⁶ En büyük mezalimden bir başkası Guba’da yaşanmıştır. Ermeniler, 2 Mayıs 1918 tarihinde 150 Müslüman’ı kurşuna dizerek cesetlerini cami yakınındaki çöplüğe toplamışlardı. Ermeniler, 8-9 yaşlarında olan 12, 16-17 yaşlarında olan 16 Müslüman çocuğun kafasını keserek vücutlarını Kudyalçay nehrine atmış, kafalarını ise Ermeni kilisesinde çuvallara doldurmuştu. Kudyalçay’ın yukarı sahilinde 12 adet darağacı kurulmuştu; bu dar ağacında gün içinde yüzlerce Müslüman idam edilmiştir. Şehirde Ermeni birlikleri tarafından 259 ev yakılmış, 1.800 çocuk ve 2.000 ihtiyar öldürülmüştür. Nisan ve mayıs aylarında Guba Kazası’nda 36.782, Siyezen ve Deveçi daire ve nahiyelerinde 5.000’den fazla Müslüman değişik işkencelerle öldürülmüş, 122 köy tamamen dağıtılmış, evleri ateşe verilen 380 aile yakılarak katledilmiştir.⁹⁷

Ermenilerin yaptığı kıyım ve yağmalar Azerbaycan’ın diğer bölgelerinde de yaşanmıştı. Cavanşir’de 28 köy, Cebrail’de 17 köy tamamen yakılmış, ahali öldürülmüştür. Nisan ayının 29’unda Gümrü yakınlarında ekseriyeti kadınlar, çocuk ve yaşlılardan ibaret 3000 Türk mülteci pusuya düşürülerek öldürülmüştür. Ermeniler Nahçıvan’da birkaç köyü, Zengezur’da 115 köyü yakıp yıkmış, 3.257 erkek, 2.276

⁹³ Anar İsgəndərov, №12, 30 Mart 2012.

⁹⁴ Nesrin Sarıahmetoğlu Karagür, “Azerbaycan Tarihçiliğinde Bakü...”, s. 95.

⁹⁵ Vaqif Arzumalı, Vəli Həbibəoğlu, Kamil Muxtarov, *1918-ci il qırğınları*, Öyrətmən, Bakı 1995.

⁹⁶ Şamahı faciəsi konusunda bkz. Anar İsgəndərov, №12, 30 Mart 2012; Məhərrəm Zülfüqarlı, *Şamaxı soyqırımı*, AVCIYA. Bakı 2011. Seyfəddin Qəniyev, *1918-ci il Şamaxı soyqırımı*, Nurlan mətbəəsi, Bakı 2003.

⁹⁷ Azad Nəbiyev, “Quba soyqırımı, yaxud ruhların kəsilməyən fəryadı”, *Azərbaycan*, 23.04.2005.

kadın ve 2.196 çocuğu katletmişlerdir. 1918-1920'li yıllarda Karabağ'ın dağlık bölgesinde, sakinleriyle birlikte 150 köyü yok edilmiştir.⁹⁸

1918 katliamları Azerbaycan Türklerinin/ Kafkasya Müslümanlarının tasfiyesine yönelik insanlık dışı cinayet idi. Bu cinayet Müslümanların fiziksel olarak yok edilmesini öngören Ermeni planının sadece bir halkasını oluşturmaktaydı. Sadece Bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu bu planın gerçekleşmesini engellenebilmişti. Tarihin sonraki dönemlerinde Ermeniler yine terör, saldırı, çatışma vs. yollarla Azerbaycan'ın farklı bölgelerinden toprak koparabilmişti. Ermenistan'da terör sürekli devlet seviyesinde desteklenmiş, yüz binlerce Türk ana vatanlarından edinmiştir. Bugünkü Ermenistan topraklarının toplamda yüzde 82'si 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953 ve 1988-1992 yıllarında gerçekleşen cinayet ve etnik temizleme siyaseti sonucunda elde edilmiştir.⁹⁹ Rusya İmparatorluğunun sömürgesi altına girdikleri tarihten itibaren Kafkasya'da Türk yurtları üzerinde bir Ermeni devleti kurma planı 1918'de gerçekleşmiştir. 1918-1920 yıllarında varlığını sürdürmüş bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nin temel siyaseti Azerbaycan ve Gürcistan'a karşı yürüttüğü işgal ve saldırı eylemleriyle yeni topraklar ele geçirmektir.

1.6. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde “Ermeni Meselesi”

1.6.1. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Kuruluşu

Bilindiği üzere 26 Mayıs 1918'te Gürcistan, ardından 28 Mayıs 1918'te Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlıklarını kabul etmiştir. Azerbaycan'ın bağımsızlığı ilan eden temel kurucu hukuk belge Misak-ı Milli, başka bir isimle İstiklal Beyannamesi idi. Giriş ve altı maddeden ibaret olan İstiklal Beyannamesi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ismini “Halk Cumhuriyeti” olarak belirlerken, demokratik devlet inşasını öngörmüştür. İstiklal Beyannamesi metninde şöyle denmektedir:

“Genel seçimle intihap olunan Azerbaycan Milli Şurası bütün insanlara ilan ediyor ki; 1) Bugünden itibaren Azerbaycan halkları egemen haklara maliktirler, Güney

⁹⁸ Anar İsgəndərov, №12, 30 Mart 2012.

⁹⁹ Ramilə Dadaşova, “Azərbaycanlıların və türklərin soyqırımını ilə nəticələnən global təhlükəli erməni terrorları”, *XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları mövzusunda həsr olunmuş IV beynəlxalq elmi konfransın materialları. Elmi əsərlər. Xüsusi buraxılış*, AMEA, Tarix İnstitutu 64, 65, 66/2017 (ss. 506-510), s. 506.

ve Doğu Transkafkasya'dan ibaret Azerbaycan egemen ve bağımsız devlettir. 2) Bağımsız Azerbaycan'ın siyasi kuruluş şekli demokratik Cumhuriyettir. 3) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bütün milletlerle, özellikle komşu olduğu millet ve devletlerle, iyi münasebetler kurmaya azimlidir. 4) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kendi sınırları dahilinde milliyet, din, sosyal durum ve cinsiyet ayrımı yapmaksızın, bütün vatandaşlara vatandaşlık ve siyasal hakları vermektedir. 5) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kendi arazisinde yaşayan tüm milletlere serbest gelişmeleri için geniş imkanlar verir. 6) Müesseseler Meclisi çağırılana kadar Azerbaycan'ın yönetimi başında halk oylaması ile seçilen Milli Şura ve onun karşısında sorumlu Geçici Hükümet bulunur.”¹⁰⁰ Görüldüğü üzere devlet şekli demokratik cumhuriyet, benimsenen hükümet modeli ise parlamenter yönetimdir. Devletin başı Parlamento Başkanıdır. Başbakanın adaylığı parlamenter sistemin bir gereği olarak Parlamento Başkanı tarafından ileri sürülürken, parlamentoda çoğunluğa sahip partinin (veya koalisyonun) temsilcisi Başbakan olarak seçilir. Başbakan tarafından hükümet üyeleri belirlendikten sonra kabine listesi güvenoyu için parlamentoya sunulur. Bakanlar Kurulu parlamento karşısında sorumludur. Yirmi üç ay devam eden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde beş hükümet kabinesi oluşturulmuştur. Birinci, ikinci ve üçüncü hükümet kabinelerine¹⁰¹ Fethali Han Hoyski, dördüncü¹⁰² ve beşinci kabineye¹⁰³ Nesib Bey Yusufbeyli başkanlık etmiştir).¹⁰⁴

Kurulduğu sırada Azerbaycan Halk Cumhuriyeti birçok sorunla karşılaşırken, varlığını sürdürdüğü 23 aylık bir zaman dilimi boyunca içte ve dışta birçok sorunu çözmekle uğraşmıştı. Bu sorunların birisi Azerbaycan Cumhuriyeti ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerle ilgiliydi; ülke içindeki bası kesimler ilk hükümet kabinesine itiraz ederek yeni bir devlet olan cumhuriyetin Osmanlı Devleti'ne ilhakını istemiştir. İlhakçı grup, Transkafkasya Seymi döneminde 11 Mayıs 1918'de başlayan Batum görüşmeleri kapsamında imzalanan 4 Haziran 1918 tarihli antlaşma gereği Azerbaycan'da bulunan Türk ordusu komutanı Nuri Paşa'yı da etkileyerek onun nüfuzunu hükümete karşı

¹⁰⁰ Bkz: Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Ankara, 1991; “Azerbaycan” gazetesi, 28 Mayıs, 1919, No-110;

¹⁰¹ 1. kabine: 28.05.2018-17.06.1918, 2. kabine 17.06.1918-26.12.1918, 3. kabine 26.12.1919-14.04.1919.

¹⁰² 14.04.1919-22.12.1919.

¹⁰³ 24.12.1919-30.03.1920.

¹⁰⁴ Ali Asker, “Birinci Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan'ın Benimsediği Hükümet Sistemi: Yasama-Yürütme İlişkileri”, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublika. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları*, 21-23 May 2018, Bakı 2018 (ss. 323-326), s. 223.

kullanmaya çalışmıştır. Sonunda Azerbaycan yönetimi ‘ilhakçı’ çevrelerin baskısı karşısında Türk komutanlığı ile mutabakat sağlayabilmiş ve bu süreci daha az kayıpla atlatabilmiştir.¹⁰⁵ Bu doğrultuda Milli Şura’nın 17 Haziran 1918 tarihli oturumunda iki önemli karar alınmıştır: 1) *Geçici Hükümetin yetki ve görevlerinin yeniden düzenlemesini öngören* birinci karara göre bazı yetki istisnaları (bağımsızlığı ve yürürlükteki siyasi özgürlükleri kaldırmak, toprak reformu yapma vs.) şartıyla hükümet, yönetimle ilgili tüm meselelerde serbest hareket edecek, altı iç içinde Azerbaycan Kurucu Meclisi’ne seçimler yapılacaktır 2) *Milli Şura’nın feshedilmesini öngören* ikinci karara göre ülkenin içinde bulunduğu ağır iç ve dış koşullar dikkate alınarak yasama erki dahil tüm yetkiler yeni kurulan hükümete devredilecektir. Hükümet kurma görevi bu sefer de Fethali Han Hosityki’ye havale edilmişti.¹⁰⁶ Günümüzde de “*bu kararların ilhakçı zihniyetin görece zaferi veya ülke bağımsızlığını korumak yönünde atılmış önemli bir adım olduğu yönündeki tartışmalar*” kısmen de olsa sürdürülmektedir.” 17 Haziran kararları parlamenter yönetim biçimini belirsiz bir süreyle askıya almış, kuvvetler ayırımı ilkesini yürürlükten kaldırmış, siyasi güçlerin temsil hakkını ihlal etmiş, hükümete mutlak yürütmenin yanı sıra yasama yetkisi de tanımıştır. Yeni modelin uygulandığı dönemde ülkede düzen ve asayiş sağlamaya çalışarak, bağımsızlığı kalıcı hale getirmek, ekonomik ve sosyal sorunlarının çözülmesi yönünde birçok önemli karar alınmıştır. 15 Eylül 1918 tarihinde Bakü’nün kurtuluşu ve 17 Eylül’de Azerbaycan hükümetinin Gence’den Bakü’ye taşınması ülke bütünlüğü ve toprak egemenliğinin tesisi bakımından son derece önemli bir gelişmeydi.¹⁰⁷ Yukarıda bahsi geçen 4 Haziran 1918 Antlaşması gereği Kafkas İslam Ordusu’nun¹⁰⁸ en önemli misyonlarından toprak egemenliğinin, ülkenin tamamında tesis etme konusunda Azerbaycan hükümetine yardımcı olmaktı. Yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti’nin ulusal güvenliği, hatta varoluşu açısından Türk ordusunun davet edilmesi son derece hayati önem taşıyordu. Keza, o dönemde dünyanın büyük devletleri arasında Azerbaycan’a sahiplenmek uğruna kıyasıya mücadele söz konusuydu. Ayrıca Sovyet Rusya Türk ve Müslüman halkı Bolşevik iktidarının muhtemel düşmanı ve Osmanlı Devleti’nin yerli dayanağı olarak

¹⁰⁵ Ali Asker, “Birinci Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan’ın.....”, s. 224.

¹⁰⁶ Bu konuda bkz: Айдын Балаев, *Азербайджанское национальное движение в 1918-1918*, "Елм", Баку 1998, 204-214.

¹⁰⁷ Ali Asker, “Geleneksel Toplumdan Cumhuriyete Yönetim ve Hukuk Sisteminin Tarihi Gelişimi”, İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara 2021 (ss. 173-217), s. 196.

¹⁰⁸ Kafkas İslam Ordusu konusunda bkz: İdris Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu*, 2.Baskı, İdil Yayıncılık, İstanbul 2014.

görmekte ve bu yüzden Ermeni çetelerini ve Bolşevik ordu birliklerini katliamlara teşvik etmekteydi. Katliamların amacı “*Osmanlı ve Azerbaycan ordularının Bakü’ye girmesini önlemek ve milli hükümetin kurulmasının temeli olan Türk halkını mahvetmek*.”¹⁰⁹ Kafkas İslam Ordusu Gökçay, Salyan, Aksu, Kürdemir, Şamahı cephelerinde düşman birliklerini yenerek Bakü’ye doğru ilerlemiş ve 15 Eylül 1918’de Sentrokaspi Diktatörlüğünün¹¹⁰ işgali altında bulunan Bakü’yü düşmandan kurtarmıştır.¹¹¹ Sonraki süreçte Mehmet Emin Resulzade, Bakü’nün kurtuluşuna atfettiği önemi şöyle vurgulayacaktır: “*Kafası meşhur gilyotin mengenesinde bulunan bir adamın halaâsı nasıl bir hayat-ı nevin ise, Bakü’nün istirdadı dahi o nispette icazkar bir vakaydı. Hem hakikaten öyleydi. Sonra menhus bir ihtilal neticesinde mezarları mensî kalan Anadolu Mehmetcikleri Bakü’deki şehadetleri ile Türklüğe yeni bir siyasi vücut ita ediyorlardı.*”¹¹² Bu zaferin ardından Azerbaycan Cumhuriyeti’nin başkenti Bakü’ye taşınmış, böylelikle Azerbaycan egemenlik hakkı, bazı istisnalar hariç ülkenin tamamında tesis edilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusunun yenilgisi ve Mondros Mütarekesi’nin imzalanması sonucunda Türk ordusu Kafkasya’dan çekilmek zorunda kalmış, 17 Kasım 1918’de Bakü, İngiliz kuvvetleri tarafından işgal edilmişti. İngiliz işgal gücünün komutanı General William Thomson Azerbaycan’ı bağımsız bir cumhuriyet olarak tanımadığını açıklasa da Azerbaycan hükümetinin yoğun siyasi ve diplomatik çabaları sonucunda, İngilizlerin bu önyargılı görüşü giderilmiştir. Bu doğrultuda, 18 Aralık 1918 tarihinde General William Thomson tarafından açıklanan bildiri “*Feth-Ali Han’ın taht-ı sadaretinde koalisyon Azerbaycan hükümeti teşekkül ettiğinden, müttefikler kumandanlığının Azerbaycan dahilinde yegâne meşru bir hükümet olmak üzere bu hükümeti tanyacağı ve ona müzaheret-i tammede bulunacağını*” ilan etmiştir.¹¹³ 16 Kasım 1918’de Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Şurası, Bakü’de yeniden toplanmış, 20 Kasım 1918’te gerçekleştirdiği ikinci toplantısında Azerbaycan

---

¹⁰⁹ Musa Gasimov, “Bakü’nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasisinin Mücadelesi”; *Azerbaycan Özel*, Cilt: 7, Sayı: 1, İlkbahar 2001, (ss.18-55), s. 19-20.

¹¹⁰ 31 Temmuz 1918 yılında Bakü Halk Komiserleri Sovyet’ini istifasından sonra Es-Er ve Taşnaklar tarafından Bakü’de kurulmuş bir hükümettir.

¹¹¹ Harekatın ayrıntıları için bkz: Nasır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu’nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, Genelkurmay Basım Evi, Ankara 1996.

¹¹² Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*, Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği yayınları, İstanbul 1990, s. 52.

¹¹³ Mehmet Emin Resulzade, s. 58.

Parlamentosu'nun tesisine dair kanun kabul etmiştir.¹¹⁴ O dönemde Azerbaycan Kurucu Meclisi'ne seçim yapmak son derece zor olduğundan, Milli Şura'nın üye heyeti sayısı genişletilerek yasama organına dönüştürülmüştür. Böylece, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti yeniden parlamentosuna kavuşmuş, yasama, yürütme ve yargı erklerinin ayırımına dayanan demokratik bir cumhuriyet inşa etme yoluna devam etmiştir. Azerbaycan hükümetinin Bakü'deki İngiliz ordularının çıkarılması için sarf ettiği diplomatik çabalar (Paris Barış Konferansı), ayrıca İngiliz ordusunda hizmet eden askerler arasında disiplin ihlallerinin artması sonucunda İngilizler Bakü'den ayrılmıştır.¹¹⁵ Böylece, bağımsız bir cumhuriyetin gereği olarak Azerbaycan'ın egemenlik hakları tam olarak tesis edilmiştir. Cumhuriyet döneminde Azerbaycan'ın demokratikleşmesi ve hukuk devleti inşasına yönelik çok sayıda kanun, tüzük, kararname çıkarılmış, birçok idari düzenleme yapılmıştır. Kamu yönetimi, siyasi, medeni, sosyal, ekonomik ve kültürel hak ve özgürlükler, idare hukuku, medeni hukuk, iş hukuku, aile hukuku, basın hukuku, ceza hukuku alanında birçok önemli kanun çıkarılırken, yargı sisteminde önemli reformlar başlatılmıştır.¹¹⁶

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin karşılaşmış olduğu diğer bir ciddi sorun "Ermeni Meselesi" olmuştur. Cumhuriyet döneminde Azerbaycan vatandaşı olan Ermenilere, özellikle temsil ve kültürel haklar alanında geniş fırsatlar sunulmuştu. Azerbaycan Parlamentosu tesis edilirken Ermenilere sekizi Gence, sekizi Şuşa, beşi Bakü Ermeni komitelerini temsilen toplam 21 sandalye verilmiştir.¹¹⁷ Paris Barış Konferansı'nda Ermeni heyeti ciddi çabasına ve yanlış propagandasına rağmen, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan koparılma planını gerçekleştirilememiştir. Fakat bu durum kısa sürmüş, Nisan 1920'de Azerbaycan Cumhuriyeti'ne yönelik Sovyet Rusyası tarafından işgal hazırlıkları sürerken Karabağ'daki ayaklanma çıkaran Ermeniler Kızıl Ordu'nun işgal harekâtını kolaylaştırmıştır.¹¹⁸ Şunu da belirtelim ki Azerbaycan hükümeti 1918-1920'lerde Kafkasya'da kurulan yeni devletlerle her zaman iyi komşuluk ilişkilerinin tesis edilmesi ve tartışmalı meselelerin müzakereler yoluyla çözülmesinden yana olduğunu kanıtlamıştır. Gürcistan'dan farklı olarak Ermenistan'la ilişkiler çok zor

¹¹⁴ "Azerbaycan" gazetesi, 22 Kasım, 1918, No 42

¹¹⁵ Bakı İngiliz general-qubernatorluğu, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, <http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/1824/cild/15> [Erişim tarihi: 15.05.2020]

¹¹⁶ Bu konuda kapsamlı bir çalışma için bkz: Mehman Dəmirli, *Şərqi Çağdaşlıq Möcüzəsi. Azərbaycan Cümhuriyyəti: Hüquq və Demokratiya (1918-1920)*, Hüquq Yayın Evi, Bakı 2018.

¹¹⁷ Azərbaycan Məclisi-Mabusanı haqqında qanun, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar)*, 1-ci cild, "Azərbaycan" nəşriyyatı, Bakı 1998 (ss. 29-32).

¹¹⁸ Cəmil Həsəni, *Sovet dövründə...*, s. 154.

yürümüştür. Yakın geçmişten süregelen husumet, Ermenilerin mümkün olduğu kadar çok toprak koparma hırsı normal komşuluk ilişkilerinin tesisi önündeki ciddi engellerdi. İki yıl boyunca iki devlet arasındaki ilişkiler anlaşmazlık ve savaş ortamında geçmiştir.¹¹⁹

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin karşılaştığı en büyük sorun Sovyet Rusyası'nın işgal tehdidi olmuştur. Gerek General Anton Denikin gerekse Bolşeviklerin Azerbaycan'ın bağımsızlığını kabullenmemesi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet inşasını en ağır şekilde tehdit eden iki unsur olarak kendini göstermiştir. 1918-1920 yıllarında iç savaşla uğraşan Sovyet Rusyası, Azerbaycan'a yeteri kadar dikkat ayıramamıştır. Böyle bir ortamda 11 Ocak 1920 yılında Müttefik Devletler Yüksek Kurulu tarafından Azerbaycan'ın bağımsızlığı *de-facto* olarak tanınmıştır.¹²⁰ Buna rağmen ülkenin kuzey sınırlarında sürekli bir gerginlik söz konusu olmuştur. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı tarafından Rusya ile karşılıklı iş birliğine her zaman hazır olduğuna dair yapılan açıklamalara rağmen Sovyet hükümeti Azerbaycan'la ilişkiler konusunda belirsiz tutumunu devam ettirmiş, sonunda, 27 Nisan 1902'de Kızıl Ordu Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuzey sınırlarından girerek milli hükümeti yıkmıştır. Bu durum, Ermenilere, yayılcılık planlarını gerçekleştirmek açısından elverişli imkan sunmuştur.¹²¹

Azerbaycan Türklerinin milli iradesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmış olan, komşularıyla barış ve sükûnet içinde yaşamayı ilke edinmiş Azerbaycan Halk Cumhuriyeti “mazlum halkların hürriyeti” söyleminin arkasına saklanan Bolşevik Rusyası tarafından işgal edilirken, ilk kez bağımsız milli devlete sahip olan Ermenistan farkında olarak veya olmayarak bu işgale destek vermekle kendi bağımsızlığını da kaybetmiştir.

1.6.3. Azerbaycan'ın Toprak Bütünlüğü Mücadelesi

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, ülkesinin ayrılmaz bir parçasını oluşturan Karabağ'ın tamamında egemenliğini tesis etmeye çalıştığı sırada henüz yeni kurulmuş

¹¹⁹ Nesib L. Nesibli, “Bağımsızlık Düşüncesi ve Dış Politika: Varoluş Mücadelesinin Zorlu Yolu”, İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara 2021 (ss. 245-282), s. 274.

¹²⁰ Cəmil Həsənlı, *Sovet dövründə...*, s. 154. Azerbaycan'ın bağımsızlığının Müttefik Devletler tarafından tanınması için Temsil Heyeti'nin çalışmaları konusunda kapsamlı bilgi için bkz: Cəmil Həsənlı, *Tarixi şəxsiyyətin...*, 2013

¹²¹ Beşir Mustafayev, “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Milli Ordusunun Ermeni Terörü İle Mücadelesi (1918-1920)”, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublika. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları*, 21-23 May 2018, Bakı 2018 (ss. 226-231), s. 229.

olan Ermenistan (Ararat) Cumhuriyeti hiçbir dayanağı olmadığı halde Karabağ ve Zengezur’la ilgili toprak taleplerini ileri sürmüştür. Azerbaycan hükümeti bir taraftan bu talepleri diplomatik yollardan çürütmeye, diğer taraftan askeri güvenlik önlemleri alarak Ermeni saldırılarına karşı koymaya çalışmıştır. Ermenilerin öncelikli hedefi, Karabağ’ın dağlık bölgesini ele geçirmektir. Bunun için her türlü kışkırtıma, sabotaj ve türlü bozgunculuk faaliyetleriyle uğraşıyorlardı.¹²² Bilindiği üzere 1917 yılının sonlarından başlayarak Ermeni çetelerinin Müslümanlara saldırıları, 31 Mart 1918 yılında Bakü’de yapılan kırımla zirve bulmuştur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kuruluşu Kafkasya Türklerini yok olmaktan kurtarmışsa da bölgede çatışmalar durmamıştır. Ayrıca yeni kurulan cumhuriyet ciddi boyutlarda mülteci ve göçmen sorunlarıyla karşı karşıya kalmıştır.

“Azerbaycan halkı 1919 sonlarında sayıları 60 bine çıkmış olan, topraklarına sığınmış mültecileri ellerinden geldiği kadar doyurup barındırmaya mecbur kaldı. ABD’yi temsil etmeye tam yetkili olan İstanbul’daki Amiral Bristol, Kafkasya’daki Amerikan temsilcilerinin raporlarına dayanarak, Ermeniler tarafından yerle bir edilen 420 Müslüman köyünden 60.000 mültecinin Azerbaycan’a geldiğini bildirdi. Amerikan istihbarat ajanları ve diplomatik temsilcileri, Ermeni birliklerinin Türk köylülerine saldırdığı, çoğunlukla onları öldürdüğü veya kaçmaya zorladığı gibi olayların olağan akışını burada da rapor ettiler.... Ermeni ordusu Türk köylerini çembere alıp ‘onları aç bırakarak teslim olmaya zorlamakla’ meşguldü... Sebep ne olursa olsun, sonuçta Türkler zorla köylerinden sürülmüş ve öldürülmüşlerdi. Curzon Londra’da, önde gelen bir Ermeni heyet üyelerine ‘Ermenistan’ın kuzeydoğusunda, Ermenilerin yürüttüğü budalaca ve bulamayacak davranıştan’ söz etti. Curzon bu heyete, yapılan vahşetleri listelerinden alıntılar yaparak, Ermenilerin çok daha kötü suçlar işlediğini gösterdi.”¹²³

Türk/Müslüman halka karşı en ağır cinayetlerin işlendiği bölgeler arasında Revan ve Nahçıvan özellikle dikkat çekmekteydi. Ermeni çetelerinin arkasında Ermenistan hükümeti duruyordu. Nitekim Ermeni askerleri de Ermeni çeteleriyle birlikte hareket ediyorlardı. Türk yerleşkelerine saldıran Ermeni çeteleri, akıl almaz işkence ve şiddet yöntemlerine başvurarak etnik temizlik siyaseti uygulamıştır. Mesela, Osmanlı ordusunun geri çekildiği Kamerli köyüne giren Ermeniler, erkekleri yol yapımı bahanesiyle bir araya toplayarak kadınların namusuna tecavüz etmiş, köyün ileri gelenlerinin vücutlarını koyun eti gibi parçalamış, Türk insanını balta ve testerele doğramışlardı. Köylerden esir götürülen Türk kadın ve kızlar Revan’a götürülerek çirkin

¹²² Ermenilerin bozgunculuk faaliyetleri konusunda kapsamlı bilgi için bkz: Cəmil Həsənlı, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920)*, "GARISMA" MMC, Bakı 2009; Джамиль Гасанлы, *Внешняя политика Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920)*, Флинта и Наука, Москва 2010.

¹²³ Justin McCarthy, s. 245-246.

ve alçaltıcı hareketlere maruz kalmışlardı.¹²⁴ Maalesef, Revan’da yaşanan vahşet ve mezalimle ilgili yeteri kadar resmi gözlemci raporu yoktu. Türk ordusu Revan vilayetine girmediği için bu konuda detaylı bir Osmanlı raporu hazırlanmamıştı. Revan’dan Kars’a iltica eden sakinlerin verdiği bilgilere göre; sadece Revan’ın bazı bölgelerinde 1 Ekim 1919’a kadar tahrip edilen köy sayısı 91 kadardı. 1920 yılının mart ayında Azerbaycan Cumhuriyeti’nin verdiği bilgiye göre Ermenistan yönetimi 300’den fazla köyü tahrip ederek Müslüman halkın çoğunluğunu kıyımdan geçirmişti.¹²⁵ Türklerin uğradıkları bunca mezalim ve katliama karşılık ne yazık ki Avrupa kamuoyu suskun kalmış, özellikle İngilizler başta olmakla bu cinayetleri seyrederek herhangi bir müdahalede bulunmamıştır. Yakup Şevki Paşa’nın yazdığı gibi;

“... Bir tarafta İslamlara zulüm ve cefa etmekle beraber, diğer taraftan da Avrupa efkarını, Türklük aleyhine çevirmek için vaveyla koparıyorlar. Tarafsız bir heyetin mahallinde yapacağı tetkikat ile derhal hakikatin anlaşılacağı vecihle, yakılan, harap edilen yüzlerce Müslüman köyüne mukabil, Ermenilerin hiçbirine dokunulmamış ve insaniyetkârane muamelemize karşılık Ermeniler, Müslüman ahaliye zulüm ve tazyik icrasından biran bile geri kalmamışlar ve askerlerini bu canavarane muameleye teşvik etmişlerdir.”¹²⁶

Ermenilerin Azerbaycan’a yönelik sürekli şekilde gündemde tuttıkları toprak talepleri başlıca huzursuzluk kaynağı haline gelmiştir. Oysa Ermenistan Cumhuriyeti, bir devlet olarak Azerbaycan’ın batı topraklarında kurulurken, tarihi Revan şehri kendilerine yine Azerbaycan yönetimince başkent olarak tahsis edilmiştir. Bu konu günümüzde de Azerbaycan tarihçileri ve hatta kamuoyunda zaman zaman gündeme gelen meselelerdendir. 26 Mayıs 1918’de Gürcistan, iki gün sonra Azerbaycan ve Ermenistan’ın bağımsızlıklarını ilan etmesiyle devlet sınırlarının belirlenmesi önemli gündem maddesi olarak ortaya çıkmıştır. Güney Kafkasya’da kurulan bu üç cumhuriyet arasında sınır ve toprak bakımından en zor durumda olan Ermenistan idi. Mayıs 1918’te Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Başkanı Fethali Han Hoyski, Azerbaycan Milli Şurası toplantısında bir konuşma yaparak Ermeni Milli Şurası’nın bir talebi konusunda açıklamada bulunarak; Ermenistan Cumhuriyeti’nin siyasi bir merkeze ihtiyaca olduğunu, zira Gümrü’nün Türk ordusu tarafından işgal edildiğini, böyle bir merkezin ancak Revan olabileceğini dile getirmiştir. İki gün sonra Revan Milli Şurası üyelerinden Mir Hidayet Seyidov, Bağır Rzayev ve Nerimanbey Nerimanbeyov

¹²⁴ Nurcan Toksoy, *Revan’da Son Günler: Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine*, Orion Yayınevi, Ankara 2007, s. 230.

¹²⁵ Justin McCarthy, s. 246-247.

¹²⁶ Selma Yel, *Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002, s. 116-117.

Azerbaycan Milli Şurası'na yaptıkları itiraz kabul görmeyerek geri çevrilmişti. O sırada Batum'da bulunan Azerbaycan ve Ermenistan heyetleri arasında¹²⁷ müzakereler sürdürülmekteydi. Heyetler arasında varılan mutabakata göre; Azerbaycan Cumhuriyeti "Aleksandropol Guberniyası" hudutlarında bir Ermeni devletinin kurulmasına rıza gösterirken, Ermeniler de Yelizavetpol Guberniyası'nın bir kısmına (Dağlık Karabağ) yönelik taleplerinden vazgeçtiklerini bildirmiştir.¹²⁸ Revan'ın Ermenilere terki günümüzde de Azerbaycan kamuoyunda sıkça gündeme gelen, tartışılan ve hatta istismar olunan meselelerdendir. Bu konuda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti liderlerine yönelik suçlayıcı ifadelerin yer aldığı popülist yazılara da rastlanmaktadır. Kuşkusuz, bu olayı günümüz şartları üzerinden değerlendirmek asla doğru değildir. Keza yüz yıl boyunca Rusya İmparatorluğu'nun sömürgesi olarak varlıklarını sürdürmeye çalışan Kafkasya halkları, 1918'de artık kendilerine egemenlik alanı çizmekte, ülke sınırlarını belirlemekteydi. Dolayısıyla Revan'ın terki konusunda değerlendirmede bulunmak son derece zorlayıcı ve sübjektif yorumlara yol açabilecek niteliktedir. Her şeye rağmen bilinen şu ki Revan ve Batı Azerbaycan'ın diğer topraklarının sakinleri, Ermenistan devleti ve silahlı Ermeni örgütleri tarafından sistematik olarak imha edilmiştir. 1914 ve 1926'da Revan vilayetindeki Türk nüfusu 270.000'den 89.000'e düşmüştür. Dolayısıyla kayıp oranı %67'ye, yani, toplam Türk/Müslüman nüfusun üçte ikisine tekabül etmektedir.¹²⁹

Eylül ayında Ermeniler Almanya'nın Güney Kafkasya'daki temsilcisi Fon Kress'e Karabağ meselesi konusunda yardım talebinde bulunmuş, Almanya'nın Türklerin bu meseleye müdahale etmesini engellemesi konusunda istekte bulunmuştur. Ermenistan'ın Tiflis'teki temsilcisi A. Cemalyan, Fon Kress'i "Karabağ Ermenilerinin özel savaş kabiliyetine sahip oldukları" konusunda inandırmaya çalışsa da Fon Kress, Nuri Paşa ile aralarının açık olduğunu vurgulayarak bu konuda herhangi bir yardımda bulunamayacağını dile getirmiştir. 1918 yılının eylül ayında Osmanlı-Azerbaycan silahlı birlikleri Şuşa şehrini çatışmasız ele geçirirken, Ermeni silahlı birlikleri dağlık bölgelere sığınarak "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti"ni ilan etmişlerdi. Birinci Dünya Savaşı sona erince İngiltere'nin de talebi üzerine Ermeniler Karabağ'a saldırıyı durdurmuş, fakat Aralık 1918'de eşzamanlı olarak Gürcistan ve Azerbaycan'a

¹²⁷ Daha önce Osmanlı Devleti'yle yürütülen müzakereler Güney Kafkasya cumhuriyetleri kurulduktan sonra bağımsız cumhuriyetlerle devam etmekteydi.

¹²⁸ Cəmil Həsənlı, *Sovet dövründə...*, s. 154.

¹²⁹ Justin McCarthy, s. 247.

saldırmıştır. Bu sefer de yine İngiltere'nin talebi üzerine çatışmalar durdurulmuştur. 1919 yılının ocak ayı başlarında General William Thomson'un da rızasıyla Hüsrev Bey Sultanov Karabağ ve Zengezur'da genel vali olarak görevlendirilmiştir. Müttefik Devletlerin kesin tavrı ve Azerbaycan hükümetinin kararlı duruşu sonucunda Ermeniler bölgedeki genel valinin yetkisini tanımak zorunda kalmıştır.¹³⁰ 25 Haziran 1919'da Azerbaycan hükümeti Ermenistan hükümetine, uyuşmazlıkların çözümü konusunda Müttefik Devletler'in temsilcilerinin de iştirak edeceği hükümet ve parlamento komisyonu oluşturmayı önermiştir. Dağlık Karabağ'ın dağlık bölgesinde yaşayan Ermeni köylerinin temsilcilerinin 15 Ağustos 1919'da yapılan 7. kurultayının 4. oturumunda Azerbaycan hükümetine tabi olmak, onun sınırları içinde Türklerle birlikte yaşama konusunda karar almışlardır.¹³¹ Görüldüğü üzere, Azerbaycan topraklarında kendilerine devlet kuran Ermeniler, bununla yetinmeyerek daha çok toprak koparmak, sınırları genişletmek, mümkün olduğu kadar saldırı ve katliamlar yoluyla Türkleri yaşadıkları bölgelerden etme stratejisini izleyerek her yolu denemişlerdi. Azerbaycan hükümetinin kararlı siyaseti sonucunda Karabağ'ın dağlık bölgesi Azerbaycan sınırları içinde kalmış, Zengezur bölgesinde yaşanan çatışmalara rağmen bu bölge de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bir parçasını teşkil etmiştir. Ermenilerin, 19. yüzyılın başlarından beri devam ettirdikleri yayılcılık siyaseti bağımsızlık döneminde organize şekilde devam ettirilmiştir. Ermeni Taşnak hükümetinin bu "mücadelede" her yolu mubah görmesi, bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nin Bolşevikler tarafından işgal hazırlıkları sürdüğü dönemde bile bu "tutkusundan" vazgeçmemesi gerçekten şaşırtıcıdır. 1918-1920 Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilk başkanlık görevini yapmış Ohannes Kaçaznovi, 1923'de Taşnak Partisi Konferansı'na sunduğu raporda Taşnakların, uğradıkları bunca hezimete rağmen bu istekten vazgeçmediklerini ortaya koymaktadır.

"Şimdi neyiz var? Aras ile Sevan arasında küçücük ve sözde bağımsız, gerçekte ise canlanmakta olan Rusya İmparatorluğu'nun özerk bir kenar bölgesi durumundayız. Bir devlet ya da (home) uluslararası diplomatikte Türkiye Ermenistanı olarak bir konu yok; bu konu Lozan'da defnedilmiştir. Daha fazlasını söyleyebilirim: Türkiye Ermenistanı'nda artık Ermeni yok ve bir gün olabilecekleri de ihtimal dışıdır. Türkler kapıları iyice kapatmışlar, tekrar açmak için onları zorlaya bilecek bir güç de görünmemektedir... Dış Ermenilerin yalnız çok azı Ermenistan Cumhuriyeti'nde sığınak bulabilmiştir... Dış Ermeniler bugün Ermenistan cumhuriyeti açısından devlet kurucusu bir unsur niteliği taşımamaktadır. Bu durum ne kadar uzarsa, onlarda bir o kadar yabancılaşacaktır. Kolonilerdeki Ermeniler bir millet unsuru olarak belki de bir süre içinde bir değere sahip

¹³⁰ Cəmil Həsənlı, *Sovet dövründə...*, s. 151-153.

¹³¹ Cəmil Həsənlı, *Sovet dövründə...*, s. 153-154.

olacaklardır. Fakat devlet kurucu bir unsur olarak Ermeniliğin sadece Ermenistan da kalan kısmı ile komşu Gürcistan ve Azerbaycan Cumhuriyeti içinde küçük parçaları bir anlam ifade etmektedir. Ermeni devleti onlara dayanmalı ve bu zemin üzerine pekişmelidir.”¹³²

Ermeni yönetiminin Türk düşmanlığı üzerine odaklanan tutkusu değişik rejim ve dönemlerde de devam etmiştir. Bolşevik Rusyası'nın Güney Kafkasya'yı işgal etmesinin ardından yeni kurulan Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti döneminde de aynı politika uygulanmıştır. Bu politika, ne yazık ki yankı ve sonuçları bugün de devam eden, kalıcı yaralar açan ve henüz tam anlamıyla sonuca ulaşmayan milletlerarası düşmanlığın devam etmesini sağlamıştır.

1.6.3. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Yıkılışı

27 Nisan 1920'de XI. Kızıl Ordu birliklerinin Azerbaycan'a girmesi bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin sonunu getirmiştir. Aynı gün saat 12.00'de Azerbaycan Komünist (Bolşevikler) Partisi Merkezî Komitesi ve Rusya Komünist (Bolşevikler) Partisi Kafkasya Ülke Komitesi'nin Bakü Bürosu adına talepleri bir ulti matom şeklinde Azerbaycan Parlamentosu'na sunulmuş, aynı gün akşam saat 20.45-23.25'te gerçekleşen oturumda müzakere edilmiştir.¹³³ Müzakere sırasında Müsavat Partisi dışındaki siyasi partiler komünistlerin talepleri karşısında siyasi iradeden yoksun bir tutum sergilemiştir. Mehmet Emin Resulzade, bu konuda şöyle söylemiştir.

“Fraksiyonumuz teslim olmaya karşıdır. Ancak bazı firkaların takip edilmesi ve insanlarımız arasında iç savaşı önlemek için ve buna ek olarak bugünkü Komünist firkasının bağımsızlığımızı savunacaklarını göz önünde bulundurarak Komünistlerin bağımsızlığımızı, milletimizi ve ülkemizi doğru bir şekilde savunmaları şartıyla bugün yönetimin onlara verilmesinden yanayım. Bunlar yerine getirilmezse yönetimi geri alma hakkımız saklı kalacaktır.”¹³⁴

Gergin geçen tartışmalardan sonra Azerbaycan Parlamentosu birtakım şartlara karşılık iktidarın komünistlere devredilmesine onay vermiştir. Bu şartlar şöyle sıralanmaktadır: 1) *Rus ordusu Bakü'ye girmeden demir yolu vasıtasıyla doğrudan Anadolu'nun yardımı gidecektir* 2) *Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü her türlü saldırıdan ve tacizden [kısıtlamadan, ilhaktan, kölelikten] korunacaktır* 3) *Azerbaycan Ordusu olduğu gibi kalacak, feshedilmeyecektir* 4) *Azerbaycan siyasi partileri özgürlüğünü koruyacaktır* 5) *Eski devlet adamları, hükümet üyeleri ve*

¹³² Ovanes Kaçaznuni, *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok*, 31. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2020, ss. 73-74

¹³³ Bkz: Ziya Bünyadov, “Azərbaycan Parlamentinin son saatları: Azərbaycan Demokratik Respublikası Parlamentinin sonuncu fəvqəladə iclası”, *Elm* qəzeti, 11 may 1991 (ss. 3-6).

¹³⁴ *Elm*, 11.05. 1991.

milletvekilllerinden hiçbiri siyasi suçlarla itham edilmeyecektir 6) Serbestçe toplanacak olan Azerbaycan şuraları hükûmetin yönetim şeklini belirleyecektir.

Fakat, ilk günden itibaren Bolşevik yönetimi verdikleri bu sözlerin hiçbirini tutmamış, Azerbaycan'ın milli güçleri acımasızca tasfiye etmeye başlamıştır. Darbenin ertesi günü düzenlenen mitingde Anastas Mikoyan, artık *Bağımsız Sovyet Azerbaycan'ı* sloganının eskidiğini bildirmişti.¹³⁵ 16 Mayıs 1920'de Bakü'ye varan Neriman Nerimanov, Lenin'e gönderdiği raporda "Kızıl Ordu'nun mükemmel davrandığını" yazmış, ertesi gün mitingde sırasında yaptığı konuşmada ünlü sloganını seslendirmişti "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ebedi mutluluğu Rusya'ya bağlıdır." Nerimanov 20 Haziran 1920'de Gence ve Karabağ isyanlarını kana boğan Levandovski'ye Kırmızı Bayrak sunarken yaptığı tebrik konuşmasında, "Kızıl Ordu ve Azerbaycan Sovyet hükûmetinin, şakaya gelmediğini kanıtlamak için her şeyi yok etmeye hazır olduklarını" gururla dile getirmiştir.¹³⁶ Dolayısıyla, Azerbaycan Bolşevikleri, milli cumhuriyetin Sovyet ordusu tarafından işgali için gereken alt yapıyı hazırlamışlardır.

Azerbaycan'ın işgalinden bahsederken üzerinde durulması gereken en önemli konulardan biri de işgal sırasında Ermenistan'ın ve Azerbaycan sınırları içinde yaşayan Ermenilerin tutumudur. Daha önce de vurguladığımız gibi Kızıl Ordu birlikleri, Azerbaycan sınırını geçmeden yaklaşık bir ay önce Ermeni çeteleri Karabağ'da ayaklanma başlatmıştır. Bu gergin durumda Azerbaycan hükümeti askeri gücünün neredeyse tamamını Karabağ bölgesine kaydırmıştır. Ermenilerin ayaklanması bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yıkılışına amaçlamış tertipten başka bir şey değildi. Mart ayı, Nevruz Bayramı gecesinde Hankendi kasabası yakınında, çevre köylerdeki silahlı Ermeni çeteleri aniden harekete geçmiş, aynı saatte Askeran Geçidi de Ermeni çeteleri tarafından işgal edilmiş, Bakü ile Karabağ arasındaki bağlantı kesilmişti. Karabağ Genel Valisi tarafından Bakü'ye gönderilen raporda, askeri kışlanın Ermeniler tarafından işgal edildiği, yardım gelmezse sükutun kaçılmaz olacağı bildirilmiştir. Karabağ'da olaylar bu şekilde gelişirken, Azerbaycan'ın Ermenistan'la sınır bölgesinde yer alan Gazah'ta ikinci cephe açılmıştı. Ermenilerin canice saldırısı Şamahı, Şeki ve Gence'de Ermeni-Müslüman çatışmalarının meydana gelmesine yol açmıştı.¹³⁷ Böyle bir durumda Sovyet işgal ordusunun Azerbaycan'ı işgal etmesi daha kolay hale gelmiştir. Azerbaycan'daki

---

¹³⁵ Nesib L. Nesibli, s. 266.

¹³⁶ Nesib L. Nesibli, s. 273.

¹³⁷ Mehmet Emin Resulzade, s. 82-83.

Bolşevik örgütü, Ermeni ayaklanmasını bastırmak için Rus ordusunu davet etmeyi uygun görmüştür. Karabağ'daki ayaklanmayla ilgili parlamentoda yapılan müzakerelere ilişkin gözlemlerini aktaran Mehmet Emin Resulzade şöyle yazmaktaydı:

“Karabağ hadisesi üzerine in'ikad eden Meclis-i Mebusan celselerinden birinde Bolşevik mebus Karayev 'Karabağ'da zuhur eden bu hadise müteliflerin bizi boğmak için sardığı zincirlerden bir halkadır. Bu halkayı Azerbaycan kendi kuvveti ile parçalayamaz. Bırakınız, Şark milletlerinin hukukunu müdafaa eden Kızıl Ordu gelsin de Karabağ isyanını yatırsın; daha sonra Anadolu'ya imdada gitsin' diyordu.”¹³⁸

Ermeni ayaklanmasından bir süre önce Azerbaycan Bolşevikleri bir araya gelerek hükümeti yıkmak amacıyla bir plan tertiplemiş, fakat bu girişim güvenlik güçleri tarafından ortaya çıkarılarak önlenmiştir. Ermeni ayaklanması ve bu örgüt arasında sıkı bir ilişkinin olduğuna dair bilgiler Moskova'yı ziyaret eden Ermeni Sosyal Demokratlarından Pirumov ve Zaharyan'ın “Milletlerin Hayatı” (Жизнь Национальностей) adlı bir gazetede yayınlanmıştır.¹³⁹ Azerbaycan hükümetinin iradesi dışında ortaya çıkan bu durum, Azerbaycan'ın askerî, ekonomik ve siyasi gücünün zayıf olması, elverişsiz uluslararası siyasi ve ekonomik konjonktür, Ermeni provokasyonları, Rusya'nın değişmeyen emperyalist siyaseti ve Azerbaycan'a yönelik çok boyutlu baskısı 1920 yılının nisan ayında siyasi krizin patlak vermesine neden olmuştur. Bu krizin bir işgale dönüşmesindeki başlıca etken Sovyet ordusunun müdahalesi olmuştur. İşgali kolaylaştıran bir başka “millî” Bolşeviklerin Azerbaycan'ın istiklali konusunda sergiledikleri duyarsız tutumdur. Rusya'yı destekleyen yerli güçlerin faaliyetine karşı Azerbaycan hükümetinin sergilediği ılımlı tutum da bu güçleri daha cesaretlendirmeye vesile olmuştur.¹⁴⁰ En ağır durumlarda bile demokrasi ve hukuk ilkelerinden taviz vermeyen bir siyasetçi olarak M.E. Resulzade bile, sonradan bu konudaki serzenişini şöyle ifade edecektir:

“Bir devre-i teşekkül ve taazzuvda bulunan bu nevzad siyasetin şüphesiz şayan-ı tenkit noksanları az değildi. Bunların en büyüğü, bu gibi devirlere mahsus muhkem bir idarenin, kavi bir hükümetin hakkıyla tesis edilemediğidir. Teşettüt-i efkârın tevhide için tatbik olunan ikna usulü ile beraber biraz daha icbar tarikine gidilseydi, ihtimal ki netice-i vukuat başka türlü olurdu.”¹⁴¹

Böylelikle, bir asır Çarlık Rusyası'nın esaretinde bulunan Azerbaycan, yirmi üç ay devam eden bir bağımsızlık sürecinin ardından, yetmiş sene sürecek totaliter Sovyet rejiminin esaretinde bulunmaya mahkûm edilmiştir.

¹³⁸ Mehmet Emin Resulzade, s. 83.

¹³⁹ Mehmet Emin Resulzade, s. 81.

¹⁴⁰ Nesib L. Nesibli, s. 270.

¹⁴¹ Mehmet Emin Resulzade, s. 76.

İKİNCİ BÖLÜM

SOVYET DÖNEMİ AZERBAYCAN'DA “ERMENİ MESELESİ” VE SONUÇLARI (1920-1985)

2.1. Kafkasya'da Bolşevik İşgali ve Bölgesel Siyasi Durum

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Bolşevik Rusyası'nın işgalci politikası ile karşı karşıya kalması; bağımsız kuruluş ve varoluş sürecinin en derin sorunu olmuştur. 1917 Ekim Devrimi'nin ardından iktidara el koyan Bolşevik Rusyası, imparatorluk döneminde izlenen “Tek ve Bölünmez Rusya” ilkesinden hareket ederek ülke sınırlarını 1914 durumuna getirmeye çalışmış, bu çizgiyi takip ederken “mazlum halkların kurtuluşu” ve “işçi-köylü devriminin zaferini yayma ve sömürülenleri hürriyete kavuşturma” gibi söylemlerle yanıltıcı slogancılık yaparak, emperyalist tutkularını gerçekleştirmeye çalışmıştır. Kuşkusuz, Doğu-Batı kavşağında yer alan, son derece önemli stratejik konuma, ayrıca Müslüman bir topluma sahip olan Azerbaycan, Bolşevik Rusya'sının öncelikli hedefleri arasındaydı. Azerbaycan'ı Bolşevik Rusya'sı açısından önemli kılan bir başka neden daha vardır. Esasında bu neden diğer nedenlerden daha öncelikliydi. Rusya İmparatorluğu'nun en önemli sömürge bölgelerinden olan Azerbaycan zengin yer altı ve yer üstü kaynaklara, ayrıca zor şartlar altında ayakta kalmaya çalışan Bolşevik Rusya'sı için neredeyse can suyu niteliğini haiz zengin petrol yataklarına sahipti. Azerbaycan'ın bağımsızlığı bu kaynakların kaybedilmesi anlamına gelmekteydi. Azerbaycan, aynı zamanda Rusya'nın geleneksel rakibi olan Türkiye'ye yakın olduğu için, Doğu'nun Müslüman halkları arasında sosyalizmin yayılması bakımından bir köprü rolünü oynayabilecekti. Bu faktörler dikkate alındığında Azerbaycan'ın Rusya açısından ne kadar büyük öneme sahip olduğu tam anlamıyla ortaya çıkmaktadır. Bilindiği üzere bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti kurulduğu sırada ülkenin petrol merkezî olan Bakü şehri Bolşevik-Taşnak güçlerinin elindeydi. Kafkas İslam Ordusu'nun düzenlediği harekât sonucunda 15 Eylül 1918'de Bakü'nün kurtuluşu Rusların Kafkasya'daki mevzilerini zayıflatmıştır. Bir taraftan Bolşeviklerin Kafkasya'yı işgal planları, diğer taraftan Denik'in baskısı, ayrıca Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı sonuçlara bağlı olarak Türk ordusunun Azerbaycan'dan çekilmesi ve bu doğrultuda yaşanan gelişmeler, zamanla Anadolu'nun Kurtuluş Mücadelesi ve Bolşevik Rusya arasında yaşanan yakınlaşma, Azerbaycan'ın

ve diğer Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin işgal sürecini hızlandırmıştır. 27 Nisan 1920'de işgal edilen Azerbaycan Cumhuriyeti, ilk günden itibaren Bolşevik Rusya yönetimi tarafından bir eyalet muamelesi görmüş, bağımsızlığı yok sayılmış, egemen devlet olarak her türlü hakkı kısıtlanmıştır. Darbe sonucunda kendini sözde bağımsız olarak addeden Azerbaycan Sovyet hükümetinin iç ve dış politikası merkezden gelen direktiflere belirlenmiştir. 29 Kasım 1920'de Tüm-Rusya K(B)P MK Siyasi Bürosu (Politbüro), Transkafkasya'nın kuruluşuyla ilgili kararnameyi kabul etmiş ve Mart 1922'de Transkafkasya Sovyet Sosyalist Federatif Cumhuriyeti kurulmuş, yine 1922'de SSCB kurulmuştur.¹⁴² Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından işgal edilmesinin ardından Azerbaycan milli ordusu feshedilmiştir. Durumu fırsat bilen Ermeni Taşnak yönetimi Azerbaycan'ın sınır bölgelerini işgal ederek yerli Türk/Müslüman halka karşı şiddet ve kıyım uygulamıştır. Özellikle Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan'da artarak devam eden Taşnak saldırıları karşısında Kızıl Ordu kararsız tutum sergilemişti. Zira bu ordunun temel görevi İngiliz saldırısı karşısında Bakü petrolerini korumaktır.¹⁴³ Nerimanov'un başını çektiği Azerbaycan Bolşevik yönetimi Moskova'nın baskın politikası karşısında son derece etkisizdi. Ermeni saldırıları karşısında inisiyatif üstlenemeyen Nerimanov yönetimi Ermenistan'ın sadece sözlü uyarmadan öteye gidememiştir. Güney Kafkasya bölgesini tam olarak ele geçirdikten sonra Moskova yönetimi, Ermenistan'la yaşanan toprak uyuşmazlığı sorununun Azerbaycan lehine çözülmesi stratejisini terk ederek¹⁴⁴ Azerbaycan toprakların bir kısmını Ermenistan'a katmıştır. Böylece, bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bırakmış olduğu 114.000 kilometrekare ülke toprakları Sovyet Azerbaycan'ı döneminde 86.000 kilometre kareye gerilemiştir.

2.2. Moskova Antlaşması ve Sınır Sorunları

1920 yılına gelindiğinde bölgede önemli değişiklikler yaşanmaktaydı. Bir taraftan Anadolu'da Kurtuluş Mücadelesi 'nin her geçen gün güç ve meşruiyetini artırması diğer taraftan Azerbaycan'ın ardından Sovyet Rusya'sının Ermenistan ve Gürcistan'ı işgal etmeye yönelişi, ayrıca Ermeni saldırganlığının artması ve diğer olaylar, bölgesel ilişkileri daha karmaşık hale getirmişti. Çifte standart izleyen Bolşevik yönetiminin temel amacı, Azerbaycan-Ermenistan (veya Ermeni-Müslüman)

---

¹⁴² Nesib L. Nesibli, s. 273.

¹⁴³ Aygün Attar (Haşimzâde), s.84.

¹⁴⁴ Aygün Attar (Haşimzâde), s.84.

çatışmasını daha da kızıştırmak ve bu vesileyle bölgede daha kolay bir şekilde Sovyet iktidarını tesis etmekte. Bu olumsuz gelişmeleri endişe ile takip eden TBMM hükümeti, Tiflis yolunu açabilmek için askerî harekât hazırlıklarına girişmiştir. Türk ordusu karşısında Ermeniler toprak kaybederken, Sovyet Rusyası çatışmayı durdurmak adına arabuluculuk önerisinde bulunmuştur. Türkiye tarafı bu önerileri kabul etmiştir. Fakat Ermeniler gerçekleşmesi imkânsız talepler ileri sürerek, ardından saldırılara başlamıştır. Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Türk birlikleri, Ermenistan sınırını geçerek Gümrü'ye (Aleksandropol) varmıştır. 26 Kasım 1920'de Ermeni-Taşnak hükümeti tarafından Hatisyan, Sevr Antlaşması'ndan vazgeçildiğine dair bir deklarasyonun imzalanmasından sonra, Türkiye harekâtı durdurmuş, 3 Aralık 1920'de iki devlet arasında "Gümrü (Aleksandropol) Antlaşması" imzalanmıştır.¹⁴⁵ Gümrü Antlaşması, Türkiye açısından Ermeni sorunun büyük ölçüde çözülmesini sağlayabilse de Ermenistan'da Taşnak hükümetinin yıkılması ve Sovyet yönetiminin tesis edilmesi, barış sürecini tehlikeye sokmuştu.¹⁴⁶ Erivan'da¹⁴⁷ iktidara gelen Sovyet hükümeti Gümrü Antlaşması'nı sert bir dille eleştirmiş, Erivan'daki Sovyet temsilcisi Legrand, yaptığı bir açıklamayla Nahçıvan ve Zengezur'un Ermenistan'a verileceğini ifade ederek Ermeni Sovyet hükümetini cesaretlendirmiştir.¹⁴⁸ Fakat bu "cesaret" çok fazla devam etmemiş ve Ermenistan'daki Bolşevik hükümeti daha fazla ileri gidememiştir. Kısa süre sonra söz konusu sorun TBMM ve Sovyet Rusya'sı arasında imzalanacak olan Moskova Antlaşması'nda çözüme kavuşturulmuştur.¹⁴⁹ Moskova Antlaşması'na giden yolda olayların gelişim seyrine ve Gümrü Antlaşması'nın imzalanmasına kadarki dönemde yaşanan gelişmelere değinmekte yarar vardır. Bağımsızlık döneminde Osmanlı-Rusya-Güney Kafkasya ekseninde yaşanan devletler arası ilişkiler 1920 Sovyet işgalinin ardından Bolşevik Rusya'sı, Sovyet Ermenistan'ı, Sovyet Azerbaycan'ı ve TBMM hükümeti arasında gelişmiştir. 1921 yılının başlangıcında bağımsız Gürcistan'ın varlığına son verilerek bu ülkede Sovyet iktidarı tesis edilmiştir. Dönemin koşullarının

---

¹⁴⁵ Ömer Göksel İşyar, *Dağlık Karabağ Sorunu: I. ve II. Savaşın Dinamikleri*, Dora Yayınevi, Bursa 2020, s.11-12.

¹⁴⁶ Bkz: Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2005, s. 389

¹⁴⁷ Tezin bazı bölümlerinde Revan olarak geçen isim, aslında en doğru olanıdır. Fakat Ermenilere terk edilen bu şehrin adı sonraki dönemlerde kaynaklarda, ayrıca Türkçe literatürde Erivan olarak kullanılmaktadır.

¹⁴⁸ Salahi, R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı'ndan Lozan Antlaşması'na Kadar*, Ankara 1991, s. 35-36.

¹⁴⁹ Mehmet Okur, "Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmaları Çerçevesinde Ermeni Sorunu Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 8, Sonbahar, 2011 (ss.73-90), s. 80.

etkisiyle gelişmekte olan Sovyet-Türk yakınlaşması, bölgedeki sorunların çözümüne ilişkin geniş kapsamlı müzakerelerin önünü açsa da, bu süreç, karşılıklı güven sorunlarının ortaya çıkardığı olumsuzluklar eşliğinde gelişmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından uluslararası sistemde ve bölgesel çapta meydana gelen denge değişimleri yeni koşullara uygun diplomatik ve siyasi mücadeleyi zaruri hale getirmiştir. Birçok olumsuzluğa rağmen Sovyet-Türk ilişkilerinin gelişmesinde Moskova Antlaşması'nın büyük önemi vardır. Bu antlaşma, 20. yüzyıl Türk-Rus ilişkileri tarihinde bir kırılma noktası olarak da değerlendirilebilir. Bilindiği üzere 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi ardından bölgede yaşanan gelişmeler; İngilizler açısından Bolşevizm'in bölgede yayılmasını önlemek, Sovyetler Birliği açısından İngilizlerin bölgedeki etkisini kırma şeklinde gelişmiştir. Böyle bir durumda Türkler Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Kurtuluş Mücadelesi'ni başlatmıştır. Bu mücadelenin başarılı bir şekilde sürdürülmesi için askeri desteğe ciddi ihtiyaç vardı. Gerek Ankara gerekse Moskova yönetiminin Batı emperyalizmine karşı ortak mücadelesi bir zaruret olarak ortaya çıkmıştır.¹⁵⁰ TBMM'nin açılışından üç gün sonra, Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin'e yazdığı 26 Nisan 1920 tarihli mektupla Türkiye ve Rusya arasındaki iyi ilişkilerin temeli atılmıştır. Üzerinde mutabık kalınan stratejiye göre Bolşevik Rusya'sı Gürcistan'a yönelik askerî harekât düzenleyerek İngilizleri buradan çıkarırsa, Türkiye tarafından da Ermenistan'a bir harekât düzenlenecektir. Bu amaçla Ankara hükümeti Rusya'dan askeri mühimmat ve 5.000 altın talebinde bulunmuştu. Mektubun yanıtını beklemeden Bekir Sami Bey, 11 Mayıs 1920'de Moskova'ya hareket etmiştir. O sırada Rusya'nın Dışişleri Bakanı Georgi Çiçerin tarafından gönderilen 3 Haziran 1920 tarihli mektupta Ermenilerin topraklarına dönmesi için "Türk Ermenistanı", Kürdistan, Lazistan ve Batum'da halk oylaması düzenlenmesi istenmiştir. Başlamak üzere olan iyi ilişkileri sekteye uğratmamak adına bu talepler, Mustafa Kemal Paşa'nın yazmış olduğu 20 Haziran 1920 tarihli cevap mektubunda görmezden gelinmiştir. Mektupta, terk edilen bölgelerin tahrip edilerek Müslüman halka mezalim uygulandığı, bu yüzden bölgeye harekât hazırlığı yaptıkları, fakat bu mektubu alınca harekâtı durdurdıkları vurgulanmıştır.¹⁵¹ Sonraki gelişmeler ışığında, iki ülke arasında karşılıklı güven sorunları kendini göstermeye devam etmiştir. Bu doğrultuda Mustafa Kemal Paşa, Rusya ile ilişkilerde Misak-ı Milli'den taviz vermeyeceklerini

¹⁵⁰ Ayna Askeroğlu Arslan, "Moskova Antlaşması ve Türkiye'nin Kuzey-Doğu Sınırı", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:17, Sayı: 2, 2015, (ss. 1-20), s. 2-3.

¹⁵¹ Ayna Askeroğlu Arslan, s. 1-4.

kararlı bir şekilde beyan etmiş, ayrıca Ankara hükümetinin elini güçlendirmek amacıyla Kazım Karabekir Paşa, Ermenistan üzerine, Gümrü Antlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlanacak bir harekât düzenlemiştir.¹⁵² Bu dönemde Sovyetler tarafından Türkiye'ye Ekim 1920'de elçi gönderilmiş, buna karşılık olarak Mustafa Kemal Atatürk tarafından Ali Fuat Cebesoy, Moskova'ya elçi olarak atanmıştır. Yapılacak müzakereler için Büyük Millet Meclis'ten Yusuf Kemal Tengirşenk ve Doktor Rıza Nur görevlendirilmiştir.¹⁵³ Diğer taraftan Ali Fuat Cebesoy'un başkanlığında 16 Aralık 1920'de Kars'a gelen heyet, Yusuf Kemal'in başkanlığındaki heyetle bir araya gelerek Kars-Tiflis-Bakü-Moskova güzergahıyla hareket etmiştir. Heyet 29 Ocak 1921'de Bakü'ye ulaşarak burada Azerbaycanlı komünist yöneticiler Mirza Davut Hüseyinov ve Neriman Nerimanov tarafından kabul edilmiş, ardından 6 Şubat 1921'de Behbud Şahtatinski ile birlikte Rusya'ya hareket etmiştir. Heyet Türkiye'ye hareket eder etmez Neriman Nerimanov Lenin'e yazdığı mektupta Türklerin tutumunu belirten, ayrıca Çiçerin'in izlediği yanlış politika konusunda uyarıda bulunmuştu.¹⁵⁴ Görüldüğü gibi Neriman Nerimanov "Ermeni Meselesi" konusunda Türkiye'nin taleplerinin dikkate alınmasından yanaydı. Fakat onun bu tutumunun gerçek nedeni Türkiye'nin İngiltere'yle iş birliğine gitme ihtimalinden ileri gelmekteydi. Keza Türkiye ile karşı karşıya gelmek Bolşevizm politikasının Doğu'da iflası demektir.¹⁵⁵ 19 Şubat 1921 tarihinde Moskova'ya varan Türk heyeti, 26 Şubat 1921 tarihinde müzakerelere başlamıştır. Konferans, tarafların iyi niyet dilekleriyle başlarken komisyonlardaki tartışmalarda belli başlı sorunlar gündeme gelmiştir. Müzakereler sırasında Türk heyeti; Batum, Kars ve Ardahan'ın Türk toprağı olarak tanınmasını, orada yeni bir referandum yapılmasını ve Gümrü'nün korunmasını içeren Misak-ı Milli fikrini öne sürmüştür. Türk tarafı, tezlerini kanıtlamak için 1831'den itibaren bu bölgelerde yaşayan ahalinin dini ve ulusal yapısına ilişkin istatistiksel belgeler hazırlamıştı. Belgelerde yer alan verilere göre 1831 yılında Kars'ta nüfusun %92,8'i (91.053 kişi) Müslüman, sadece %7,2'si (7.041 kişi) Hristiyan idi. 1871 yılına kadar Kars'ta nüfusun hızla artmasına rağmen (Müslüman sayısı 207.876 ve Hristiyan sayısı 14.982 idi), dini-etnik farklılıklar

¹⁵² Ayna Askeroğlu Arslan, s. 4.

¹⁵³ Hümeýra Karabıyık, "Moskova Antlaşması", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/moskova-antlasmasi/>. Erişim Tarihi: 12.03. 2021.

¹⁵⁴ Neriman Nerimanov, *Mektuplar* (Hazırlayan: Hüseyin Adıgüzel), İstanbul, İleri Yayınları, İstanbul 2005, s. 101-104.

¹⁵⁵ Vasif Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi: 1917-1922* (Çeviren: Eldeniz Recebov), TEAS Press, İstanbul 2018, 403-404.

devam etmiştir. Müslümanlar nüfusun %93'ünü ve Hıristiyanların %7'sini oluşturmuştu. Ancak 1877-1878 Savaşı sonrası Kars'ın Rus İmparatorluğu'na katılmasıyla ahalinin etnik ve dini yapısındaki oranlarda ciddi bir değişiklik yaşanmamıştır. Müslümanların sayısı %88,6 (255.780) azalırken, Hıristiyanların oranı %11,4 artmıştı (29,160). Türklere göre, Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkas cephesinde harekât alanı haline gelen bu bölgelerde yoğun bir nüfus düşüşüne rağmen, 1918'de Kars, Ardahan ve Batum'daki 318.926 kişiden 272.691'i (%85) Müslüman ve 46.235 (%15) Hıristiyan idi.¹⁵⁶ Türk heyetinin müzakerelerde Misak-ı Millî sınırlarını esas alması Rusları endişelendirmişti. Çiçerin, Türk heyeti ile müzakerelerde kişisel ilişkileri devreye sokarak, bir Kumuk Türkü olan Cemalettin Korkmasov'u kullanmaya çalışmış, fakat tam olarak da güvenmemiştir.¹⁵⁷

Başlangıçta bir hayli soğuk geçen müzakereler Türk heyetinde hayal kırıklığı yaratsa da Çiçerin'e baskı yapması konusunda Stalin'le görüşmenin ardından bazı umutlar doğmuştur. Moskova'da müzakerelerinin devam ettiği sırada Bekir Sami Bey başkanlığında başka bir heyet de Londra'da İngiltere Başbakanı Lloyd George ile görüşmelere devam ediyordu. Çiçerin, Türk heyetiyle yaptığı müzakerelerde Bekir Sami Bey'in Londra'da İstanbul'u mu yoksa Ankara'yı mı temsil ettiği konusuna açıklık getirmeyi talep ediyordu. Zira o günlerde Avrupa basınında yer alan haberlere göre Türkiye'nin Bolşevik Rusya'sına karşı harekete geçmesi durumunda Bakü şehri dahil, Güney Kafkasya'nın tamamı Türklerin himayesine verilecekti. İngiliz siyasilere bu tür bilgileri basına sızdırarak aslında Moskova-Ankara yakınlaşmasına engel olmak istemiştir.¹⁵⁸ Rusya, müzakerelere Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın da katılması konusunda ısrar ederken, Türk heyeti bunun asla mümkün olmayacağını, zira söz konusu cumhuriyetlerin bu meselede yetkili olmadıklarını vurgulamıştır. Moskova'da bulunan Behbud Şahtahtinski'nin Bakü'ye, Azerbaycan SSC Halk Dışişleri Komiseri Mirza Davud Hüseyinov'a gönderdiği 26 Şubat 1921 tarihli mektubunda, konferansta Türkler ve Azerbaycanlılar arasında herhangi bir sorun olmadığı, Türklerin daha sonra Azerbaycan'la bir antlaşma imzalamak istedikleri, fakat Gümrü Antlaşması'nı geçerli kabul ettikleri, Rusya'nın Azerbaycan ve Türkiye arasında ayrıca bir antlaşma imzalamasına karşı çıktığı yazılmıştır. Aslında Moskova müzakerelerinde Azerbaycan

---

¹⁵⁶ Cəmil Həsənli, *Sovet dövründə...*, s. 343.

¹⁵⁷ Cəmil Həsənli, *Sovet dövründə...*, s. 345.

¹⁵⁸ Vasif Qafarov, s. 404-405.

açısından iki önemli mesele yer almaktaydı. Bunlardan birisi Azerbaycan'ın bağımsızlığı, diğer ise Nahçıvan meselesiydi.¹⁵⁹ Türk heyeti, 10-12 ve 14 Mart 1921 tarihli toplantılarda yoğun şekilde müzakere edilen Nahcivan'ın Türkiye'nin himayesinde kalmasını istiyordu. Zira, Nahçıvan'ı bir Türk Kapısı olarak gören Mustafa Kemal, bu hususu dikkate alarak ellerinden geleni yapmaları konusunda heyeti uyarılmıştı.¹⁶⁰ Yoğun bir şekilde devam eden müzakereler sırasında Türk heyeti, Nahçıvan halkının Türk ordusunu davet ve kabul ettiğini, Gümrü Antlaşması'na göre Nahcivan'ın Türkiye'nin himayesi altında olduğunu vurgulayarak bu himayenin tesis edilmesine talep etmişti. Fakat Ruslar bu talebi geri çevirmişti. Türk heyeti bu sefer Nahçıvan'ın Azerbaycan ve Türkiye'nin ortak himayesini önermişti. Ruslar bu talebi de kabul etmemişti. Bu durumda Türkiye, Azerbaycan'ın bölge üzerindeki himayeyi üçüncü bir tarafa devretmeyeceği taahhüdünde bulunmasını şart koşmuştur. Rusya ise Nahçıvan'ın özerkliğinin Azerbaycan'ın himayesinde kalmak şartıyla müzakere edilmesini önermiştir. Rusya tarafı, Gümrü Antlaşması'nın yürürlüğe girmediğini, halkın Türk ordusunun davet etmesinin herhangi bir hukuki anlam taşımadığını, Azerbaycan'ın müzakerelerde resmen temsil edilmediğini gerekçe göstererek, Nahçıvan'ın Azerbaycan'a bağlı özerk bir birim olarak kalmasını istiyordu. Bu özerkliğin herhangi bir şekilde üçüncü bir tarafa devredilemeyeceği konusunda Türk ve Rus heyetleri arasında mutabakat sağlanarak Nahçıvan'ın sınırlarının belirlenmesi ise uzmanlara havale edilmiştir.¹⁶¹ Böylelikle, yoğun süren müzakerelerin ardından 18 Mart 1921 tarihinde Moskova Antlaşması imzalanmıştır. Türk heyetinin talebi üzerine antlaşmanın imzalandığı tarih İstanbul işgalinin yıldönümü olan 16 Mart günü olarak belirlenmiştir. Antlaşmayı Rusya tarafından G. Çiçerin ve C. Korkmazov, TBMM hükümeti adına Kastamonu Milletvekili ve Ekonomi Bakanı Yusuf Kemal Bey, Sinop Milletvekili ve Eğitim Bakanı Rıza Nur Bey ile Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Cebesoy imzalamıştır.¹⁶²

On altı madde ve 2 ek maddeden oluşan antlaşmanın hükümleri şu şekildedir:¹⁶³

---

¹⁵⁹ İsmayıl Musayev, *Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər)*, Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, Bakı 1997, s. 302. Vasif Qafarov, s. 405-406.

¹⁶⁰ Vasif Qafarov, s. 406.

¹⁶¹ İsmayıl Musayev, s. 302-303.

¹⁶² Bkz: İsmail Soysal, *Türkiyenin Siyasal Antlaşmaları*. I c. (1920-1945). Ankara, 1983, s.19-38.

¹⁶³ Hümeyra Karabiyik, 12.03. 2021

Antlaşmaya göre taraflar, birbirlerine zorla kabul ettirilen herhangi bir barış antlaşmasını tanımayacaktır. “Türkiye” adı altında ile Misâk-ı Milli sınırları içinde kalan topraklar anlaşılacaktır; ayrıca bu topraklar Kars ve Ardahan’ı da kapsayacaktır (md. 1).

Batum, özerklik verilmesi kaydıyla Gürcistan’ın yönetiminde kalacak, Türkiye’ye gümrük vergisi ödemedi Batum limanında yararlanma hakkına sahip olacaktır (md. 2). Nahçıvan, özerklik statüsü verilmek kaydıyla Azerbaycan’ın himayesinde kalacaktır (md. 3). Her iki taraf Doğu milletlerinin istiklal ve hürriyet haklarını, ayrıca istedikleri yönetim rejimiyle haklarını sağlayacaktır (md. 4).

Boğazlar rejimi Karadeniz’e kıyıdaş devletler arasında yapılacak bir konferansta belirlenecektir. Bu durum; İstanbul’un güvenliği ve Türkiye’nin egemenliğine herhangi bir zarar vermeyecek şekilde düzenlenecektir (md. 5). İki devlet arasında eskiden imzalanmış antlaşmalar karşılıklı çıkarlara uygun gelmediği gerekçesiyle geçersiz kılınmış olup (md. 6), kapitülasyonlar Sovyet hükümeti tarafından tanınmayacak (md. 7), taraflardan hiçbirisi karşı tarafın hükümetini yıkma amacı güden teşkilat ve grupların örgütlenmesi ve bulunmasına müsaade etmeyecektir (md. 8).

İki ülke arasındaki bağlantıların kesintisiz sürdürülmesi maksadıyla taraflar, telgraf ve başka ulaşım ve iletişimi koruma ve geliştirme, ayrıca kişi ve malların serbest geçişini sağlamak amacıyla zaruri tedbirleri alacaktır (md. 9).

Taraflarca, karşılıklı olarak topraklarında ikamet eden yurttaşları, bulunduğu ülkenin mevzuatından ileri gelen hak ve görevlere uygun şekilde muamele görecektir, milli savunmaya ilişkin mevzuattan muaf tutularak onlara uymaları talep edilmeyecektir (md. 10).

Taraflar, karşılıklı olarak kendi topraklarına ikamet eden yurttaşla için en elverişli duruma erişme hakkını öngörülmüştür (md. 11).

1918’den önce Rusya topraklarına bağlı iken, bu antlaşmayla Türkiye’nin egemenlik hakkının tesis edildiği toprakların halkından isteyen herkes, yanına eşya, mal ve parasını alarak Türkiye’yi serbestçe terk edebilecektir (md. 12).

Rusya, antlaşmanın imzalandığı tarihten itibaren üç ay müddetinde tüm savaş esirleri ve sivil tutuklulardan Kafkasya ve Avrupa Rusyası’nda bulunanları; altı ay içinde ise Asya Rusya’sında bulunanları; giderleri Rusya hükümetince karşılanmak

kaydıyla Türkiye'nin kuzeydoğu sınırına kadar gönderme ve geri vermeyi üstlenmiştir (md. 13).¹⁶⁴

Taraflar en kısa sürede, aralarındaki ilişki ve bağların sağlamlaştırılmasına hizmet eden iktisadi, mali ve diğer sorunları düzenleyecek antlaşmaların yapılması konusunda mutabakata varmıştır (md. 14).

Türkiye ile Güney Kafkasya cumhuriyetler arasında yapılacak antlaşmalarda, bu ülkelere ilişkin hükümlere uyulmasını zorunlu kılmak amacıyla, Rusya tarafından Güney Kafkasya cumhuriyetleri nezdinde gerekli işlemler yapılacaktır (md. 15). Antlaşmanın onaylanmasına ilişkin belgeler en kısa sürede Kars'ta teati yapılacaktır. Bunun dışında, Rusya, Türklere "iki tümen askere yetecek silâh ve mühimmat" ve on milyon altın ruble verecektir (md. 16).

Antlaşmada geçen "Türkiye" ifadesi altında, 28 Ocak 1920 tarihinde İstanbul'da toplanan Meclis-i Millî'nin belirlediği topraklar anlaşılmaktadır.

Antlaşmanın 1. maddesini yeterli bulmayan taraflar, Ek 1'in A paragrafında Türkiye'nin kuzeydoğu sınırlarını şu şekilde belirlemiştir.

"Türkiye'nin kuzeydoğu sınırı şu şekilde belirlenmiştir: (1/210.000-5 verst²³=1 inç) yüzölçümlü Rus Genelkurmayı'nın haritasına göre) Karadeniz'de Sarp köyünden başlayarak Kara Şalvar Dağı'ndan (5014) Maradidi köyünün kuzeyinden Çoruh'u geçerek, Sabaur köyünün kuzeyinden Hedismita Dağı'na (7052) ulaşmaktadır. Buradan Kvakibe Dağı, Kavtareti köyü, Medzibna Dağı'nın su bölümü çizgisinden Geratkesun Dağı'na (6468) devam eder. Sonra Korda Dağı'nın (7910) su bölümü çizgisini takip ederek Şavşat Dağı zirvesinin batı kısmında bulunan şimdiki Artvin bölgesinin idari sınırına çıkar. Şavşat Dağı'nın su bölümü çizgisinden geçerek Sarıçay (Kara İsal) Dağı'na (8478) çıkarak Kviralskiy Geçidi'nden Kanlı Dağı'nın yanında bulunan eski Ardahan bölgesinin şimdiki idari sınırına çıkar. Oradan kuzeye doğru ilerleyerek Tlil Dağı'na (Grmanı) (8357), Ardahan'ın şimdiki sınırını takip ederek Badela köyünün kuzey doğu kısmından Posof çayına ve çayın güney kısmını takip ederek Çançah köyünün kuzeyindeki noktaya ulaştıktan sonra çaydan ayrılarak ve su bölümü çizgisini takip ederek Ayrılanbaşı Dağı'na (8512) çıkar. Buradan Kelletepe (8463) ve Harmantepe'nin (9709) ardından Kasris Sıradağı'na (9681) ulaşır ve Karzamet çayından devam ederek Kura nehrine, Kura nehrinin talveginden Kartanakev köyünün doğusundaki noktaya ulaşır. Kartanakev köyünün doğusundan Karaoğlu Dağı'nın (7259) su bölümü çizgisinden geçerek Kura'dan ayrılır. Kura nehrinin ayrılık çizgisinden sonra Hazapın Gölü'nü ikiye bölerek 7580 tepesine çıkar ve oradan da Gekdağı'na (9152) çıkarak sırasıyla Üç Tepeler'e (9783), Taya kalesine (9716) buradan 9065 numaralı tepeden geçerek Ardahan bölgesinin şimdiki sınırını terk eder. Daha sonra Büyük Akbaba (9973) Dağı'ndan geçerek-8828 (8827)-7602-İbiş Köyü'nün doğu tarafından uzanır ve 7518 tepesine ulaşarak Kızıлтаş Dağı'na (7439) (7490) Yeni Kızıлтаş Köyü'nden (Kızıлтаş) ve Kara

¹⁶⁴ Siyasi komisyonun 16 Mart 1921 tarihli toplantısında savaş esirleri meselesi ele alınmıştır. Müzakerelerde Türkiye heyeti Türkiye'de Rus savaş esirlerinin, ayrıca sivil esirlerin olmadığını vurgulanarak, buna karşılık Sibirya bölgesinde 12000, Ukrayna'da birkaç bin Türk savaş esiri vardır. Cəmil Həsənlı, *Sovet dövründə...*, s. s. 365.

Mehmet'in batısından Camuşbu Nehri'ne çıkar. Çoruh nehrine ulaştıktan sonra (Dilaver, Büyük Kumlu (Kımlı?) ve Tihnis köylerinin doğusundadır)-Vartanlı ve Başsuragel köylerinden nehri takip ederek Kalalı'nın kuzeyinden Arpaçayı'na çıkar. Arpaçayı'na çıktıktan sonra devamlı Arpaçayı'nın talveginden ilerleyerek Aras Nehri'ne ve Aras Nehri'nin talveginden Aşağı Karasu'nun döküldüğü noktaya kadar uzanır. EK I (B): Ek I (A) da belirtildiği gibi, sınır hattının Arpaçayı' ve Aras Nehri'nin talvegleri olduğunu dikkate alarak TBMM hükümeti Blokhavz hattını Arpaçayı bölgesinde bulunan Gümrü-Erivan demiryolunun şimdiki çizgisinden 8 verst ve adı geçen demiryolunun Aras nehri çevresinde 4 verst uzaklaştırma görevini üstleniyor. Yukarıda adı geçen bölgelerin hatları aşağıda I. maddenin A ve B fıkrasında Arpaçayı için II. madde de ise Aras bölgesi için gösterilmiştir.”

Arpaçayı sahası şu şekilde belirtilmiştir:

“A) Sırasıyla Vartanlı'dan güney doğuya, Uzun Kilis'den doğuya, Bozer Dağı'nı (5096) aşarak-5082-5047-Karmir Vank'dan doğuya, Üçtepe (5578), Ani'nin doğusundaki Arazoğlu'nun doğusundan Yenikei'in batısında Arpaçayı'na ulaşıyor. B) Arpaçayı'ndan 5019 tepesinin doğusuna uzaklaşıyor ve doğrudan 5481 tepesine çıkarak Kızılkul'un 4,5 verst doğusundan Bocalı'nın doğusuna 2 verst, sonra Digorçayı ve bu çayı takiben Düzgeçit köyüne ulaşınca Karabağ yıkıntılarında doğrudan kuzeye ilerleyerek Arpaçayı'na çıkıyor. Aras sahası: Haraba Alican ve Süleyman (Diza) köyünün arasında düz çizgi. Bir taraftan Gümrü-Erivan demiryolu ile bölünmüş olan diğer taraftan adı geçen demiryolundan 8 ve 4 verst uzaklığında olan bölgelerin Büyük Millet Meclisi hükümeti herhangi bir tahkimat yapmamakla ve oralarda askeri birliklerini konuşlandırmamakla görevlendirilmiştir. Fakat adı geçen bölgelerde asayiş ve güvenliği sağlamak amacıyla ve de idari gereçler için asker bulundurma hakkı tanınmıştır.”

Böylece, bugün de geçerli olan Türkiye-Sovyet Rusya sınırları belirlenmiştir.¹⁶⁵

Nahçıvan'ın sınırları antlaşmaya Ek olarak yapılan başka bir madde ile kesinleştirilmiştir. Bu maddeye göre

“İşbu antlaşmanın EK I (C)'de ifade edilen sınırlar içerisinde bulunan Nahçıvan bölgesinin Azerbaycan tarafından herhangi bir üçüncü devlete bölge hakimiyetini tanımamak şartıyla Azerbaycan hakimiyeti altında otonom bir bölge oluşması her iki cihat tarafından da kabul edilmiştir. Nahçıvan sahası: Ararat istasyonundan Saray Bulakdağı (8071) devam eder ve sırasıyla Kömürlüdağı (6839), (6930), 3080, Sayatdağı (7868) ve Kurt Kulak köyüne ulaşır Gamesurdağı (8160), 8022 tepesi ve Küküdağı (10282)'dan geçerek eski Nahçıvan sancağının doğu idari sınırına ulaşır.”

Moskova Antlaşması'yla Ahıska, Ahılkelek ve Batum'a kadar olan bölgelerin tereddütsüz bir şekilde Sovyet Gürcistanı'na terk edilmiştir. Fakat Ermenistan'ın ele geçirmek istediği Nahçıvan'ın, Azerbaycan'a bırakılması önemli bir sonuç olarak değerlendirilebilir.¹⁶⁶ Batum'un Gürcistan'a terki belli başlı koşulların etkisi altında Revan'ın Ermenistan'a başkent olarak verilmesine benzerdir.¹⁶⁷ Antlaşma, 5 Temmuz 1921 tarihinde TBMM'de müzakere edilmiş, RSFSC Merkezî Yürütme Komitesi 20 Temmuz'da, TBMM ise 31 Temmuz'da antlaşmayı onaylamıştır. 22 Eylül'de Kars Konferansı öncesi, bu şehirde onay belgeleri teati edilmiştir. Sovyet

¹⁶⁵ Ayna Askeroğlu Arslan, s. 7-8.

¹⁶⁶ Ayna Askeroğlu Arslan, s. 8-10.

¹⁶⁷ Ferhat Aznevi, *Hukuksal Boyutuyla Türkiye ve Azerbaycan'ın Ortak "Ermeni Sorunu": Yukarı Karabağ ve 10 Kasım 2020 Ateşkes Antlaşması*, Türkiye Barolar Birliği, Ankara 2021, s. 49.

Rusya ile yapılan Moskova Antlaşması Türk diplomasi tarihinde özel öneme sahiptir. Bu antlaşma doğrultusunda Türkiye'nin bugünkü doğu sınırları belirlenmiş, Sovyet Rusya ile dostluğun ve iyi ilişkilerin temelleri atılmıştır.¹⁶⁸

Yeni kurulan Türk Devleti daha sağlam temeller üzerine inşa edilmesine imkân sağlayan Moskova Antlaşması her iki devletin çıkarlarına uygundu. Antlaşmanın imzalanmasının ardından her iki ülke lideri yaptıkları açıklamalarla bu konudaki memnuniyetlerini dile getirmişlerdi: Lenin “*Moskova’da Türk delegeleriyle başlayan görüşmeler özellikle memnunluk uyandıran bir olgudur. Çünkü Türk hükümetinin temsilcileriyle aramızda dolaysız görüşmelerin başlaması, birçok engelle karşılaşmıştı... Türkiye, emperyalist devletlerce yağma edilmeye öyle bir şiddetle karşı koydu ki, içlerinde en kabadayı olanı bile elini ondan çekmek zorunda kaldı. Türk hükümetiyle yaptığımız görüşmeleri büyük bir başarı saymamızın nedeni budur*” şeklinde bir değerlendirmede bulunurken, Mustafa Kemal Paşa antlaşmayı “*Rus Şûralar Cumhuriyeti’yle mevcut iyi münasebetlerimiz ve bağlarımız bu geçirdiğimiz sene zarfında, en mükemmel bir surette gelişmesinde devam etmiştir. 16 Mart’ta Moskova’da bir dostluk antlaşması yaptık. Bu antlaşma ile, emperyalizmin ihtiraskâr saldırısına hedef olan iki devlet arasında tabii etkenlerden meydana gelen dayanışma, hukuki bir şekil ile de tespit edilmiş oldu*” ifadeleriyle yorumlamıştır.¹⁶⁹

Bu antlaşmayla yeni kurulan Türk Devleti, ilk kez Avrupalı bir devlet tarafından tanınırken Sevr Antlaşması yok sayılmıştır. Bir diğer önemli husus ise işgal atındaki bir devlet bu antlaşma sayesinde bir müttefik kazanmış bulunuyordu. Batılı devletlerin muhtemel saldırısından endişe eden Sovyet Rusya, bu antlaşma ile Kafkaslar ve Karadeniz’in güvenliğini sağlamıştır.¹⁷⁰

Azerbaycan’ın çıkarlarının korunması ve Türkiye’nin güvenliği açısından Nahçıvan meselesinin çözümü Moskova Konferansı’nda Türk diplomasisinin önemli zaferi olarak yorumlanabilir. Bu zaferde Azerbaycan diplomasının de payı vardı. Antlaşma, Azerbaycan’da büyük yankı uyandırmıştır. Azerbaycan Türkiye’ye ilk yardım olarak Bakü-Tiflis-Kars güzergahı ile 30 tank petrol, 2 tank benzin ve 8 tank

¹⁶⁸ Coşkun Topal, “Türk-Rus İlişkileri ve Moskova Anlaşması”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt:4, Sayı: 6, 2018, (ss.313-330) s. 322.

¹⁶⁹ Çağatay Benhür, “1920’li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkiler: Kronolojik bir Çalışma”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2008 (ss. 277-312), s. 282.

¹⁷⁰ Hümeysra Karabıyık, 12.03. 2021.

kerosin göndermiştir.¹⁷¹ Ermeniler, Moskova Antlaşmasının Ermenistan'ın güvenliğini ortadan kaldırdığını, Erivan ve Gümrü'nün birer sınır şehrine dönüştüğünü iddia ederken, Kars, Kars Yaylası ve Ardahan'ın Türkiye'ye teslim edilmesiyle Bakü'nün savunmasız hale geldiğini iddia ediyorlardı.¹⁷² Görüldüğü üzere Moskova Antlaşması'nın kazanımları Ermenistan'ı tatmin etmemiş, öteden beri göz diktikleri doğu bölgelerinin Türkiye'ye bırakılmasından duydukları rahatsızlığı sınırı güvenlik konularıyla, hatta alakasız bir şekilde Bakü'nün güvenliği ile ilişkilendirmeye çalışmıştır.

2.3. Kars Antlaşması

Kars Antlaşması dönemin zorlu şartları altında, Türkler ve Ruslar arasında uzun süre devam eden savaş durumunun sona erdirilmesi ve kalıcı barışın sağlanması amacıyla imzalanmıştır.¹⁷³ Üzerine yapılan bazı tartışmalara rağmen Kars Antlaşması, günümüze kadar devam eden ve güncelliğini koruyan belgelerden biridir.¹⁷⁴ Antlaşma, 13 Ekim 1921 tarihinde RSFSC'nin de katılımıyla Türkiye ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında imzalanmıştır.¹⁷⁵ Antlaşmanın imzalanma süreci yoğun diplomatik çekişmeler eşliğinde ve bir zaruret olarak gelişmiştir. Bu bağlamda, antlaşma öncesi dönemde bölgede yaşanan siyasi gelişmelere değinmekte yarar vardır. Rusya'daki görüşmeler sona erdikten sonra Türk heyeti 1 Nisan 1921'de Sovyet hükümetinden aldığı 4 milyon ruble yardımıyla Moskova'dan Azerbaycan'a doğru hareket etmiş ve 8 Nisan'da Bakü'ye varmıştır. Türk heyetinin amacı Azerbaycan yönetimi ile görüşerek ayrı bir antlaşma imzalamaktı. Fakat Azerbaycan hükümeti böyle bir antlaşmayı imzalamaktan kaçınmıştır. Bu durum, Azerbaycan'ın fiilen Rusya'nın egemenliği altına girmesinde kaynaklanıyordu. Çiçerin tarafından Azerbaycan SSC Halk Dışişleri Komiseri Mirza Davud Hüseyinov'a gönderilen 9 Nisan 1921 tarihli telgrafta Bakü'de Türk heyeti ile herhangi bir görüşmenin yapılmaması gerektiği ısrarla vurgulanmıştır. Telgrafta belirtildiği gibi üç Güney Kafkasya cumhuriyeti ve Türkiye arasında genel bir antlaşma imzalanabilecektir. Çiçerin, telgrafta Türklerin Bakü, Erivan

¹⁷¹ Cəmil Həsənlı, *Sovet dövründə...*, s. 369-370.

¹⁷² Cəmil Həsənlı, *Sovet dövründə...*, s. 377.

¹⁷³ Tuncay Öğün, "Kars Antlaşmasına Zemin Hazırlayan Savaşlar Hakkında Genel Değerlendirme", 3. *Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu (Kars Antlaşması ve Bölgesel Etkileri)*, 2011, (ss. 26-31), s. 27.

¹⁷⁴ Dimitri Şvelidze, "Kars Antlaşması Üzerine Çağdaş Yaklaşımlar", 3. *Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu (Kars Antlaşması ve Bölgesel Etkileri)*, 2011 (ss. 115-119), s. 115.

¹⁷⁵ İsmail Soysal, s.41-47.

ve Tiflis'te ayrı ayrı görüşmeler yapmaya çalışacağını vurgulayarak her üç cumhuriyetin birlikte hareket etmeleri konusunda uyarılmıştı. Telgrafta şöyle denmekteydi: “Azerbaycan hükümeti diğer Kafkasya cumhuriyetleri ile konuşmadan Türklerle antlaşma imzalamaya kesinlikle yeltenmesin. Türklerin temel amacı Azerbaycanlı kendi himayesi altına alarak onun işlerine müdahale etmektir. Merkezî Komite'nin bu kararını yönetime iletin. Kafkas cumhuriyetleri tarafımızca rıza gösterilmeden Türklerle hiçbir antlaşma imzalamasın.”¹⁷⁶ Mirza Davud Hüseyinov, Çiçerin'e yazdığı cevap mektubunda Türkiye ile herhangi bir antlaşmanın yapılmayacağına söz verilmişti. Sözde bağımsız Azerbaycan yönetimi Moskova'nın baskısıyla Türk heyetine karşı çok soğuk davranmış, hatta Türklerle önceden belirlenmiş görüşmelere bile gelmemişlerdir. Bu durum Rıza Nur tarafından “Türk heyetine karşı bir saygısızlık” olarak değerlendirilmiştir. Sonunda Türk heyeti Neriman Nerimanov tarafından kabul edilmiştir. Türk heyeti, Nahçıvan'la ilgili güvenilir bir antlaşmanın imzalanması konusunu gündeme getirirken Nerimanov ikili antlaşmadan kaçınarak Azerbaycan Gürcistan ve Ermenistan, muhtemelen Dağıstan'ı da içine alacak bir ittifak kurarak, Türkiye ile antlaşma imzalamak istediklerini ifade etmiştir. Rıza Nur'un “Sizin için hangi mesele önemlidir; Azerbaycan meselesi mi yoksa Ermeni meselesi mi?” diyerek sorduğu soruya Nerimanov “Evet, önce Ermeni meselesi” diyerek cevap vermiştir. Rıza Nur'un Azerbaycan'ın Ermenileri himaye edeceği üzerine sorduğu soruya cevap olarak Nerimanov “Gerekirse Ermenilerle birleşip size karşı savaşırız” şeklinde bir karşılık vermiştir.¹⁷⁷ Böylelikle Türkiye'nin üzerinde ısrarla durduğu üç Güney Kafkasya cumhuriyetinin her biriyle ayrı ayrı antlaşma imzalamaya meselesi sonuçsuz kalırken, Azerbaycan'ın komünist yöneticilerinin ısrarı üzerine Türk heyeti genel bir konferans yapılmasına onay vermiştir. Müzakereler sonucunda konferansın Kars'ta yapılmasına karar verilerek açılış tarihi 26 Eylül 1921 olarak belirlenmiştir. Azerbaycan yönetimi başlangıçta Kars Konferansı'na katılacak heyetin başına İbrahim Abilov'u görevlendirmek istemişse de¹⁷⁸ son anda bu görev Behbud Şahtahtinski'ye havale edilmiştir. Onun heyet başkanı olarak gönderilmesi, bir yandan Moskova Konferansı'na katılmasından, diğer yandan Nahçıvan'daki durumdan kaynaklanmaktaydı. Moskova Antlaşması'nın Nahçıvan'la ilgili malum maddesine rağmen, Ermenistan, toprak

---

¹⁷⁶ Vasif Qafarov, s. 412-413.

¹⁷⁷ Vasif Qafarov, s. 413-415.

¹⁷⁸ Betül Aslan, *Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)*, Kaynak Yay., İstanbul 2004, s.179.

taleplerinden vazgeçmeyerek, Nahçıvan'la ilgili kısıktıcı faaliyetlerde bulunuyordu. Şunu da belirtelim ki “Soğuk Savaş” döneminde Ermeni terör örgütü ASALA'nın yaptığı eylemlerin, Ermenistan ve Ermeni diasporasının Türkiye'ye karşı nefret duymasının temel nedenlerinden biri de Ankara yönetiminin Nahçıvan konusundaki kararlı duruşuyla ilgili olmuştur.¹⁷⁹

Birçok anlaşmazlık ve tartışmaya rağmen, Türkiye ile Güney Kafkasya cumhuriyetleri arasındaki karşılıklı ilişkileri düzenleyen, 20 madde ve 3 ekten oluşan Kars Antlaşması, 13 Ekim 1921'de Rusya'nın katılımıyla saat 14:00'te imzalanmıştır.¹⁸⁰ Antlaşmanın imzalandığı tarihte henüz SSCB kurulmamıştır. Bu yüzden Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan birer bağımsız devlet olarak yabancı ülkelerle geçerli antlaşmalar imzalama yetkisine sahip idiler.¹⁸¹ Moskova Antlaşması'nın çözemediği bazı sorunlar Kars Antlaşması'nın hükümleriyle tamamlanarak yürürlüğe girmiştir.¹⁸²

Antlaşmanın Başlangıç bölümüne göre;

“Ulusların kardeşliği ilkesini ve kavimlerin kendi geleceklerini özgürce saptamak hakkının tanımakta birleşmiş bulunan ve aralarında her zaman iyi ilişkilerin ve karşılıklı çıkarlara dayanan gerçek dostluk bağlarının kurulmuş olduğunu görmek özleminde olan, bir yandan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, öte yandan Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sosyalist Sovyetler Cumhuriyetleri, Hükümetleri, Rusya Sovyetleri Sosyalist Cumhuriyeti Hükümetinin de katılımıyla, bir Dostluk Antlaşması yapılması için görüşmelere girişilmesine karar vermişlerdir.”

Antlaşmanın 1. maddesine göre taraflardan herhangi birisine zorla kabul ettirilmek istenen herhangi bir barış antlaşması veya uluslararası bir antlaşma taraflarca kabul edilmeyecektir. Türkiye ile ilgili olup, fakat Türkiye'nin tanımadığı herhangi bir antlaşma Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sovyet cumhuriyetleri tarafından tanınmayacaktır. 2. maddeye göre TBMM Hükümeti de Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'a ilişkin olup bu ülkelerin hükümetlerince tanınmayan hiçbir uluslararası antlaşmayı tanımayacaktır.

Antlaşmanın 3. maddesine göre; “*Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sovyet cumhuriyetleri hükümetleri kapitülasyonlar yönteminin, her ülkenin ulusal gelişmesinin özgürce sürmesi ve egemenlik haklarının bütünüyle kullanılmasıyla bağdaşmadığını*

¹⁷⁹ Cəmil Həsənlı, *Sovet dövründə...*, s. 413-416.

¹⁸⁰ Cəmil Həsənlı, *Sovet dövründə...*, s. 435; Ömer Engin Lütem, “Bir Hukuki Metin Olarak Kars Antlaşmasının Taşıdığı Değer”, 3. *Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu (Kars Antlaşması ve Bölgesel Etkileri)*, 2011 (ss. 103-114), s. 103.

¹⁸¹ Bilal N. Şimşir, “Kars Antlaşması”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/moskova-antlasmasi/>. Erişim Tarihi: 15.03. 2021

¹⁸² Ferhat Aznevi, s. 50.

kabul ederek, Türkiye’de bu yöntemle herhangi bir biçimde ilişkili her türlü yetkilerin ve hakların kullanılmasını geçersiz ve kaldırılmış sayar.” 4. maddeye göre *“Türkiye’nin kuzeydoğu sınırı... Karadeniz kıyısında bulunan Sarp Köyü’nden başlayarak... Ardahan ve Kars sancaklarının eski yönetim sınırlarının kuzeyini ve Arpa Çay ile Aras ırmaklarının talveğinişi Nijni-Karasu’nun döküldüğü yere dek izleyen çizgi ile belirlenmiştir.”* Sınırların kesin çizgisi I. ve II. Ek’lerde belirtilmiştir. 5. maddeye göre *“Türkiye hükümeti ile Ermenistan ve Azerbaycan Sovyetler hükümetleri, işbu antlaşmanın III. ekinde belirtilen sınırlar içinde olmak üzere, Nahçıvan bölgesinin Azerbaycan’ın koruyuculuğunda özerk bir ülke oluşturulması konusunda anlaşmışlardır.”* Bu madde ile Ermenistan, Nahçıvan’ın Azerbaycan’ın koruması altına alındığını teyit etmiş ve Azerbaycan bu korumayı kabul etmiştir.¹⁸³ Antlaşmanın 6. maddesine göre *“Türkiye, işbu antlaşmanın 4. maddesinde belirtilen sınırların kuzeyinde bulunan ve Batum Livası’na ilişkin topraklar ile Batum kenti ve limanı üzerindeki egemenlik hakkını...Gürcistan’a bırakmağa rıza göstermiştir.”* 7. madde, Türkiye ile Gürcistan arasındaki sınır bölgelerinde yaşayan ahalinin hareketini kolaylaştırmayı taahhüt edilmiştir. 8. maddeye göre, *“Türkiye ve Gürcistan hükümetleri, her iki taraftaki nüfusun sınırın diğer tarafındaki yazlık ve kışlık otlakları kullanma ihtiyacını kabul etmiştir.”* 9. maddeye göre *“Boğazların tüm ulusların ticaretine açılması ve geçiş serbestliğinin sağlanması için Türkiye ile Gürcistan, Karadeniz ve Boğazların bağlı olacağı rejimin kesin biçimde hazırlanması, kıyıdaş devletlerin temsilcilerinden oluşmak üzere, daha sonra yapılacak bir konferansa bırakılması uygun bulunmuştur.”*¹⁸⁴ 10. maddeye taraflar, başka bir devlette veya topraklarının bir bölümünde hükümet rolü iddiasında bulunan örgüt ve grupların kendi topraklarında kurulmasına ve faaliyet göstermesine izin vermeyecektir. 11. maddeye göre *“Akit tarafın ülkesinde yaşayan akit devletlerin vatandaşlarının, ulusal savunma kanunundan muafiyeti saklı kalmak kaydıyla, o ülkenin kanunlarından doğan tüm hak ve yükümlülüklerle sahip olması”* sağlanmıştır. Bu madde hükümleri, akit ülke vatandaşlarının aile, miras ve aile haklarına uygulanmamıştır. 12. maddeye göre taraflar, karşı tarafın vatandaşları için uygun koşullar yaratacaklarını belirtmişlerdir. 13. maddeye göre 1918’den önce Rusya’nın bir parçasını teşkil eden ve halihazırda Türk egemenliğini tanıyan toprakların her sakini, Türkiye’yi serbestçe terk etmek, Türk

¹⁸³ Cəmil Həsənlı, *Sovet dövründə...*, s. 436.

¹⁸⁴ Bilal N. Şimşir, “Kars Antlaşması”, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/kars-antlasmasi/>

vatandaşlığından çıkmak istediğinde eşyalarını, mallarını veya değerlerini yanına alma hakkına sahiptir. Aynı hak, Gürcistan'ın egemenliğine terk edilen topraklarda yaşayan ahali için de geçerliydi. Antlaşmanın 14, 15 ve 16. maddeleri, 1918-1920 yılları arasındaki mülteciler hakkında altı aylık bir antlaşma, diğer taraf vatandaşlarının Kafkas cephesinde savaş sırasında işlenen suçlardan dolayı affı ve eski askeri ve sivil tutsakların geri gönderilmesini öngörmüştür. Antlaşmanın 17, 18 ve 19. maddeleri, demiryolu, telgraf ve diğer haberleşme araçlarının, ticaret, ekonomik ve mali meselelerin çözümü, konsolosluk sözleşmelerinin üç ay içinde imzalanması ve diğer hususları öngörmüştür. 20. maddeye göre Kars Antlaşması; Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan hükümetleri arasındaki onaylanacak ve en kısa zamanda Erivan'da onay teatisi yapılacaktır.

“Kars Antlaşması, Moskova Antlaşması'nı pekiştirmiş ve Ankara hükümetinin uluslararası durumunu güçlendirmiştir. Sevr Antlaşması'nın geçersiz, Misak-ı Milli'nin geçerli olduğu, kapitülasyonların kaldırılması gerektiği gibi esaslar, Rus hükümetine kabul ettirildikten sonra Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan hükümetlerine de kabul ettirilmiştir. Türkiye'nin kuzeydoğu sınırı bu ülkeler tarafından da kabul ve tescil edilmiştir. Bu sınır, Lozan Barış Konferansı'nda tartışmaya açılmamış, açtırılmamıştır. Tarihi günlerde, 1921 yılında çizilip kesinleştirilmiş olan bu sınır, bugün de korunmaktadır. Boğazlar konusunda yalnız Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin söz sahibi olacağı yolundaki ilke ise hem Lozan'da hem Montreux'de geçersiz bırakılmıştır. Lozan ve Montreux'de hazırlanan Boğazlar sözleşmelerini Karadeniz'e kıyısı olmayan bazı başka devletler de imzalamışlardır. Nahçıvan bölgesine gelince, bu bölgenin durumu gerek Moskova Antlaşması gerek Kars Antlaşması ile sağlama bağlanmıştır. Türkiye, Nahçıvan bölgesini şartlı olarak Azerbaycan'a devretmiştir. Bu şart, Nahçıvan'ın Azerbaycan'da kalması ve hiçbir zaman üçüncü bir ülkeye devredilmemesi şartıdır.”¹⁸⁵

Bazı sınırlamalara rağmen, Kars Antlaşması Türk diplomasisi için önemli bir zaferdi. Savaş sonrası uluslararası ilişkiler ve Sevr Antlaşması'nın reddi açısından bu antlaşma, Versay sisteminin ilk kriziydi. RSFSC'nin katılımıyla Türkiye; Kars Antlaşması'nı Güney Kafkasya cumhuriyetleriyle imzalayarak Doğu siyasetinin zaferini doğrulamıştır. Misak-ı Milli çerçevesinde dört komşu devletin sınırlarının tanınması, Türkiye'nin iç ve dış politikadaki konumunu önemli ölçüde güçlendirmiştir.¹⁸⁶

Genel olarak ifade etmek gerekirse; birbiriyle bağlantılı süreçler sonucunda imzalanan Gümrü, Moskova ve Kars antlaşmaları birbirini tamamlayan antlaşmalardır. Bu antlaşmalar, çoğunluğunu Türk halkının oluşturduğu Doğu Anadolu, Doğu Karadeniz ve Kafkasya bölgeleri üzerindeki Ermeni iddialarına son noktayı koymuştur.

¹⁸⁵ Bilal N. Şimşir, “Kars Antlaşması”, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/kars-antlasmasi/>

¹⁸⁶ Cəmil Həsənli, *Sovet dövründə...*, s. 438.

Bu antlaşmalar bugün dahi sorun haline getirilen “Ermeni meselesi” ve çerçevesinde dile getirilen iddialara cevap olarak sunulabilecek hukuki kaynaklardır.¹⁸⁷

2.4. Zengezur’un Ermenistan’a Verilmesi

Zengezur’u ele geçirmek isteyen Ermeniler 20. yüzyılın başından itibaren bu planını gerçekleştirmeye girişmiştir. Uzun süren çekişmeler sonucunda Ermenistan, 1920’lerde bölgenin batı kısmını “yasal” yollardan adeta ilhak edebilmiştir. AHC’nin, uğruna büyük mücadele verdiği bu bölge Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti döneminde, halkın iradesine bakılmaksızın Ermenistan’a verilmiştir. Son derece önemli stratejik konumda olan ve İran sınırı, Azerbaycan’ın güneybatısı ile Ermenistan güneydoğusunu Batı Zengezur bölgesinin demografik yapısı 19. yüzyılın malum olayları sırasında İran ve Osmanlı’dan göç ettirilen, iltica eden ve çetelere katılan Ermeniler sayesinde değişmiştir. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Ermeniler Zengezur’u silah gücü ile ele geçirmek için ilk kez 1905-1906 yıllarında harekete geçmiş, o dönemde Zengezur’un 43 Müslüman köyü Ermeniler tarafından yakılmıştır.¹⁸⁸ 1918’de Ermenilerin Türklere uyguladıkları baskıların trajik sonuçlarının en fazla hissedildiği bölgelerden biri de Zengezur olmuştur. Bağımsız Azerbaycan ve Ermenistan cumhuriyetleri kurulduğu sırada Güney Kafkasya’nın değişik bölgelerinde şiddet, terör ve saldırı eylemlerinde bulunan Ermenilerin amacı, daha fazla toprak koparmaktı. Bu şartlar altında Azerbaycan Milli Şurası’nın 29 Mayıs 1918 tarihli oturumunda Başbakan Fethali Han Hoyski’nin, Ermeni Milli Şura temsilcilerine toprak iddiasından vazgeçecekleri ve katliamı durduracakları durumda kendilerine tavizde bulunulacağını bildirirse de, bu antlaşma dikkate alınmamış ve Azerbaycan’a yönelik işgal eylemlerine devam edilmiştir.¹⁸⁹ Batum Antlaşması sonrasında, Türk ordusu tarafından geri püskürtülen ve Doğu Anadolu’dan geri çekilen Andranik Ozanyan’ın komutasındaki on bin kişilik silahlı birlik Zengezur’a kadar uzanan alanda yüzlerce Türk-Müslüman yerleşkesini yok ederek Azerbaycan topraklarını işgal etmiştir.

¹⁸⁷ Mehmet Okur, s. 86.

¹⁸⁸ Симон Заварян, *Экономические условия Карабаха и голод 1906-1907 г.* (Перевод с армянского), С. Петербург, 1907, 61; Naklen: Назим Мустафа, “Погромы азербайджанцев начала XX века под углом зрения армянских авторов”, *İrs*, № 6 (96), 2018 (ss.36-40),

¹⁸⁹ Ceyda Acicbe, “The Events In Zangezur From 1918 To 1921 And The Transfer Of Zangezur To Armenia”, *Review of Armenian Studies*, no. 42, 2020 (pp.151-167), p. 158-159, Ceyda Acicbe, “1918-1921 yıllarında Zengezur’da Yaşanan Olaylar ve Zengezur’un Ermenistan’a verilmesi”, *Avrasya Dünyası*, Yıl: 4. Say: 7, Ekim 2020 (ss. 36-44), s 40.

Andranik Ozanyan, Zengezur'a girdiği zaman çaresiz Türk/Müslüman halktan teslim olmasını istemiş, fakat halk bu talebi kabul etmemiştir. Bunun üzerine halk, Ermeniler tarafından kıyıma tabi tutmuştur.¹⁹⁰ Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ve Türk ordusunun Güney Kafkasya'dan çekilmesi Andranik'e geniş faaliyet alanı sunmuştur. O kendisini Zengezurda'ki tüm silahlı grupların komutanı ilan etmiştir. Ocak 1919'da Azerbaycan hükümeti tarafından Zengezur ve Karabağ'da Genel Valilik oluşturulması sonucunda durum nispeten istikrara kavuşsa da şubat ayının sonundan itibaren Ermeni çeteleri yoğun saldırılara başlamıştı. Azerbaycan hükümetinin ısrarı üzerine General William Thomson'un talebi üzerine Andranik'in Zengezur'dan çekilmesinin ardından, önce Drastamat Kanayan'ın, ardından Garegin Ter-Harutyunyan'ın birlikleri katliamlara devam etmiştir. Ekim 1919'da Zengezur'da evleri yakılan ve mülteci durumuna düşen Türk-Müslüman nüfusunun sayısı 60 bin kişiye ulaşmıştı.¹⁹¹ Yapılan katliam ve zulümlere rağmen Azerbaycan hükümeti gerek iç siyasette gerekse diplomatik ilişkilerde¹⁹² Zengezur'la ilgili kararlı tutumunu sürdürerek cumhuriyetin toprak bütünlüğünü koruyabilmiştir.

Azerbaycan'da Bolşevikler iktidar geldiği günden beri Zengezur konusu gündemde kalmaya devam etmiştir. Azerbaycan'da Sovyet iktidarı kurulduktan sonra Gorus'ta Zengezur Kaza Komitesi oluşturularak başkanlığına Azerbaycan Türklerinden Şirvani, yardımcısı görevine Ermenilerden Karagözov atanmıştır. Fakat Sovyet hükümeti o dönemde ne yazık ki Zengezur'a ne asker ne de siyasi yardım göstermiştir. Azerbaycan Komünist (Bolşevikler) Partisi'nin II. Kurultayında Zengezur'dan seçilen ve milliyetçi Ermeni olan delege Tatayan konuşmasında; devam eden etnik çatışmalar zemininde bölgede 200 Müslüman köyünün tamamen dağıldığını söylemiş, Sovyet hükümetinin bu konuda acil maddi destek göndermesi gerektiğini vurgulamıştır. Karagözov tarafından yazılan Zengezur-Karabağ Meselesine Dair" adlı makalede ise Karabağ ve Zengezur'un iktisadi ve ulaşım yönüyle Erivan'dan ziyade Bakü'ye bağlı

---

¹⁹⁰ Nazim Mustafa, "Nahçıvan ile Azerbaycan'ı Birbirinden Ayırmak Üzere Tertiplenen Zengezur'un Ermenistan'a Katılma Süreci", Avrasya İncelemeleri Merkezi, 11.12.2019, <https://avim.org.tr/Blog/NAHCIVAN-ILE-AZERBAYCAN-I-BIRBIRINDEN-AYIRMAK-UZERE-TERTIPLENEN-ZENGEZUR-UN-ERMENISTAN-A-KATILMA-SURECI-11-12-2019> [Erişim tarihi: 15.12.2020], s 2.

¹⁹¹ Nazim Mustafa, "Nahçıvan ile Azerbaycan'ı..." s. 5.

¹⁹² Paris Barış Konferansı'nda A. Topçubaşov başkanlığındaki Temsil Heyeti Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü konusunda yoğun mücadele verilmiştir. Джамиль Гасанлы, *Внешняя политика Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920)*; Сәміл Һәсәнли, *Тарихи җәхсиyyətін...*; Джамиль Гасанлы, *Внешняя политика Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920)*; Сәміл Һәсәнли, *Азәрбајҹан Халқ Сүмһурийәтінин...*,

olduğu, bu bölgelerin Azerbaycan sınırları içinde kalmasının daha uygun olacağı vurgulanmıştır.¹⁹³ Zengezur'u Ermenistan'a vermeye hazırlanan Sovyet yönetiminin tutumu, Eylül 1920'de başlayan Türkiye-Ermenistan savaşında Ermenistan'ın yenilgisiyle doğrudan ilgiliydi. Sovyet yönetimi Türk ordusunun yeniden Bakü'ye girebileceğinden endişe duyduğu için Türkiye ve Azerbaycan arasındaki kara bağlantısını koparmayı Sovyet yönetiminin stratejik planları arasına dahil etmiştir.¹⁹⁴ Ayrıca, Sovyet Rusya'sı ise Zengezur'un Sovyet Azerbaycan'ın bir parçası olduğunu kabul etmeyerek Antanta ile yakınlaşan Ermenileri kendi tarafına çekmeyi amaçlamıştı.¹⁹⁵ Azerbaycan Devrim Komitesi Başkanı Neriman Nerimanov 1 Aralık 1920 tarihli bildirisinde şöyle demiştir:

“Sovyet Azerbaycan'ı, Ermenistan ve Zengezur'da en iyi yoldaşlarımızın, yani komünistlerin masum kanını akıtmış ve akıtmaya devam eden Taşnakların hakimiyetine karşı emekçi Ermeni halkının mücadelesine yardım ederek ilan ediyor ki, bundan sonra böyle hiçbir toprak meselesi yüzyıllardan beri komşu olarak yaşayan iki halkın, Ermenilerin ve Müslümanların birbirinin kanını akıtması için sebep olamaz. Zengezur ve Nahçıvan kazaları Sovyet Ermenistan'ın bölünmez parçasıdır; Dağlık Karabağ'ın emekçi köylülerine ise kendi kaderini tayin etme hakkı tanınmıştır. Zengezur hudutlarında tüm askeri operasyonlar durdurulacaktır. Sovyet Azerbaycan'ın orduları ise bu bölgeden tahliye edilecektir.”¹⁹⁶

Neriman Nerimanov'un, Azerbaycan'ın çıkarlarını hiçe sayan ve ülke topraklarını Ermenistan'a peşkeş çeken bu açıklaması Moskova gazeteleri tarafından fazlasıyla tahrif edilerek Ermenistan lehine yorumlanmıştır. Onun bu açıklaması Moskova'nın doğrudan baskısının bir sonucuydu.¹⁹⁷ Bolşevik yönetiminde bulunan bölgelerdeki halk gıda sorunuyla karşı karşıya kalmıştı. Halk Çalışma Komiserliğine mektup yazan Zengezur kaza reisi A. Şirvani, sayısı on binleri aşan mültecilerin evsizlik sorunundan dolayı hayatlarını yitirdiğini bildirmiştir. O dönemde Zengezur'un doğu kısmı resmî belgelerde “Kürdistan” şeklinde adlandırılarak Rus ve Ermeni çıkarları için kullanılmıştı.¹⁹⁸

Zengezur'un Ermenistan'a verilmesi Moskova tarafından desteklenen bu projeydi ve bu proje sayesinde Nahçıvan Azerbaycan'ın ana karasından koparılmıştır.¹⁹⁹ Bu gelişme Türkiye'nin Azerbaycan'dan ve genel olarak bakıldığında

¹⁹³ Musa Urud, *Zəngəzur* (Elmi-publisistik nəşr), “Nurlar” nəşriyyatı, Bakı 2005, s. 245-246.

¹⁹⁴ Cəmil Həsənli, *Sovet dövründə...*, s. 189.

¹⁹⁵ İsmayıl Musayev, s. 362.

¹⁹⁶ *Коммунист*, 1920, 2 декабря

¹⁹⁷ *К истории образования Нагорно - Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918-1925: Документы и материалы.* Азербейшр, Баку 1989, s. 65.

¹⁹⁸ İsmayıl Musayev, s. 274-275.

¹⁹⁹ Aygün Attar (Haşimzâde), s. 94.

Türk dünyasından soyutlanması anlamına gelmektedir. Böylece Rusya bir taraftan Türkiye ile o dönemin şartları altında olumlu ilişkiler geliştirirken diğer taraftan eskiden süregelen imparatorluk döneminin stratejik planlarını uygulamıştır. Elbette ki Azerbaycan Sovyet yönetimi, Moskova'ya karşı herhangi bir karar alma iktidarında değildi. Ayrıca Moskova için Karabağ'ın tarih boyu Azerbaycan'a veya Ermenistan'a ait olup olmadığı da önemli değildi. 29 Kasım 1920'de Ermenistan'da Sovyet hükümeti kurulduktan sonra Sovyet yönetimi şöyle bir söylem geliştirmiştir: Sadece Sovyet hükümeti, Zengezur'u Ermenistan'a bağlama ve Karabağ'a özerklik tanıma iktidarına sahiptir. Ermenistan'da Sovyet hükümeti kurulmadan önce "Zengezur ve Nahçıvan, Ermenistan'a verilemez!" şeklinde bir söylem geliştiren Stalin, Sovyet hükümeti kurulduktan iki gün sonra Nerimanov'u, mâlum açıklamayı yapmaya zorlamıştır. Her ne kadar Nerimanov, sonradan Nahçıvan, Karabağ ve Zengezur ile ilgili alınan kararlara itiraz etmişse de bu itiraz bir işe yaramamıştı. O dönemde Sovyet Rusyası'nın Dışişleri Bakanı Yardımcısı Ermeni milletinden olan Karahan, Sovyet Azerbaycan'ın Ermenistan'daki temsilcisi ise yine Ermeni milletinden olan Devletov idi.²⁰⁰ Ermeni terör çetelerine karşı Azerbaycan Sovyet hükümeti herhangi bir önlem almazken, bölgedeki yerel halktan oluşan gönüllü savunma birliklerine hiçbir destek sağlamamıştır. Zaten amaç, Azerbaycan'ın bölge üzerindeki denetimini ortadan kaldırmak, Azerbaycan'ın bölgede asayiş sağlayamadığına dair bir kanaat oluşturmaktır. Ermenistan tarafından Azerbaycan'a karşı toprak talepleri gündeme getirilerek türlü ilhak planları uygulamaya konulduğu sırada Bakü'nün Bolşevik yönetimi işgüzarca bir tavır takınarak Ermenistan'a yardımlarda bulunuyordu. Ermenistan SSC Halk Dışişleri Komiseri A. Bekzadyan'a göre "*Dost Azerbaycan olmazsa, Sovyet Ermenistan'ı dışarıdan yardım almazsa, ahaliyi ve orduyu besleyemez. Bize dost Azerbaycan yardım edecektir.*" 7 Ocak 1921 tarihinde Bakü'den 28 vagon buğday, ekmek, erzak ürünleri ve yedi tank yakıtın olduğu tren Erivan'a doğru yola çıkmıştı.²⁰¹

20 Temmuz 1921 tarihinde Ermenistan Halk Komiserleri Sovyet'inin kararıyla Ermenistan 8 kaza ve 33 ilçeye ayrılırken, 31 Ağustos 1921 tarihinde ise Goruş şehri merkez olmak kaydıyla, 9. kaza olarak Zengezur kazası oluşturulmuştu. Ermenistan Devrim Komitesi'nin mülteci ve göçmenlerle ilgili aldığı bir karar gereği erzak, ulaşım

---

²⁰⁰ Musa Urud, s. 247-248.

²⁰¹ Musa Qasımlı, *Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye: Gerçek Tarih Arayışı (1920-1994)*, (Çeviren: Ali Asker, Nurlana Mustafayeva), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 2019, s. 89-90.

ve barınma sorunları çözülene kadar, bir zamanlar Zengezur'u terk etmiş olan göçmen ve mültecilerin geri dönüşüne müsaade etmemiştir. 1918-1920 yıllarında Zengezur'dan iltica etmiş 60.000'den fazla Türk ahalinin sadece 5.000'i 1926'de Zengezur'a geri dönebilmiştir.²⁰² Zengezur'un Azerbaycan sınırları içinde kalan bölgelerinde Ermenistan'a toprak verilmesi süreci, sonraki dönemlerde de devam ettirilmiştir. 1927'de Transkafkasya Merkezî Yürütme Komitesi Başkanlık Heyeti'nin kararı ile Azerbaycan'ın Mihri-Cebrail kazasının 27 köyü, Zengezur-Kürdistan kazasının 10 bin desyatinden fazla yaylak toprakları (arazisi) Ermenistan'a devredilmiştir. 18 Şubat 1929'da Transkafkasya Merkezî Yürütme Komitesi Başkanlık Heyeti'nin kararı ile Zengilan ilçesinin üç köyü (Nüvedi, Ernezir ve Tuğut) Ermenistan'a verilerek Zengezur'da Meğri ilçesi tesis edilmiştir. İlginçtir ki bu karar Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Başkanlık Heyeti tarafından 40 yıl sonra yani 7 Mayıs 1969'da onaylanmıştır.²⁰³

Görüldüğü gibi Türk/Müslüman yurdu olan Zengezur, Erivan ve Moskova yönetiminin örtüşen planları doğrultusunda, Azerbaycan komünist yönetiminin basiretsiz ve millilikten uzak politikaları sonucunda Ermenistan'a devredilmiştir. Bundan sonra, Ermeniler öteden beri uyguladığı etnik temizleme siyasetini daha kolayca ve etkin bir biçimde uygulamaya devam etmiştir.

2.5. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti

20. yüzyılın başlarında Ermenilerin Azerbaycan karşı talep ve eylemlerinin odağında Nahçıvan²⁰⁴ da yer almıştır. Zengezur'un Sovyet yönetimi tarafından Ermenistan'a devredilmesinden sonra, Araz Nehri boyunca uzayan, Ermenistan-İran sınırı boyunca 40-45 km'lik genişliğindeki bir toprak parçası olan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin anakarasından ayrılmıştır. Bilindiği üzere Kars Antlaşması'nın ardından Nahçıvan Bölgesi'nin idari yönetim sisteminde bazı değişiklikler yapılmıştır. 1922 yılının aralık ayında düzenlenen Güney Kafkasya Sovyetler Kurultayı, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı Nahçıvan'a özerklik verilmesine dair kararı kabul etmiştir.²⁰⁵ 27 Şubat 1923 tarihinde Nahçıvan

---

²⁰² Musa Urud, s. 253-254.

²⁰³ Musa Urud, s. 253-254.

²⁰⁴ Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti (1920–1923 Nahçıvan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, 1923–1924 Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, 1924–1990 Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, 1990'dan günümüze Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti)

²⁰⁵ İsmayıl Musayev, s.357

Sovyetler Kurultayı, Nahçıvan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Azerbaycan bünyesinde bir Özerk Cumhuriyet olarak devam edeceğine karar vermiştir. Bu doğrultuda 1923 yılı mart ayında Azerbaycan KP Beşinci Kongresi Nahçıvan konusunu ele alarak himaye sisteminin birçok ihtiyaca cevap vermediğini vurgulamış, bölgenin özel bir birim olarak Azerbaycan bünyesinde yer almasının uygun olacağını belirtmiştir. 1923 yılının haziran ayında yapılan Azerbaycan Sovyetlerinin Üçüncü Genel Kurultayı bu öneriyi kabul etmiş ve 16 Haziran 1923'te Azerbaycan Merkezî Yürütme Komitesi Nahçıvan'ın Azerbaycan'a birleştirilmesine karar vermiştir. Türkiye Nahçıvan'ın statüsünde yapılan değişikliklerin Moskova ve Kars antlaşmaları hükümlerine aykırı olduğunu beyan etmiştir. Keza Türkiye, Sovyet sisteminde gerçekleşen değişiklikler doğrultusunda Azerbaycan'ın Nahçıvan'ı kaybedebileceğinden endişeliydi. Bu konu Sovyetlerin üst düzey makamları tarafından ele alınarak, Türkiye'nin, endişelerinde haklı olduğu vurgulanmıştır. Keza bahsi geçen statü Nahçıvan'ı bir kaza düzeyine indirgemıştır. Bu gelişmelerin ardından, 9 Şubat 1924 tarihinde Azerbaycan Merkezî Yürütme Komitesi, Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin tesisine dair karar kabul etmiştir. Böylece Nahçıvan'la ilgili ortaya çıkan gerginlik bu karar sonucunda giderilmiştir.²⁰⁶ 1924 yılında Nahçıvan ÖSSC'inde 3 kaza ve 12 nahiyeye kurulurken, 1925 yılında kazalar kaldırılarak nahiyeler 8'e düşürülmüştür: Baş Noraşen, Kıvrak, Tumbul, Abragunis, Nerimanov, Culfa, Parağa ve Ordubad nahiyeleri. 1930 yılının ilk yarısında Şahbuz kazasının da eklenmesiyle Şerur, Nahçıvan, Culfa, Ordubad ve Abragunis kazaları kurulmuştur. Abragunis kazasının 1948 yılında Culfa kazası ile birleştirilmesinden sonra, Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti idari olarak beş kazaya (Nahçıvan (1978'den beri Babek), Şerur, Şahbuz, Culfa ve Ordubad'a ayrılmıştır. 18 Şubat 1929'da Transkafkasya Merkezî Yürütme Komitesi'nin kararıyla Nahçıvan ÖSSC'nin dokuz köyü; Şerur dairesinin Kurtkulak, Haçık, Horadiz, Şahbuz nahiyesinin Oğbin, Sultanbey, Ağheç, Almalı, İtkıran köylerinin, Ordubad dairesinin Gorcevan köyünün, ayrıca Kilit köyünün topraklarının bir kısmı, ekin tarlaları ve topraklarıyla Ermenistan'a devredilmiştir. Transkafkasya Merkezî Seçim Komisyonu'nun, Nahçıvan'ın sınırlarını ve Nahçıvan topraklarının bir kısmının Moskova ve Kars antlaşması akit tarafların onayı dışında Ermenistan'a devretmesi uluslararası hukukun ihlali anlamına

---

²⁰⁶ Cəmil Həsənlı, *Sovet dövründə...*, s. 442-443.

gelmektedir.²⁰⁷ Genellikle, Moskova ve Kars antlaşmaları imzalandığı sırada, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin yüzölçümü 6.000 kilometrekareden fazla iken, Moskova'daki Ermeni lobisinin etkisi ve Ermenistan'ın baskıları neticesinde değişik dönemlerde parça parça Ermenistan'a verilerek (1924, 1928, Şubat 1929, Mayıs 1969) yüzölçümü 5.300 kilometrekareye kadar düşürülmüştür.²⁰⁸

Nahçıvan'da ilgili mesele 1966'da Sovyet yönetiminin gündeminde yer almış olup, bu konuda Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezî Komitesi tarafından üç sayfalık bir rapor hazırlanmıştır. Raporda Nahçıvan'ın statüsünde yapılacak herhangi bir değişikliğin Sovyetler Birliği ve Türkiye arasındaki ilişkilerin bozulmasına sebep olacağı vurgulanmıştır. SSCB Dışişleri Bakanlığı Moskova ve Kars antlaşmaları ile belirlenmiş hukuki statüde herhangi bir değişiklik yapılmasının uygun olmadığı yönünde görüş beyan etmiştir.²⁰⁹

Görüldüğü gibi, Nahçıvan meselesi Sovyet Azerbaycan'ın dış politikasında önemli bir yere sahip olmuştur. Türkiye'nin desteği ile Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın himayesine verilmesi, Ermenistan'ın ilhakçı politikalarını engellenmesi bakımından son derece önemli rol oynamıştır.

2. 6. Sovyet Döneminde Karabağ

2.6.1. Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinin Kuruluşu

Bilindiği üzere Kürekçay Antlaşmasının imzalanmasından başlayarak süregelen zaman dilimi içinde Karabağ meselesi Azerbaycan açısından en kırılgan sorun olmuştur. Bu süre zarfında Karabağ'da Ermeniler tarafından defalarca Müslümanlara karşı feci katliamlar yaşanmıştır. AHC döneminde de Karabağ meselesi Azerbaycan'ın en önemli sorunlarından biri olmuştur. Ermenistan Cumhuriyeti ve bölgedeki Ermeni çeteleri Azerbaycan'ın egemenliğine ve toprak bütünlüğüne kast ettiği gibi sivil Müslüman halka karşı korkunç cinayetler işlemiştir. Her şeye rağmen Azerbaycan milli hükümeti Karabağ'a yönelik bu saldırıları önleyerek toprak bütünlüğünü korumayı başarmıştır. 1920 yılının kasım ayında Ermenistan'da Sovyet yönetiminin kuruluşu Karabağ sorununu yeniden gündeme taşımıştır. RK(B)P Kafkasya Bürosu'nun 3 Haziran 1921 tarihli toplantının gündeminde yer alan 7 bentten ibaret gizli kararın 5.

²⁰⁷ Naxçıvan Muxtar Respublikası, *Naxçıvan Ensiklopediyası*, II cild, AMEA, Bakı 2002, s. 121.

²⁰⁸ Naxçıvan Muxtar Respublikası, <http://www.nakhchivan.az/portal-1/index-2.htm>

²⁰⁹ Cəmil Həsənlı, *Sovet dövründə...*, s. s. 442-444.

bendine göre Ermenistan hükümeti Dağlık Karabağ'ın kendisine ait olduğuna dair bir bildiri yayınlayacaktır. Kısa süre sonra bu doğrultuda Ermenistan Halk Komiserleri Sovyeti tarafından Karabağ'ın dağlık bölgesinin Ermenistan ile birleştirilmesine dair karar alınmıştır. Şunu da belirtelim ki Ermenistan daha önceden, Mayıs 1921'de tek taraflı olarak Dağlık Karabağ'ın Ermenistan ile birleştirilmesine²¹⁰ dair karar almıştır.²¹¹ Bu gelişmelere karşı Azerbaycan, bazı teşkilatî ve idari önlemler almıştır. 5 Temmuz'da, RK(B)P MK temsilcilerinin de katılımıyla Kafkas Bürosu yeniden toplanarak konuyu değerlendirmiştir. Orconikidze ve Nazaretyan'ın önerisiyle malum karar gözden geçirilerek yeni bir karar alınmıştır. Bu doğrultuda “*Müslümanlar ve Ermeniler arasında milli barışın gerekliliği, Yukarı ve Aşağı Karabağ'ın iktisadi ilişkisinin önemi, onun Azerbaycan'la olan daimî bağlantısı gibi hususlardan hareketle Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içinde kalmasına, bölge dahilinde bulunan Şuşa şehrinin idari merkez olmak üzere bölgeye geniş bir özerklik verilmesine*” ilişkin karar almıştır.²¹²

Bir müddet sonra Transkafkasya Bölge Komitesi Başkanlık Heyeti'nin 27 Ekim 1922 tarihli toplantısından alınan karar gereği Azerbaycan K(P) MK'ya Kafkasya Bürosu'nun 5 Temmuz 1921 tarihli kararını uygulama talimatı verilmiştir. Bu talimata uygun olarak bir takım teşkilatî çalışmalar başlatılmıştır. 1 Temmuz 1923 tarihli kararla Azerbaycan Merkezî Yürütme Komitesi'ne, Dağlık Karabağ'a özerklik statüsünün verilmesi konusunda gereken kararnamenin hazırlanması önerilmiştir. Nihayet, üç sene devam eden hazırlık çalışmalarının ardından, 7 Temmuz 1923'te Azerbaycan sınırları içinde Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nin oluşturulmasına karar verilmiştir. Dağlık Karabağ'ın sınırları dışında kalan bölgelerde Ağdam, Cebrail ve Kürdistan kazaları oluşturulmuştur. Hâlbuki o dönemde Ermenistan'da yaşayan Kürt nüfus Azerbaycan'dakinden iki kat²¹³ fazlaydı. Hatta Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti tesis

---

²¹⁰ Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine girdiği günden itibaren Ermeniler sürekli olarak mezkur karara atıfta bulunarak Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verildiğini, hatta Ermenistan sınırları içinde kalmaya devam ettiği iddiasında bulunmuşlar. Dolayısıyla, alınan kararın hukuki geçerliği olmadığını görmezden gelmeleri bir tarafa, karar metninin de tahrif ederek güya Dağlık Karabağ'ın öteden beri Ermenistan sınırları içinde olduğunu bile iddia etmişlerdir. Bkz: Tofiq Köçərli, *Qarabağ: yalan və həqiqət*, “Əbilov, Zeynalov və oğulları” NPE, Bakı 1998.

²¹¹ Cəmil Həsənlı, *Sovet dövründə...*, s. 189-190.

²¹² Cemalettin Taşkiran, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Genelkurmay Yayınevi, Ankara, 1995, ss. 136-137; Araz Aslanlı, “Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu”, *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel Sayısı, Cilt. 7, Sayı. 1, 2001 (ss. 393-430), s. 398; İsmail Mehmetov, s. 631.

²¹³ Kısa süre sonra, 1937'de SSCB'de yapılan ve siyasi sebepler yüzünden sonuçları iptal edilen ilk genel nüfus sayımı sonuçlarına göre Azerbaycan'da 22.313, Ermenistan'da ise 10.878 Kürt nüfus yaşıyordu.

edildiği gün yanı başında, ortak sınırı olan “Kürdistan özerkliğinin” ilan edilmesi düşüncesi dile getirilmiş, fakat bu öneri Azerbaycan Komünist (Bolşevikler) Partisi tarafından kabul görmemiştir.²¹⁴ Özerklik kararı Azerbaycan’ın çıkarlarına aykırı olduğu gibi toprak bütünlüğü aleyhine geliştirilen tertipten başka bir şey değildi. Bir bütünlük arz eden Karabağ’ın dağlık bölgesini ayırarak oluşturulan özerk bölgede Ermeni nüfusun çoğunluk haline getirilmesi, Sovyet yönetiminin baskıları sonucunda gerçekleşmiştir. Nitekim, sonradan Neriman Nerimanov 24 Aralık 1923’te Stalin’e yazdığı bir mektupta bu durumu sorgulamıştır: “*Dağlık Karabağ Mirzoyan’ın baskısıyla ‘Özerk Vilayet’ olarak ilan edilmiştir. Kanaatimce buna gerek yoktu. Mirzoyan Ermeni Taşnak akıl hocalarının yardımı ile buna ortam sağladı ve meseleyi Parti Komitesi’ne devretti. Rusya Komünist (Bolşevikler) Partisi Merkezî Komitesi komisyonunda Orconikidze ve Stalin biz Türklere inanmadıkları ve Azerbaycan’ın kaderinin artık Ermeni Taşnaklarına teslim ettikleri konusunda hiçbir kuşku yoktur.*”²¹⁵ 1923’te özerklik kararının ardından bölgeye hâkim olan görece asayiş uzun sürmemiştir; Ermeniler Azerbaycan Türklerine karşı çeşitli saldırılarda bulunurken, bunun sebebini “Azerbaycanlıların Ermenilere zulmetmeleriyle” açıklamışlar.²¹⁶

Karabağ’ın dağlık kesimine özerklik verilmesi Ermenistan’ın Zengezur, Nahçıvan ve Şerur-Derelyez üzerindeki iddialarının yoğunlaştığı bir döneme tesadüf etmekteydi. Sovyet yönetiminin ilk yıllarında Azerbaycan’ın ciddi toprak kayıpları yaşaması, her şeyden önce Moskova’da izlenen siyasetin mantıksal sonucuydu. Bu siyasetin amacı her zaman tek bir coğrafi bölge olarak bilinen Karabağ’ın dağlık kesimini ayırarak Ermenistan’a ilhak etmek ve Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi’ni kalıcı bir ihtilaf odağı haline getirmektir.²¹⁷ Ermenilere verilen özerklikle, yankı ve ağırları bugün de devam eden bir çatışmanın temeli atılmıştır. Sovyet dönemi boyunca Ermenistan ve Dağlık Karabağ’daki ayrılıkçı kesim zaman zaman Moskova’da girişimlerde bulunarak bölgenin Ermenistan’a birleştirilmesi talebinde bulunmuşlardır.

Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги. Сборник документов и материалов. (Сост. В.Б.Жиромская, Ю.А.Поляков), “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), Москва 2007, с.107-108.

²¹⁴ Cəmil Həsənlı, *Sovet dövründə...*, s. s. 217-222.

²¹⁵ Mahir Garibov, I. Dünya Savaşı’ndan Günümüze Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006, s. 139-140

²¹⁶ Elçin Neciyev, “Azerbaycan’ın Sovyetleştirilmesi Sürecinde Karabağ Problemi”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı:39, 2011 (ss. 163-185), s. 182.

²¹⁷ Cəmil Həsənlı, *Sovet dövründə...*, s. 633.

Fakat bu talepler Ermeniler açısından olumlu karşılık bulamamıştır. 1985'te M. Gorbaçov'un iktidara gelmesi Ermenistan'a öteden beri uygulamaya çalıştığı planları yeniden devreye sokma fırsatı vermiştir. Uzun zaman devam eden çekişmeler sonrası bölge, Ermenistan tarafından bir terör yuvası haline gelmiştir. Nihayet, 26 Kasım 1991'de vilayetin özerklik statüsü lağvedilerek ilçe ve şehir arazileri yeniden düzenlenmiştir.²¹⁸

2.6.2. Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nin Hukukî Statüsü

Dağlık Karabağ'ın özerklik statüsünü belirleyen son kapsamlı düzenleme, Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti tarafından kabul edilen Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti Hakkında 16 Haziran 1981 tarihli kanundur.²¹⁹

Kanunun 66. maddesine göre, bu kanun SSCB Anayasası ve Azerbaycan SSC Anayasası uyarınca, Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti Hakkında Kanun'un Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti Halk Vekilleri Sovyeti'nin tavsiyesi üzerine Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti tarafından kabul edilmiştir.

Dağlık Karabağ'da özerkliğin son resmi statüsü de bu kanunla belirlenmiştir. Kanunun 1. ve 2. maddelerinde Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nin Sovyet özerkliği biçimine özgün bir şekilde örgütlendiği, Askeran, Hadrut, Mardakert, Martuni, Şuşa ilçelerini, ayrıca Stepanakert şehrini içerdiği ve ister SSCB Anayasası ve Azerbaycan SSC Anayasası uyarınca, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan SSC'nin bir parçası olduğu belirtilmiştir. Kanuna göre Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti sınırlarının değiştirilmesi, il, ilçe, kasaba ve diğer yerleşim birimlerinin oluşturulması ve feshedilmesi, adlandırılması ve adında değişiklik yapılması, ayrıca özerk vilayetteki ilçe idari merkezlerinin belirlenmesi SSCB ve Azerbaycan SSC mevzuatına uygun olarak sağlanacak ve idari-bölgesel yapıyla ilgili sorunlar Özerk Vilayet tarafından, ilgili devlet organlarının görüşü dikkate alınarak çözülecektir. Kanunun 4. ve 6. maddelerinde SSCB Anayasası'nın 110. maddesi uyarınca, Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nden SSCB Yüksek Sovyeti Milletler Konseyi'ne beş milletvekilinin seçilebileceği ve Azerbaycan SSC Anayasasının 113. maddesi uyarınca, Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Yönetim Kurulu Başkan Yardımcılarından birinin Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nden seçilmesi

---

²¹⁸ Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini ləğv etmək haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 26 noyabr 1991-ci il. № 279-XII, <http://www.e-qanun.az/framework/6783>.

²¹⁹ *Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Qanunu*, "Azər nəşr", Bakı 1985.

gerektiği belirtilmiştir. Kanunun 7. ve 8. maddelerinde Dağlık Karabağ zerk Vilayetinde yaşayan Sovyet vatandaşlarına, kken, sosyal ve mlkiyet durumu, ırk, cinsiyet, eğitim, dil, dini inanç, meslek türü vs. koşullara bakılmaksızın SSC Anayasası ve Azerbaycan SSC Anayasası uyarınca ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel yaşamın tüm alanlarında hak eşitliği, ana dili ve SSCB'nin diğer halklarının dillerini kullanma fırsatı sağlanacaktır. Aynı maddeler uyarınca Dağlık Karabağ zerk Vilayeti'nin ekonomik ve sosyal kalkınma planı Azerbaycan SSC'nin ekonomik ve sosyal kalkınma planının ayrılmaz bir parçasıdır. zerk Vilayetin ekonomik ve sosyal kalkınma planının temel göstergeleri Azerbaycan SSC'nin ekonomik ve sosyal kalkınma devlet planında teker teker belirtilecektir. Bu planın amacı zerk Vilayet topraklarında kapsamlı ekonomik ve sosyal kalkınmayı sağlamaktır.

Kanunun 10. maddesine göre Dağlık Karabağ zerk Vilayeti sınırları içinde en yüksek yerel otorite Dağlık Karabağ zerk Vilayeti Halk Vekilleri Sovyeti adıyla bilinen yerel meclistir. Yerel meclisin örgütlenmesi ve faaliyetlerinin temel ilkeleri SSCB'nin "Bölge, Vilayet Halk Vekilleri Sovyetlerinin, zerk Vilayetlerin ve zerk Bölgelerin Halk Vekilleri Sovyetlerinin Temel Yetkileri Hakkında" SSCB Kanununa, ayrıca bu kanuna uygun olarak kabul edilen Sovyetler Birliği mevzuatına, Azerbaycan SSC'nin diğer yasal düzenlemelerine uygun olarak belirlenmiştir. Vilayet Sovyeti, yerel öneme sahip tüm konularda, Sovyet topraklarında yaşayan vatandaşların çıkarlarını ve ulusal çıkarları doğrultusunda, özerk vilayetin ulusal ve diğer özelliklerini dikkate alarak üzecek, yüksek devlet organlarının kararlarını uygulayacak, Halk Vekilleri Sovyetlerinin faaliyetlerini yönetecek, ülke ve SSCB çapında önem taşıyan konuların müzakerelerine katılacak, bu konularda önerilerde bulunacaktır.

Dağlık Karabağ zerk Vilayeti Halk Vekilleri Sovyeti'nin seçim usulünü ele alan 11.madde ve Dağlık Karabağ zerk Vilayeti Halk Vekilleri Sovyeti tarafından devlet, ekonomik kalkınma ve sosyo-kültürel kalkınma faaliyetleri yönetimini ele alan 11. maddeye göre Halk Vekilleri Sovyeti, iki buçuk yıllık bir süre için genel, eşit ve doğrudan oy esasına göre gizli oyla seçilecektir. Kanunda Halk Vekilleri Sovyeti'nin; kendi sınırları içinde ekonomik ve sosyo-kültürel kalkınmayı yönettiği; özerk vilayetin ekonomik ve sosyal kalkınma planı, bütçe ve bütçenin uygulanmasına ilişkin raporları onayladığı; kendisine bağlı devlet organları, işletme, departman ve kuruluşları yönettiği; kolektif çiftliklere, diğer kooperatif kuruluşlara ve onların birliklerinin yönetimi;

ülkenin savunma yeteneklerinin güçlendirilmesine katkıda bulunduğu; yasalara uyulmasını, devlet ve çalışma disiplini, kamu düzeninin korunmasını, vatandaşların haklarının korunması vs. açıklık getirilmiştir. 16. ve 18. maddeler; sırasıyla planlama, malzeme ve teknik tedarik, muhasebe ve raporlama, bütçe ve maliye, fiyatlar, sanayi, inşaat, şehir planlama ve mimarlık, tarım ve tedarik, doğa koruma ve doğal kaynakların verimli kullanımı, yol hizmeti, ulaştırma ve haberleşme, barınma, toplumsal hizmetler ve çevre düzenlemesi, ticaret ve yemek hizmetleri, ev hizmetleri, halk eğitimi ve bilim, kültürel ve eğitsel çalışma ve sanat, sağlık, beden eğitimi ve spor, işgücü, işgücü kaynaklarının kullanımı ve uzman yetiştirme, sosyal güvenlik, sosyalist mevzuatın sağlanması, devlet kurallarının ve kamu düzeninin, vatandaş haklarının korunması, halk denetiminin gerçekleştirilmesi, sivil savunma, seçimlerin düzenlenmesi, devlet ödülleri verilmesi ve Halk Vekilleri Sovyeti'nin diğer yetkileri gibi birçok konuyu kapsamaktadır.

Kanunun 39. Maddesine göre Halk Vekilleri Sovyeti'nin toplantıları Vilayet Sovyeti Yürütme Komitesi tarafından yılda en az dört kez toplanacaktır. Vilayet Sovyeti'nin toplantısı vilayet vekillerinin en az üçte birinin önerisi üzerine yapılabilecektir. Sovyet'in yürütme ve yönetim organı Halk Vekilleri Sovyeti Yürütme Komitesidir. Kanunun 44. maddesinde bu organın seçim şekli ve üye sayısı ve yetkililerin unvanlarıyla ilgili bilgiler yer almaktadır: *“Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti Halk Vekilleri Sovyeti'nin yürütme organı, Sovyet'in vekilleri arasından seçmiş olduğu başkan, başkanın ilk yardımcısı, yardımcıları, kâtip ve üyelerden oluşur. Yürütme Komitesinin üye sayısı Vilayet Sovyeti tarafından belirlenecektir.”* Kanunda aynı zamanda Yürütme Komitesi'nin hem kendisini seçen Sovyet hem de Azerbaycan SSC Bakanlar Sovyeti'ne doğrudan rapor vermesi gerektiği ve Yürütme Komitesi'nin yılda en az bir kez Vilayet Sovyeti'ne ve ayrıca vatandaşların ikamet ettiği yerdeki işçi kolektifleri toplantılarında rapor sunması gerektiği belirtilmiştir. Daimî komisyonların teşkilinden bahseden 51. maddede; Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti Halk Vekilleri Konseyi; yetkisi dahilindeki konuları önceden gözden geçirmek ve hazırlamak, ayrıca Sovyet ve daha yüksek devlet organlarının kararlarının uygulanmasına yardımcı olmak ve devlet kurumları, işletmeler, departmanlar ve kuruluşlarının faaliyetlerini izlemek için milletvekillerinden oluşan daimî komisyonlar tarafından seçildiği belirtilmiştir.

Vilayet Mahkemesi hükmünü içeren 63. maddede Azerbaycan SSC Anayasası uyarınca, Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti Halk Vekilleri Sovyeti tarafından Vilayet Mahkemesi'nin beş yıl süreyle seçildiği, Vilayet Mahkemesi Başkanının, görevi itibariyle Azerbaycan SSC Yüksek Mahkemesi üyesi olduğu belirtilmiştir. Kanununun 64. maddesinde Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'ndeki yargı usulünden bahsedilmektedir. Bu madde uyarınca, Dağlık Karabağ Özerk Vilayetindeki yargı işlemleri Azerbaycan SSC Anayasasınının 171. Maddesine göre özerk vilayetin kendi dilinde veya Azerbaycan dilinde ya da belirli bir bölgedeki halkın çoğunluğunun dilinde yürütülecektir. Davaya katılan ve yargılamanın yapıldığı dili bilmeyen kişiler tercüman aracılığıyla dava dosyasına erişim, yargılamaya katılma ve mahkemede ana dilinde konuşma hakkına sahiptir. Son olarak Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti Savcısıyla ilgili olan 65. maddeye göre vilayet savcısı SSCB Anayasası ve Azerbaycan SSC Anayasası uyarınca SSCB Başsavcısı tarafından atanacaktır.

2.7. Sovyet Döneminde “Ermeni Meselesi”nin Gelişim İstikametleri

Karabağ, uzun yıllar boyunca hem Sovyet yönetimi öncesinde hem de Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan açısından yapay bir sorun olarak gündemde kalmıştır. Zaman zaman gerginliğin yükseldiği ve çatışmaların yaşandığı Karabağ bölgesinde, yerleşimi ve iskân politikalarının temel amacı, Ermenilerin bölgeyle ilgili iddialarına hak kazandırmaktı. Bu bölgede 1905, 1915, 1919, 1946 ve 1988 yıllarında belirgin bir şekilde gündeme gelen “Karabağ sorunu”, çoğu zaman kanlı çatışmalara sahne olmuştur. Çarlık Rusyası'nın bölgeye yönelik siyaseti Sovyet Rusyası (ve SSCB) döneminde de devam ettirilmiştir. Rusya'nın desteği, her zaman Ermenileri Azerbaycan'a karşı saldırılar konusunda cesaretlendirmiştir. Zaten Ermenistan vilayetinin oluşumu Çarlık Rusyası'nın bir projesiydi. Rusya, “Ermeni Meselesi”ni özellikle Osmanlı'ya karşı bir müdahale aracı haline getirerek bu tutumu Sovyetler döneminde de devam ettirilmiştir. Ekim 1917'de iktidara gelen Bolşevikler, yeni devlet inşasında iç ve dış destek arayışına girerek büyük iddialarında vazgeçmiş, hatta Birinci Dünya Savaşı'ndan bile çekilmiştir; buna rağmen Ermenileri himaye politikasını devam ettirmiştir. Emperyalizme karşı mücadelede ortak hareket eden Ankara hükümeti ve Rusya arasındaki en belirgin uyumsuzluk “Ermeni Meselesi” etrafında gelişmiştir. Hatta bu mesele yüzünden Türk ve Sovyet heyetlerin arasındaki görüşmeler birkaç defa kesilmiş, sonunda Sovyet yönetimi, Ankara'nın bu konuda taviz vermeyeceğini görerek

ısrarlarından vazgeçmiştir.²²⁰ 1945'lerden 1980'lere kadar süreç nispeten durgun ilerlemiştir. Bu durum birkaç nedenle açıklanabilir. Öncelikli neden, Sovyet Rusyası'nın politikalarında rotasını daha farklı yönlere çevirmesi ve bölgenin konumuna yönelik dış tehdit ve rekabetin bu dönemde öncelikli sorun olarak algılanmasıdır. Kuşkusuz, Ermeni diaspora ve lobileri bu dönemde aktif faaliyetlerine devam etmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Stalin'in Boğazlar ve Türkiye'nin doğu bölgelerine yönelik talepleri, "Ermeni Meselesi"nin bir araç olarak kullanılmasında önemli rol oynamıştır. Kısa sürede harekete geçen Eçmiyazin'de dünyanın çeşitli yerlerinden gelen Ermeni din adamlarının katılımıyla bir kongre düzenlemiştir.²²¹ Yine 1945'in sonbaharından itibaren Karabağ'daki Ermeniler yoğun bir şekilde Ermenistan'a bağlanma talebini gündeme getirmiştir. Ermenistan yönetimi, bu konuda Moskova'ya sunduğu dilekçeyi güçlü ekonomik gerekçelerle süslerken, ilhakçı niyetini saklamaya çalışmıştır.²²²

Sovyet döneminde "Ermeni meselesi" konusundaki önemli gelişmelerden biri de dünyanın farklı ülkelerinde yaşayan Ermenilerin Ermenistan'a göç ettirilmesi projesi olmuştur. 1943'te Tahran Konferansı'nda Sovyet-İran ilişkileri müzakere edildiği sırada Ermenistan yönetimi SSCB Dışişleri Bakanı Molotov'dan İran'daki Ermenilerin, Ermenistan'a göç ettirilmesi talebinde bulunmuştur. Molotov bu talebi Stalin'e iletmiştir. Stalin göç meselesine olumlu bakmıştır. Ermenistan yönetimi, 1945'te Stalin'e Karabağ'ı Azerbaycan'dan ayırıp Ermenistan'a katmak talepli mektup yazmıştı. Stalin mektubu incelemesi için K(B)P Sekreteri Malenkov'a göndermiştir. Malenkov bu konuyu incelemesi için, söz konusu mektubu Mir Cafer Bağirov'a göndermişti. Mir Cafer Bağirov, cevap olarak Şuşa istisna olmakla Karabağ'ı Ermenistan'ın üç ilçesine karşılık olarak Ermenilere verebileceklerini bildirmiştir. Bu cevap karşısında sonrasında Ermenistan yönetimi söz konusu talebini askıya almıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Ermenistan ve Sovyet yönetimi yurt dışında yaşayan Ermenilerin "vatana dönmeleri" konusunda faaliyetlere başlamıştır. Bu doğrultuda 1946'da Ermenistan'a; Suriye, Yunanistan, İran, Bulgaristan ve Romanya'dan 59.900, 1947 yılında ise Filistin, Suriye, Fransa, ABD, Yunanistan, Mısır, Irak ve Lübnan'da 35.400 Ermeni göç etmiştir. Göç edenler için yeteri kadar toprak olmadığını bahane eden Ermenistan yönetimi

²²⁰ Eziz Elekberli, *Kadim-Türk Oğuz Yurdu "Ermenistan"*, (Hazırlayan: Rasim Ekşi) Turan Kültür Vakfı, İstanbul 2009, s. 17.

²²¹ Ömer Göksel İşyar, s.15.

²²² Duygu Gözlek, *Dağlık Karabağ Sorununun Dünü, Bugünü ve Geleceği*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2008, s.51.

ülkesinde yaşayan Azerbaycan Türklerinin Azerbaycan'a göç ettirilmesi konusunda Moskova'yı ikna etmiştir.²²³ Bu siyasetin uygulanma nedenleri şöyle sıralanabilir: 1) İlk olarak, güney sınırlarının güvenliği 2) Ermenilerden oluşan güvenilir sınır şeridinin güçlendirilmesi 3) Türkiye ile olası bir savaş olasılığı ve Azerbaycan Türklerine güven 4) Sovyet taleplerinin ciddiyetinin bir göstergesi 5) Ermenilere Türk karşıtı politikaya katılmaları karşılığında verilen sözün kısmen yerine getirilmesi 6) Güney Kafkasya'da Türk etkisinin zayıflaması.²²⁴ 23 Aralık 1947 tarihli SSCB Bakanlar Kurulu tarafından çıkarılan 4083 sayılı "Kolhozcuların ve Diğer Azerbaycanlı Ahalinin Ermenistan SSC'den Azerbaycan SSC'nin Kura-Aras Ovasına Göç Ettirilmesine Dair" karar gereği, Ermenistan'ın dağlık bölgelerinde yaşayan 100.000 Türk 1948-1950 yılları arasında "kendi rızalarıyla" Azerbaycan'ın Kura-Aras ovasına göç ettirilecekti. Göçmenlerden hiçbirisi Karabağ ile Ermenistan sınırlarına yerleştirilmemiştir.²²⁵ 3 Mayıs 1948 yılında Ermenistan SSC İçişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan ve Bakan Grigoryan'ın imzalanan 11 sayfalık rapor göçe tabi tutulacak sakinlerin tutumunu yansıtmakta ve gerçek durumu göstermekteydi. Raporunda şöyle denilmekteydi: *"Tarafımızdan Azerbaycanlılar arasında konuşulanlar, onların yeni iskân yerine gitmek istemedikleri, bazıları yakınlarının mezarları başında ağladıklarına dair birçok olay tespit edilmiştir. Azerbaycanlılar yakınlarının mezarı başında durarak göçürülmemeleri için dua ediyorlar."*²²⁶ Ermenistan'dan Azerbaycan'a göç edenler sadece bu kesimle sınırlı değildi. Bakü her zaman Ermenistan'da yaşayan Türkler açısından bir çekim merkezi olmuştur. Zira Ermeni yönetiminin baskıcı politikaları, temsil, dil, kültür vs. konularda yürüttüğü baskıcı ve kısıtlayıcı uygulamalar Ermenistan Türklerinin yaşadıkları bölgeleri terk etmesine neden olmuştur.

Azerbaycanlıların Ermenistan'dan göç ettirilmesi yurtdışında yaşayan Ermenilerin geri dönüşü ile ilişkilendirildiği için Politbüro, "Dış Ermenilerin Ermenistan SSC'ye Geri Dönüşüne Dair" kararın uygulanması konusunu 7 Ağustos 1948'de yeniden gündeme getirmiştir. Suriye'den ve Lübnan'dan gelen Ermenilerin sayısı 3.500'ü, ABD'den gelenlerin sayısı 750'yi ve Ermenilerin en çok bulunduğu ülke

²²³ Kapsamlı bilgi için bkz: Джамил Гасанлы, СССР - Турция: от нейтралитета к холодной войне (1939-1953), Центр Пропаганды, Москва 2008; Сәміл Һәсәнли, SSRİ-Түркія: союуқ мұһарібәнін сınaқ мейданı, "Adiloğlu" nəşriyyatı, Bakı, 2005.

²²⁴ www.1905.az portalının "Kvartet"ində 1948-1953-cü illərdə soydaşlarımızın Ermənistan SSR ərazisindən köçürülmələri barədə, <https://1905.az/1948-1953-deportasiya/> 04.11.2021 [Erişim tarihi: 12.01.2022], (Alıntılanan tespitler Esed Kurbanov'a aittir.)

²²⁵ Aygün Attar (Haşimzâde), s. 115.

²²⁶ Сәміл Һәсәнли, SSRİ-Түркія: союуқ мұһарібәнін..., s401.

olan Fransa'dan gelenlerin sayısı ise 2.000'i geçmemekteydi. Bu durum geri dönüş planının başarısızlığa uğradığının bir göstergesiydi.²²⁷ Yurtdışından gelen Ermeniler büyük şehirlerde yaşamayı tercih ederken, sınır dışı edilen Türklerin köylerinde yaşamayı kabul etmemiştir. Bu yüzden Ermenistan Komünist Partisi Merkezî Komitesi'nin Ocak 1975'teki bir oturumunda da belirtildiği üzere Türklerin yaşadığı 476 köy kimsesizliğe terk edilmiştir. Ermeni yönetimi bu bölgelerde Türklerin yaşamasındansa harabeye dönmesini tercih etmiştir.²²⁸ Stalin'in ölümüyle beraat alan birçok halkın yanı sıra Azerbaycan Türkleri de Ermenistan'dan hak iadesi istemiş ve hatta 1.154 hane 1954 yılında Ermenistan'a geri dönebilmişti. Ermenistan yönetimi geri dönüşün yoğunlaşacağından endişe ederek 1954'te Moskova nezdinde girişimlerde bulunarak geri dönüşüm sürecini engellemiştir. Türklere karşı psikolojik baskı uygulamaya çalışan Ermenistan yönetimi Ermenistan'da Azerbaycan Türkçesinde eğitim veren pedagoji okulu, 200 öğrenciyle birlikte Azerbaycan'ın Hanlar ilçesine naklettirmişti. Uzun müddet faaliyette bulunan Revan Pedagojik Enstitüsü'nün Azerbaycan Şubesi de Bakü'ye nakledilerek Azerbaycan Pedagojik Enstitüsü'ne katılmıştı.²²⁹ Ermenistan'dan yüzbinlerce Türk Azerbaycan'a sürgün edilirken Bakü'de Ermenilerin sayısı yoğun bir şekilde artmaya devam etmiştir. 1980 yılına gelindiğinde Bakü'de 220.000 Ermeni yaşıyordu. Dağlık Karabağ'dan Bakü'ye göç eden Ermeniler (Dağlık Karabağ'da kayıtlıyken) burada arazi işgal etmeyi ve bir dizi Ermeni mahallesi oluşturmayı başarmıştır. Ekonomik ve sosyal güvenlik açısından, Dağlık Karabağ'ın Ermeni nüfusu hem Azerbaycan hem de Ermenistan'ın diğer kırsal bölgelerinin nüfusundan daha müreffeh yaşamıştı.²³⁰

1948-1953 tehciri, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra galip gelen devletlerden biri olarak Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yönelik toprak iddialarından kaynaklanmıştır. Bu olay, o dönemde SSCB'nin yükselen gücünün bir göstergesiydi. 1980'lerin sonunda

---

²²⁷ Bkz: Джамил Гасанлы, СССР - Турция: от нейтралитета.495; Cəmil Həsənlı, SSRİ-Türkiyə: soyuq müharibənin..., s. 404.

²²⁸ Nazim Mustafa, 1948-1953-cü illər deportasiyasının bəzi məqamları, *Xalq qəzeti*, 7 Ocak.2009, Aynı makale için bkz: http://bao.az/categories_Tarix/subcategories_azerbaycan-tarix/product_2303533400

²²⁹ Cəmil Həsənlı, *Azərbaycanda milli məsələ: siyasi rəhbərlik və ziyahılar (1954-1959)*, Adiloğlu Nəşriyyatı, Bakı, 2008, s. 107.

²³⁰ Ataxan Paşayev, *Köçürülmə*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1995, s. 28. (Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesinde bulunan elektronik versiyonu kullanılmıştır. Bkz: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi. Prezident kitabxanası, https://ebooks.az/book_DhpXnOof.html).

Sovyetler Birliği çöküş sürecini ustaca kullanırken, Ermeni Kilisesi'nin bu süreçte Ermeniler açısından birleştirici rol üstlendiği yadsınamaz bir gerçektir.²³¹

1940-1950'li yıllarda Ermenistan'dan göçe tabi tutulanların evrakları gizli tutulduğu için SSCB döneminde bu konuda herhangi bir inceleme yapılmamıştır. 14 Kasım 1989'da SSCB Yüksek Sovyeti tarafından kabul edilen 'Zorla Yerinden Edilmiş Halklara Karşı Baskı Önlemlerinin Yasadışı ve Cezai Önlemler Olarak Tanınması ve Haklarının Güvence Altına Alınması Hakkında' bildiri doğrultusunda SSCB Bakanlar Kurulu özel bir karar almıştır. Bildiride, halkların zorla yerinden edinilmesini "uluslararası hukukun esasları ve sosyalist sistemin insancıl tabiatına karşı en ağır bir suç olarak" tanımlarken tasfiye politikasına uğramış olan tüm halkların haklarını iade etme konusunda yasal düzenlemelerin yapılması gerektiğini vurgulamıştır. SSCB Yüksek Sovyeti'nin 14 Mart 1991 tarihli kararıyla, tasfiyeye tabi tutulan halkların yasal haklarının iadesine karar verse de bu halklar arasında Ermenistan Türklerinden asla bahsedilmemiştir. Bu durum eski SSCB yönetiminin Azerbaycan halkına yönelik bakış açısını açık şekilde yansıtmaktadır.²³²

Soğuk Savaş döneminde "Ermeni Meselesi" konusunda dikkate şayan olaylardan biri de uluslararası düzeyde gerçekleşen Ermeni terör eylemleridir. Başta ASALA olmak kaydıyla, uluslararası çapta ikinci kuşak Ermeni terör örgütleri boy göstermişti. Türk diplomat ve temsilciliklerine yönelik terör eylemleri genellikle Ermeni diasporasının etkili olduğu ülkelerde gerçekleşmiştir. Ermeni terör örgülerinin eylemleri genellikle, Türk diplomatlarına, Türk Hava Yolları bürolarına ve Türk dış temsilciliklerine yönelikti. 1973 ve 1985 yılları arasında, bu örgütlerin Türkiye dışında gerçekleştirdikleri şiddet eylemleri sonucunda toplam 45 kişi katledilmiştir.²³³ 27 Ocak 1973'te Türkiye'nin Los Angeles başkonsolosu Mehmet Baydar ve konsolos Bahadır Demir Kaliforniya Eyaleti'nin, Santa Barbara şehrinde şehit edilmiştir. Devam eden eylemler kapsamında Ermeniler tarafından, 21 ülkenin 38 şehrinde yapılan saldırılarda, 42 Türk ve 4 yabancı hayatını kaybetmiş, 15'i Türk ve 66 yabancı yaralanmıştır.²³⁴

²³¹ www.1905.az portalının "Kvartet"inde 1948-1953-cü illerde soydaşlarımızın Ermənistan SSR ərazisindən köçürülmələri barədə, <https://1905.az/1948-1953-deportasiya/>, 04.11.2021 [Erişim tarihi: 12.01.2022], (Alıntılanan tespitler Fuat Kurbanov'a aittir.)

²³² Nazim Mustafa, 1948-1953-cü illər deportasiyasının,,, 2009, Aynı makale için bkz: http://bao.az/categories_Tarix/subcategories_azerbaycan-tarix/product_2303533400

²³³ Nurhan Aydın, "Asılsız Soykırım İddiası ve Ermeni Terörü", *Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongre Bildirileri* içinde, Cilt: 1, Sayı: 1, (10- 15 Eylül 2007), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 182-183.

²³⁴ Ömer Lütfi Taşcıoğlu, s.279.

20. yüzyıl boyunca, duruma ve koşullara bağlı olarak ‘‘Ermeni Meselesi’’ değişik tarihlerde ve değişik şekillerde gündeme getirilmişse de ana hedefini Türkler ve Türk toprakları teşkil etmiştir. Demokratik talepler maskelenen sivil başvurulardan savaş ve teröre kadar geniş yelpazede hareket eden Ermeniler ne yazık ki kısmen de olsa amaçlarına ulaşarak, Azerbaycan topraklarının bir kısmını ele geçirmeyi başarmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1985-2021 DÖNEMİ “KARABAĞ MESELESİ” VE AZERBAJYAN- ERMENİSTAN ÇATIŞMASI

3.1. Gorbaçov Reformları ve Ermeni Şovenizminin Yükselişi

Gorbaçov'un iktidara gelmesinin ardından Sovyetler Birliği'nde uygulamaya konan politikaların temelinde yeniden yapılanma, saydamlık ve âtil kalmış siyasi ve iktisadi sisteme hareketlilik kazandırma düşünce yatıyordu. Siyaset ve tarih çalışmalarında Sovyetler Birliği'nin dağılma süreciyle ilgili değişik savlara rastlamak mümkündür. Bu tartışmalara girmeden, en genel hatlarıyla şöyle bir tespitte bulunabiliriz: Gorbaçov'un politikaları Sovyetler Birliği'ni kurtarmaya yönelik olup, son derece riskli bir girişimdi. Keza, reformların öngördüğü değişim ve dönüşümler SSCB'yi hem dışta hem de içte olmak kaydıyla ayakta tutan temellere aykırıydı. Bu yüzden başlatılan reform süreci doğal olarak Sovyetler Birliği'ni dağılmasına götürmüştür.²³⁵ Bu süreç gerek Sovyetler Birliği'nde gerekse dış dünyada büyük yankı uyandırırken, beklenmedik bir olay olarak değerlendirilmiştir. Nitekim Batıda hiç kimse Gorbaçov'un iktidara gelmesinin bir dönüm noktası olacağını ve Sovyetler Birliği'nin dağılacağını kestirememiştir. Bu dönemde ABD'nin birçok araştırma merkezî “İslam faktörü” ve Orta Asya üzerinden bu totaliter sistemi yıkmaya hesapları yaparken, SSCB Sovyetler Birliği'nin yıkılması Doğu'dan değil Batı'dan, Orta Asya değil Doğu Avrupa'dan gerçekleşmiştir.²³⁶

Perestrojka ve glasnost politikalarının uygulaması konusunda yönetim ve toplumsal alanda yaşanan kafa karışıklığı Sovyetler Birliği'nin neredeyse tamamında kaos ve anarşiye götüren bir süreci başlatmıştır. Siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların iyileşmesini öngören reform sürecinin bir kaos veya başka bir adıyla “yönetim krizine” dönüşmesi, ciddi sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Aslında bu durum, totaliter sistemin kendisinden kaynaklanmakta olup, çözülme sürecinin güdümlü bir şekilde yürütülmesine fırsat vermemiştir. Söz konusu sorunlar toplumsal yaşamın

---

²³⁵ Sovyetler Birliği'nin dağılması sürecinin hukuki ve siyasi boyutunu ele alan bir çalışma için bkz: Alesker Aleskerov, *Eski Sosyalist Ülkelerde Siyasi Rejim Değişimleri* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı/Genel Kamu Hukuku Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2007.

²³⁶ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Genişletilmiş 14. Basım, Alkım Yayınları, Ankara, (t.y.), s. 911

neredeşse tamamında, çok boyutlu bir şekilde kendini göstermiştir. Burada dikkati çeken en önemli husus, halkın sosyal ve ekonomik durumunda ülkenin tamamını kapsayacak şekilde hızlı bir düşüş yaşanması olmuştur. Devletin, sosyal yükümlülüklerini yerine getiremeyecek bir şekilde buhrana girmesi, devletin ayakta kalamayacağı kanaatini her geçen gün kuvvetlendirirken, halkın bu sistem içinde geleceğe olan ümitlerinin tükenmesine yol açmıştır.

Dağılma sürecinde dikkat çeken bir başka husus, Birlik cumhuriyetlerinde merkezkaç eğilimlerin güçlenmesi, bağımsızlık taleplerinin gündeme gelmesi olmuştur. Şunu da belirtelim ki Sovyetler Birliği'nden ayrılmak isteğini tüm cumhuriyetlere teşmil etmek imkansızdır. Nitekim, Güney Kafkasya, Moldova, Ukrayna gibi devletler bu konuda yoğun bir çaba sergilerken, Orta Asya cumhuriyetleri bu sürecin arkasından gelmeyi, olayları gözlemlemeyi, yaşanan değişikliklere uygun bir şekilde hareket etmeyi tercih etmiştir. Fakat, Rusya'nın kendi sınırları içinde yükselen milliyetçilik, Rus siyasi elitleri ve dönemin Sovyet yönetiminin SSCB'yi koruyarak devam ettirmenin mümkün olmayacağı konusundaki kanaatleri devleti ayakta tutan temellere vurulan bir başka darbe olarak değerlendirilebilir.

Bu noktada belirtmek gerekir ki RSFSC içerisinde bulunan mevcut özerk yapıların, Sovyetler Birliği cumhuriyeti statüsü alma talepleri vardı. Bu olayların bir sonucu olarak Rus milliyetçiliğini ön plana çıkaran söylemler ve halk hareketleri de güçlenmeye başlamıştır. Bu döneme dair yapılan sosyolojik araştırmalarda Rus milletinin diğer etnik gruplara karşı negatif bir tutum sergilediği gözlemlenmiştir. Bu durumun bir neticesi olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği toprakları üzerinde yaşayan etnik gruplar arasında ayrılıkçı duygular yoğunlaşmış, milli duygular kabarmış ve bağımsızlık sesleri duyulmaya başlamıştır.²³⁷ Merkezî yönetime karşı olarak yürütölen bağımsızlık hareketlerinin sadece halk tarafından değil yönetici kesimden de yoğun ilgi ve destek bulması Baltık ülkelerini, diğer cumhuriyetlere kıyasla avantajlı konuma getirmiştir.²³⁸

SSCB'nin dağılma sürecini hızlandıran bir başka husus, milletler arası

---

²³⁷ İdil Tunçer Kılavuz, "Gorbaçov'dan Putin'e Rus Milliyetçiliğinin Gelişimi", *Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, Mart 2019 (ss. 90-114), s. 94.

²³⁸ Emil Şadıhanov, "Sovyetler Birliği'nin Dağılma Sürecinde Etkili Olan Bölge Sorunları ve Milliyetçilik Hareketleri", *Istanbul Journal of Sociological Studies*, Cilt: 0, Sayı: 33, 2011 (ss.1-22), s.4.

çatışmaların patlak vererek kısa sürede birçok bölgeyi etkisi altına almış olmasıdır. Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Moldova gibi cumhuriyetler bu sürecin bariz örneklerindedir. Bağımsızlık mücadelesi eşliğinde yükselen milliyetçilik çoğu zaman ırk milliyetçiliği, ülkesel milliyetçilik, kültürel milliyetçilik vs. şekillerde kendini göstermiştir. Bu karmaşık ortamda, etnik ve milli zeminde meydana gelen çatışmalar Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecini hızlandırırken, birçok bölgede büyük insanî kayıplara ve trajik olaylara yol açmış olup kanlı çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Bu dönüşümler, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasında etkili olan faktörlerdir. Bu kaos ve karmaşa ortamında Yeni Birlik Antlaşması'nın metni hazırlanarak 20 Ağustos 1991 tarihinde imzalanmıştı. Dağılmayı önlemek adına 19 Ağustos 1991'de merkezi güçler son çare olarak darbe girişiminde bulunmuştur: Devlet Başkanvekili G.Yanayev, Başbakan V. Pavlov, İçişleri Bakanı Pugo KGB Başkanı V.Kryuçkov, Savunma Bakanı D.Yazov'dan oluşan darbeci grup Gorbaçev'in "hastalandığını" açıklayarak "Olağanüstü Hal Devlet Komitesi" (GKÇP²³⁹)ni tesis etmiştir. Ordu ve KGB'nin desteklediği Boris Yeltsin ve taraftarları Komitenin karar alma sürecinde yaşanan sorunları ve ordudaki görüş ayrılıklarını kullanarak Rusya Parlamento binasına ("Beyaz Ev") girmiş, darbe üçüncü gününde bastırılarak komite üyeleri tutuklanmıştı. Gorbaçov gözaltında bulunduğu Kırım'dan başkente dönse de yönetim demokratik muhalefete geçmişti. 8 Aralık 1991'de Yeni Birlik Antlaşması'nın geri çevrilmesinden 4 ay sonra Minsk yakınında bulunan Belovejsk ormanında Rusya, Belarus ve Ukrayna'nın imzaladığı antlaşma Sovyetler Birliği'nin sonunu getirmiş ve 25 Aralık 1991 tarihinde Sovyetler Birliği resmi olarak ortadan kalkmıştır.

Perestroyka siyasetinin ilan edilmesi en fazla Ermenileri hareketlendirmiştir. Onlar bu siyaseti, 20. yüzyılın başlarında tamamlayamadıkları projelerini yeniden uygulamak için bir fırsat olarak görmüştür. Zaten Mihail Gorbaçov ve eşi Raisa Gorbaçova Ermenilere olan sempatisini açık şekilde ifade etmekten çekinmemiş, uyuşmazlık boyunca Ermeni yanlısı tutum sergilemiştir. Gorbaçov'un çevresi - siyasi, ekonomi danışmanları, milli meseleler uzmanı- G. Şahnazarov, E. Bağramov, A. Aganbekyan, S. Sitaryan ve çok sayıda Ermeni veya Ermeni yanlısı bürokratlardan ibaretti. Gorbaçov'un ekonomi danışmanlığını yapan Aganbekyan 1987'de Fransız

---

²³⁹ GKÇP (Rusca-"Gosudarstvennyy Komitet po Çerezvçaynogo Polojeniya –Olağanüstü Hal Devlet Komitesi") siyasal ve tarihi literatürde genelde bu şekilde geçmektedir.

L'Humanite gazetesine verdiği demeçte Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi gerektiğini söylemiştir. Rusya'nın basın, bilim kurumları, araştırma merkezleri ve bürokratik aygıtında kendine yer edinmiş Ermeniler, sahip oldukları fırsat ve olanakları “Dağlık Karabağ” davasına hasretmekten çekinmemiş, organize bir şekilde radyo ve basında Azerbaycan'la ilgili kötü imaj oluşturmaya çalışmıştır. Ermenistan-Azerbaycan çatışması meydana geldiği sırada Azerbaycan tarafı tam bir “enformasyon kuşatması”nda kalmış, merkezî yayın ve basın organları Azerbaycan'ın sesini duyurmasına müsaade etmemiştir.²⁴⁰

Genel olarak, 1980'lerin ortalarından bu yana, SSCB'de ve özellikle Ermeni SSC'de Azerbaycan karşıtı, Türk karşıtı propaganda daha da artmaya başlamıştı. Bu durum Gorbaçov'un SSCB Başkanı görevine seçilmesinden sonra daha da yaygın hale gelmişti. 1985 yılının başlarında, Ermenistan Komünist Partisi Merkezî Komitesi Birinci Sekreteri K. Demirçiyen, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezî Komitesi Politbürosu'nda “Ermeni Soykırımının” 60. anım yılı ile ilgili her yıl 24 Nisan'da anılması önerisinde bulunmuş ve bu öneri toplantıyı yöneten Gorbaçov tarafından kabul görmüştü. Politbüro üyelerinden Haydar Aliyev, N. Tihonov ve A. Gromiko güçlü ve ilkeli tutum sergileyerek bu öneriye itiraz etmiştir. Fakat Ermeniler kötü niyetlerinden vazgeçmemiştir.²⁴¹ 18 Şubat 1988'de Gorbaçov'un SSCB'deki milli meselelerin gözden geçirmesine gerek duyulduğuna dair açıklaması, zaten gergin olan durumu daha da ağırlaştırmıştı. Bu konuşmayı fırsat bilen Ermeniler, 20 Şubat 1988'de Dağlık Karabağ Özerk Vilayetin Halk Vekilleri Sovyet'inin 20. toplantısının olağanüstü oturumunda “Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nin Azerbaycan SSC'den Ermenistan SSC'ye Devredilmesi Hakkında Azerbaycan SSC ve Ermenistan SSC Yüksek Sovyetlerine Başvuruda Bulunmaya Dair” karar almıştır. Dağlık Karabağ Halk Vekilleri Sovyet'indeki 140 vekilin 110'u Ermeni, geri kalanı Azerbaycanlıydı. Azerbaycanlıların toplantıya katılmasına izin verilmemiştir.²⁴²

Ermeniler bir taraftan Azerbaycan'a karşı, Moskova'da çıkan basın ve yayın organlarında karalama kampanyasını sürdürürken, diğer taraftan Ermenistan'da yaşayan

²⁴⁰ *Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле* (Редакторы-составители: Тамилла Мусаева, Адиль Мамедов), “Елм”, Баку 2003, с. 4-6.

²⁴¹ Elçin Əhmədov. 20 Yanvar – müstəqilliyə yol açan şərəf və qəhrəmanlıq salnaməsi. 19.01.2021, https://azertag.az/xeber/Elchin_Ahmedov_20_Yanvar_Azerbaycan_tarixine_musteqilliyeye_yol_achan_ser_ef_ve_qehremanliq_salnamesi_kimi_yazildi-1390786 [Erişim tarihi: 22.12.2021].

²⁴² Elçin, Əhmədov, “20 Yanvar – müstəqilliyə...”,

Türklere karşı baskı, şiddet ve öldürme eylemlerinde bulunarak onların Ermenistan'ı terk etmelerini sağlamıştır. Bu baskı ve şiddet Ermenistan'la sınırlı kalmayıp, Dağlık Karabağ'da da devam etmiştir. Olayları kontrol altına almakta aciz kalan Azerbaycan'ın komünist yönetimi basiretsiz ve iradeden yoksun bir tavır takınırken, zamanla Ermenistan'dan olduğu gibi ülke içinden, yani Dağlık Karabağ'dan çok sayıda insanın evlerini terk etmesinin yolu açılmıştır. Böyle bir durumda Azerbaycan halkı, kendi içinde örgütlenerek, organize bir şekilde yoğun protesto eylemleri yoluyla hükümet üzerinde baskı kurmaya çalışmış, Ermenilere ve Moskova'ya karşı güç ve birlik sergileyebilmişti. Azerbaycan Türklerini organize protestoya yönlendiren önemli olaylardan biri de Tophane ormanlarının Ermeniler tarafından kesilmesi olmuştur.

3.2. Tophane Ormanı

Tophane ormanı Azerbaycan için sadece orman ve tabiat koruma alanlarının değil aynı zamanda tarihin, milli mirasın ve halkın bir gurur sembolü olarak kabul görmüştür. Ermeni kaynakları da dahil olmakla tüm kaynaklarda topçu adının 1795 yılında Ağa Muhammed Şah Kaçar'ın Şuşa'nı kuşattığı sırada toplarının yerleştirdiği yerle bağlı olduğu belirtilmektedir. Anlaşıldığı üzere Tophane her zaman Azerbaycan halkının özellikle de Şuşa'nın savunma sembolü olmuştur. 1981 yılında bu nadir doğa zenginliğini korumak amacıyla Şuşa ve Askeran şehirlerini kaplayan Daşaltı Devlet Doğa Koruma Alanı oluşturulmuştur.²⁴³ 17 Kasım 1988'de Tophane ormanının Ermeniler tarafında yok edilmesi haberi Bakü'ye ulaşınca, halk Azatlık Meydanı'nda bir araya gelerek protesto gösterilerinde bulunmuştu. Gösteriye katılanlar bu katliamın durdurulması, Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti genelinde Azerbaycan'ın egemenlik haklarının tesis edilmesi ve SSCB Yüksek Sovyeti'nde Karabağ konusunun görüşülmesini istemiştir.²⁴⁴ Bu gösteriyle başlayan ve Meydan olayları adıyla tarihe geçen bu hareket Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesine dönüşmüştür.²⁴⁵ Şunu da belirtelim ki 1992'den itibaren devam eden işgal sürecinde Ermeniler Tophane ormanından binlerce meşe ağacını keserek Ermenistan'a taşımıştır.²⁴⁶

²⁴³ [Topxana meşesinde inşaat işleri aparilib](https://qerbxeber.com/2019/05/08/topxana-mesesinde-insaat-islari-aparilib/), [https://qerbxeber.com/2019/05/08/topxana mesesinde-insaat-islari-aparilib/](https://qerbxeber.com/2019/05/08/topxana-mesesinde-insaat-islari-aparilib/), 8.05.2019 [Erişim tarihi: 26.10.2020].

²⁴⁴ Topxana meşesinin qırılması (1988), <https://haqqinda.az/umumi/50581-Topxana+meşesinin+qırılması+-1988-.html> [Erişim tarihi: 26.10.2020].

²⁴⁵ Topxana meşesinin qırılması (1988), [Erişim tarihi: 26.10.2020].

²⁴⁶ Bəxtiyar Qaraca, "Topxanadan atılan daşlar...", Azərbaycan qəzeti, 15.11.2015, <http://www.azerbaijan-news.az/view-83367/topxanadan-atilan-daslar>, [Erişim tarihi: 21.12.2021].

3.3. Sumqayıt Olayları

Azərbaycan və Ermənistan arasında yaşanan gerginliğin en tartışmalı konularından birisi Sumqayıt olaylarıdır. Sumqayıt, Hazar dənizinin batı sahilində yer alan bir kasaba iken 1930'larda Sovyetlər Birliyi'ndə başlatılan sənayələşmə hərəketi sırasında ölkənin önəmli şəhirlərindən birisi halinə gəlmişdir. 1938'de Abşeron Yarımadası'nın sənayi mərkəzinə dönüştürmə çalışmaları İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması nədəniylə durdurulsa da 1944'tən itibaren yenidən davam ettirilmişdir.²⁴⁷ O dövəmdə sənayi mərkəzi olaraq Sumqayıt'ın seçilməsi təsadüf değildi. Arazinin Bakı'ya yaxın olması gələcəkdə iktisadi, bilimsel, texniki və kəltürel açıdan gelişməsi açıısında avantaj sağlamaktaydı. Kısa süredə boru, alüminyum, sentetik kauçuk vb. üretilən fabrikalərin təməlinin atılması Sumqayıt'ı cazibə odağı halinə gətirmişti. Buraya, çəvre ölkələrdən çox sayıda işçi və vasıflı eleman gəlirən, mühəndis və texnisyenlər də ayrıca tətəvirlənmişdir. Hızla büyüyen Sumqayıt'a, 22 Kasım 1949 tarixində Azərbaycan Cümhuriyətini Yüxsək Sovyet Başkənlik Heyətini'nin kərarıyla ilə "şəhir" statüsü verilmişdi.²⁴⁸ Bu tarixdə Sumqayıt'ta 6.400 kişi çalışırken, 1955 yılına gəlindiğində yeni fabrikalərin açılması və buna bağı artan işğücünün də artmasıyla, şəhərin nüfusu 40.000'e yüksəlmişdi.²⁴⁹ Şəhərin nüfusu 1959'da 51.5 bine, 1969'da 117,9 bine, 1979'da 190,7 bine, 1989'da isə 230,6 bine ulaşmışdır.²⁵⁰

Şəhərin sosial və demografik yapısını hızla dönüştüren bu nüfus artışının olumsuz yönleri də vardı. Sumqayıt şəhəri, Sovyet dövəmi Azərbaycan'da suçluluk oranının yüxsək olduğü, organize suçların işləndiğı, asayişin sıklıkla bozulduğü bir yerdi. Sonradan edinilən bilgilərə göre Azərbaycan'ın birçok şəhərlərində olduğü gibi burada da Ermenilərin önəmli bir kısmı Karabağ'da faaliyət göstərən Azərbaycan kərsiti örgütlərə üyeydi. Bu örgütlər arasında etkilən olanlardan biri də Ermənistan'da kurulan "Karabağ" Komitəsi olmuşdur. Komite ilk toplantısını Ekim 1987'de Erivan'da, Puşkin Parkı'nda 250 kişinin katılımlıyla düzenlemişdir. Komitenin liderləri İğort Muradyan və ilerleyen dövəmdə Ermənistan'ın Cümhurbaşkanı olacaq Levon Ter-Petrosyan idi. Her ne kadar 1987'de boy göstermiş olsa da bu örgüt aslında 1965'te "Karabağ'ın

²⁴⁷ Şəhər haqqında məlumat, <https://heydaraliev-centers.az/sumqayit/about-region>.

²⁴⁸ Orxan Vahidoğlu, "Sumqayıt 70 yaşını tənənə ilə qeyd edəcək", <https://ikisahil.az/post/117335-sumqayit-70-yashini-tentene-ile-qeyd-edecek>, 9 fevral 2019 [Erişim tarixi: 21.12.2021].

²⁴⁹ Eyruz Məmmədov, Ramazan Məmmədov. *Sumqayıt 1988: Cinayət və cəza*, Nurlan, Bakı 2014, s. 14.

²⁵⁰ Əhali, <http://sumqayit-ih.gov.az/page/12.html> <http://sumqayit-ih.gov.az/page/12.html>, [Erişim tarixi: 21.12.2021].

Ermenistan'a birleştirilmesi" amacıyla tesis edilmiştir. Azılı Türk düşmanı Andranik Ozanyan'a ve sözde Ermeni Soykırımı Anıtı'nın dikildiği tarih de 1965'tir.²⁵¹ SSCB Başsavcılığı Soruşturma Genel Müdürlüğü Başkanının Birinci Yardımcısı V.İ. İlyuhin, 15 Nisan 1989 "Komsomolskaya pravda" gazetesinde yayınlanan söyleşisinde şöyle demiştir: "*Bizi 'Karabağ' Komitesiyle ilgili soruşturmayı çok derinden yürüttük. Bu malum komitenin faaliyetleri önceler birçoğunun algıladığı kadar masum değildir. 'Karabağ Hareketi' bazılarının iddia ettiği gibi perestroyka politikasının bir eseri değildir. Bu hareket 1940-50'li yıllardan beri vardır.*"²⁵² Dolayısıyla, bu ve diğer Ermeni örgütlerinin Ermenistan ve Azerbaycan'da Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesini ana faaliyeti olarak belirlemiş olması asla şaşırtıcı değildir. Bu örgütlerin "başarılı" tertiplerinden biri de Sumgayıt olaylarıdır. Ermenistan yönetiminin doğrudan organize faaliyetleri sonucunda bu ülkede yaşayan binlerce aile (sonran bu rakam 250-300 bin kişiye ulaşacaktır) şiddet, baskı ve fiziksel olarak yok edilme tehdidiyle karşı karşıya kalırken, tek çareyi Azerbaycan'a iltica etmekte görmüşler. Bu mültecilerin azımsanmayacak bir kısmı Sumgayıt'a yerleşmiştir. Göç edenlerin önemli kısmı evsiz barksız bir şekilde sokaklarda yaşamak zorunda kalmıştı. Sabırların taşıdığı, sınırların tırmandığı böyle bir ortamda 26-28 Şubat'ta Sumgayıt'ta kargaşa yaşanmıştı. Yaşanan olaylar sonucunda farklı milletlere mensup 32 kişi (26 Ermeni) hayatını kaybetmiş, 400'den fazla kişi yaralanmıştır. Olaylar sırasında 200 kadar haneye saldırılmış, 50'den fazla kültür ve sosyal tesislere zarar verilmiş, 40'tan fazla ulaştırma aracı kırılmış, tahrip edilmiş, bir kısmı ateşe verilmiştir. Olaylar sonucunda devletin uğradığı zarar 30 milyon rubleden (yaklaşık 30 milyon dolar) fazla olmuştur. Olaylara karıştığı gerekçesiyle 444 kişi yargı önüne çıkarılmış, 400'ü 10-12 günlük cezalara çarptırılırken, birkaç kişi uzun süreli hapis cezasına mahkûm edilmiştir. Ahmet Ahmetov adlı bir kişi kurşuna dizilmekle idam cezasına çarptırılmış ve ceza kısa sürede infaz edilmiştir.²⁵³

Sumgayıt olayları daha sonra 7 Mart'ta dönemin Azerbaycan Komünist Partisi Birinci Sekreteri Kamran Bağirov başkanlığında KP MK Bürosu toplantısında geniş müzakere edilmiştir. Müzakere sonucunda iki karar alınmıştır: 1) Sumgayıt Şehrinde

²⁵¹ Ramazan Məmmədov, *Sumqayıt hadisələri Dağlıq Qarabağ problemi kontekstində*, Sumqayıt 2010, s. 39-40.

²⁵² Ramazan Məmmədov, s. 41.

²⁵³ Ramazan Məmmədov, s. 41.

Durumun Normalleştirilmesi Konusunda Hükümet Komisyonunun Raporuna İlişkin Karar 2) 27-29 Şubat 1988 Tarihinde Sumgayıt Şehrinde Trajik Olayları Doğuran Nedenler Hakkında Karar. Büro toplantısında Sumgayıt'ta asayişin sağlanması, Ermeni ve Azerbaycanlılar arasında normal ilişkilerin tesis edilmesi konusunda bir eylem planı işlenip hazırlanmıştır. Azerbaycan yönetiminin durumun normalleşmesine ilişkin çalışmalarına rağmen Ermenistan'ın tamamen farklı bir tutum sergilediği açık şekilde kendini göstermiş; Türklerin, ana yurtlarından kovulması devam etmiştir.²⁵⁴

Sumgayıt olayları, yankıları bugün devam eden ve Ermenilere Azerbaycan'ı karalama gerekçesi sunan son derece talihsiz bir olaydır. Fakat olayların perde arkasına bakıldığında, bu saldırıların organize şekilde tertip edildiği ortaya çıkmaktadır. Bu olayların ardından Azerbaycan ve Ermenistan'ın üst düzey yetkilileri görevden alınarak 21 Mayıs 1988 tarihinde Azerbaycan ve Ermenistan'ın parti birinci sekreteri görevlerine Vezirov ve Artinyan'ın atanması tansiyonu bir miktar düşürse sürecin normalleşmesi yönünde herhangi olumlu gelişme yaşanmamıştır. Yapılan araştırma ve soruşturmalarda, Sumgayıt olaylarına şehir dışından gelenler, eski hükümlüler ve suç örgütleri mensuplarının yoğun katılım sağladıkları belirlenmiştir. Saldırganlar planlı bir şekilde olaylardan önce tespit edilerek işaretlenmiş evleri hedef almıştır. Saldırımı organize eden kişilerden birisi eski hükümlü, çeşitli suçlardan dolayı önceleri mahkûm edilmiş Eduard Grigoryan kadınlara tecavüz ve Ermeni katletme eylemlerinde şahsen yer almıştı. Mağdurların ve görgü şahitlerinin anlattıklarına göre Eduard Grigoryan'ın elinde tamamı Ermenilerden oluşan ve Ermeni komitelerine yardımda bulunmayan kişilerin adreslerinin yer aldığı bir liste vardı. Yine tank ifadelerinden belli olduğu üzere eğer Azerbaycanlı ailelerin birçok Ermeni'yi kendi evlerinde saklayıp ölümden kurtarmaması durumunda ölenlerin sayısının çok fazla olacaktı.²⁵⁵ Olayların ardından Akademik Ziya Bünyadov tarafından kaleme alınarak 1989 yılının ocak ayında "Elm" gazetesinde yayınlanan "Neden Sumgayıt" (makale Rusça yayınlanmıştır) makalesinde bu menhus olayın patlak vermesinde Ermeni milliyetçi örgütlerinin kilit rol oynadıkları belirtilmiştir. Ziya Bünyadov'a göre Sumgayıt trajedisi Ermeni milliyetçileri tarafından çok düşünceli bir şekilde planlanmıştır. Olaylar başlamadan birkaç saat önce, Ermeni televizyonu ve fotoğraf muhabirleri şehre gizlice sızarak olayların çıkmasını

---

²⁵⁴ Musa Qasımlı, s. 534-535.

²⁵⁵ Musa Qasımlı, s. 531-532.

beklemiştir.²⁵⁶ Zamanla, Sumgayıt olayları üzerindeki sır perdesi daha fazla açılmaya başlamıştır. Otuz yılı aşkın süredir bu olaylarla ilgili araştırma yapan, çok sayıda makale, kitap ve belgesele imza atmış Eyruz Memmedov'un belirttiğine göre bu olayları organize eden ve saldırılarda yer alan herkesin görevi önceden belirlenmişti. Onlar arasında Dağlık Karabağ Devlet Güvenlik Komitesi mensubu Levon Saturyan, "Karabağ" komitesinin aktif üyelerindendi. Saturyan, milli zeminde Azerbaycan karşıtı propaganda yaparak, Dağlık Karabağ ve Sumgayıt'taki olaylar hakkında Ermeni istihbaratına bilgi aktarmıştır. Erivan'da yayınlanan Komünist gazetenin muhabirleri Eduard Mosesov ve Arkady Grigoryan, Sumgayıt'ta yaşananların fotoğraf ve video görüntülerini çekmiştir. Albert Grigoryan, ayaklanmalara karışan küçüklere uyuşturucu dağıtmıştır. Gogar Bomasyan, "Ermenilere ölüm" sloganıyla Sumgayıt'ta cinayet ve yağma eylemlerinde yer almıştır. Bu liste daha fazla uzatılabilir. 1988 yılında Rusya'da ağır cinayet işledikleri için haklarında arama emri bulunan iki Ermeni, Petrosyan ve Pogosyan da olaylara katılmak için Sumgayıt'a gönderilmiştir.²⁵⁷ Azerbaycan SSC Yüksek Mahkemesi Eduard Grigoryan'ı 22 Aralık 1989 tarihinde 12 yıl hapis cezasına çarptırmıştır. Sebebi ve kaynağı ne olursa olsun, Sumgayıt olayları sivil insanların katledildiği ağır bir cinayettir. Dahası bu cinayet Ermenilerin eline güçlü bir propaganda, Moskova'ya ise kuvvetli bir baskı aracı sunmuştur. Nitekim;

"Sovyetler Birliği ve dünyanın geri kalanında, Sumgayıt etnik sebeplere dayalı şiddet olayları için Ermenilerin tek mağdur olan taraf olarak gösterildiği bir sembol haline geldi. Katliamlar, Ermenistan'da büyük bir yas ve öfke dalgası yarattı. Vakit kaybetmeden 1915'te yaşanan Ermeni Soykırımı'yla Sumgayıt arasındaki paralellik hissedildi ve ifade edildi. Sumgayıt mağdurları için anıtlar inşa edildi. Erivan'da göstericiler, 1915 ve 1988 tarihlerini yan yana gösteren pankartlar taşıdılar. Birçok Ermeni, ilerleyen bir saldırı dalgasına karşı mücadele etmek zorunda olduklarına inanmaya başladılar..."²⁵⁸

Sumgayıt olayları, enformasyon ve propaganda alanında zayıf durumda olan Azerbaycan'ı daha da zor duruma düşürürken, Ermenilerin dünya çapında yürüttükleri Azerbaycan karşıtı propaganda faaliyetlerine hız kazandırmıştır. Diğer taraftan Sumgayıt olayları Ermenilerde öteden beri var olan öç alma sendromunu daha da kuvvetlendirmiştir. Bu sendromun etkisi altında Ermeniler Türkleri ata yurtlarından

²⁵⁶ Зия Буниятов, "Почему Сумгаит?", Журнал "İrs-Наследие", № 5, 2003 (с. 24-27), <http://irs-az.com/new/pdf/090622145425.pdf>, [Erişim tarihi: 21.12.2021], (Yazı orijinal haliyle 2003 yılında bahsi geçen dergide tekrar yayınlanmıştır).

²⁵⁷ Eyruz Məmmədov: "Bu iğtişəşlərin kədrərxası məqamları daha çox idi", (Müsahibəni qələmə aldı: Əli Nəcəfəxanlı), *Xalq qəzeti*, 1 Mart 2018, s.8.

²⁵⁸ Tomas De Wall, *Karabağ, Barış ve Savaş Süreçlerinde Ermenistan ve Azerbaycan*, Hrant Dink Vakfı, İstanbul 2014, s. 66.

kovmakla yetinmemiş, ilerleyen tarihlerde, 20. yüzyılın en büyük cinayetlerinden olan Hocalı Soykırımı'nı yapmışlardı.

3.4. Ermenistan Depreminde Azerbaycan Yönetiminin Desteği

1988 yılı Ermenistan'da yaşayan Türkler açısından son derece ağır geçmişti; her geçen gün artan şiddet baskılar yüzünden Türkler evlerin terk ederek, bir şekilde kurtulmaya çalışmıştır. Aynı yıl içinde gerçekleşen ölüm ve yaralanmalar sonucunda 127 Türk Ermeniler tarafından darp edilerek, yakılarak veya vurularak öldürülmüştü. En korkunç olay ise Ermenistan'ın kuzeydoğusundaki Vartan Köyü'nde 12 Azerbaycan Türkünün Kasım 1988'de yakılarak öldürülmesiydi. Araştırmacı Arif Yunusov, Ermenistan'dan gelen mültecilerle yaptığı mülakatlar sonucunda ölenlerin sayısının 216 olduğunu tespit etmiştir. Onların arasında Azerbaycan'a iltica ederken yolda donarak ölen, intihar eden, daha sonradan Azerbaycan hastanelerinde hayatını kaybeden ve genellikle kayıp olanlar vardı.²⁵⁹

7 Aralık 1988'de 25 bin kişinin ölümüne ve 500 bin kişinin evsiz kalmasına neden olan büyük bir deprem yaşanmıştı. Bahsi geçen trajik olaylara, ayrıca Ermenistan'ın uyguladığı baskı ve şiddete rağmen Azerbaycan yönetimi Ermeni depremzedelere yardım dolu bir uçak göndermişti. İlginçtir ki yardım edenler arasında Ermenistan'dan zorla kovulanlar da vardı. Fakat uçak, Ermenistan semasında düşürülmüş ve uçaktaki kişiler hayatını kaybetmişti. Uçakta bulunan 68 yolcu ve 9 kişilik mürettebat hayatını kaybetmişti. Aralarından sadece Fahreddin Babayev adlı bir kişi tesadüf neticesinde kurtulabilmişti. Bu terör eylemine kaza süsü verilerek herhangi bir ekspertiz işlemi yapılmadan uçağın “kara kutusu” Ermeniler tarafından imha edilmişti. Yaralı Fahreddin Babayev'i Erivan'da bir hastaneye kaldırsalar da hastane personeli “Ermeniler arasında yaralı bir Türk'e yer yok” diyerek tedavisiyle ilgilenmemişti.²⁶⁰

Deprem sırasında kurtarma çalışmalarına katılan yabancı bir ekibin karşılaştığı olay, uçak kazasından da daha kötüydü. Her iki taraftan kapatılmış bir doğalgaz

---

²⁵⁹ Tomas De Wall, s. 87.

²⁶⁰ Ali Asker, “Şuşa'nın Kurtuluşu”, <https://karabukgundem.com/susanin-kurtulusu.html>, 12.10.2020 [Erişim tarihi: 12.06.2021].

borusunun içinde yaklaşık otuz Türk çocuğun cesedi bulunmuştu.²⁶¹ Bu olay Türklere karşı nefretin patolojik boyutlara ulaştığının bir açık bir göstergesiydi. Deprem sırasında Ermeni diasporası ve uluslararası kuruluşlar tarafından yapılan yardımlar Ermenistan yönetimi tarafından kötüye kullanılmıştır; acil yardım adı altında, yurt dışındaki Ermeni diasporası ülkeye çok sayıda silah ve mühimmat sokabilmişti.

3.5. Özel Temsilci ve Hususi İdare

1988'den beri Karabağ'da yaşanan baş gösteren olayları durdurmak adına Sovyet yönetimi hiçbir şey yapmamış, sorunu çözmeye değil, zamana yaymaya yönelik bir politika izlemiş, Ermeni taleplerinin gündeme geldiği ve saldırıların başladığı ilk günden itibaren suçu, Azerbaycanlılar ve Ermeniler arasında neredeyse "eşit şekilde paylaşırma" siyaseti gütmüştü. Temmuz 1988'de Gorbaçov, Arkadi Volski'yi Kremlin'e davet ederek,²⁶² onu altı aylık müddetine Politbüro adına Dağlık Karabağ'daki Özel Temsilcisi görevine atamıştır. Fakat Volski'nin bu görevi on sekiz ay sürmüştü.²⁶³ Fakat Volski'nin idaresi olayları engellememiş, bilakis Ermenilere daha geniş faaliyet alanı sunmuştu. Ermeniler bölgedeki demir yolu ve otoyolların çalışmasını engellemiş, yağma ve talanlara hız vermiş, ormanları ve doğal kaynakları imhaya devam etmişti. Sovyet yönetiminin olaylara göz yumması Azerbaycan'da büyük infial uyandırmış, 12 Ağustos'ta Bakü'de büyük çaplı protesto gösterilerin başlamasına neden olmuştu. Protestocular Ermenistan'ın Azerbaycan'ın iç işlerine müdahale etmeyi durdurma ve saldırıları engellenme talebinde bulunmuştu.²⁶⁴ Arkadi Volski'nin başında durduğu Özel Komite olayları kontrol altına almakta aciz ve isteksizken, Moskova yönetimi Sovyetler Birliği genelinde gün geçtikçe derinleşen kriz ortamında siyasi, sosyal ve ekonomik sorunlarla boğuşuyordu. Gorbaçov yönetimi, ülke üzerindeki kontrolünü hızlı bir şekilde kaybetmekteydi. Onun olaylarla ilgili umursamaz tavrı ve bilgisizliği Volski'nin görevine vekalet eden Grigory Harçenko ve Mihail Gorbaçov'la arasında geçen telefon görüşmesinde gözler önüne serilmektedir:

"Volski izinliydi. Boris Nefyodov ve ben orada yalnızdık. Gorbaçovi Krasnoyarsk'taydı [Sibirya'da] ve bana Krasnoyarsk'tan telefon etti. Yangınlar çıkmıştı, binalar ateşe veriliyor, ateş açılıyor ve insanlar yaralanıyordu. Telefon açtı ve Pogosyan'ı , parti

²⁶¹ Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti'nin Amerika Birleşik Devletleri Senatosuna müracaatı. 23.12.1992. ACDBA. 1992; Naklen, Musa Qasımlı, s. 551.

²⁶² Bu konuda bkz: İlham Cəmiləli, "Arkadi Volskinin Dağlıq Qarabağ missiyası – "ənənə"nin davam etdirilməsi yolverilməzdir", <https://musavat.com/news/arkadi-volskinin-dagliq-qarabag-missiyasi-enene-nin-davam-etdirilmesi-yolverilmezdir-762347.html?d=1>, 14.12.2020, [Erişim tarihi: 12.08.2021]

²⁶³ Tomas De Wall, s. 92.

²⁶⁴ Musa Qasımlı, s. 552.

komitesi üyelerini ara! Onlara, bunu durdurmazlarsa, partiden ihraç edeceğimizi söyle' dedi. Ben de 'Mihail Sergeyeviç, hepsi zaten parti kartlarının üzerine basıp geçtiler. Zaten komite üyeleri bu gösterileri düzenliyor! Siz neden bahsediyorsunuz! Hangi Parti metodlarından söz ediyorsunuz? Çuvallara pasaport topluyor ve Sovyet vatandaşlığını reddediyorlar' dedim."²⁶⁵

Kremlin yönetimi Arkadi Volski'nin Özel Temsilcilik misyonunu daha da güçlendirmeye karar vererek Azerbaycan Anayasasına aykırı bir şekilde, SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlık Heyeti (Prezidyumu), 12 Ocak 1989'da yeni bir idare kurmuş, başına yine de Volski'ni atamıştır. Komite, Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nde Hususi İdare Komitesi adı altında kurulmuştur. Komitede yer alan toplam sekiz üyenin beşi Sovyetler Birliği Merkezî Komitesi, merkezî bakanlık ve idari kuruluşların yetkilileriydi.²⁶⁶ Komite üyeleri arasında SSCB Devlet Güvenlik Komitesi'nin (istihbarat örgütü, KGB) iki mensubu da vardı. Komitenin asıl görevi bölgedeki gerilimi azaltmak iken, Arkadi Volski bunun tam tersini yapmıştı. Gorbaçov'un bu komiteyi kurmakla başına Ermeni yanlısı Volski'yi atamasının asıl amacı, Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'ni önce Kremlin'e, sonra Ermenistan'a devretmeyi planlamıştır. Bu doğrultuda, Volski, görevini ziyadesiyle yerine getirmiştir.²⁶⁷ O dönemde Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti Emniyet Müdür Yardımcısı (İçişleri İdaresi) Sadir Memmedov'un Hususi İdare Komitesi'nin faaliyetlerine dair aktardığı gözlemler bu tespiti bir daha doğrulamaktadır:

"Volski'nin gelişinden sonra, destekçilerine güvenen Ermeni ayrılıkçılar ve aşırılık yanlıları, daha fazla suç işlemeye başladılar... SSCB yönetimi, Şubat 1988'de başlayan aşırılıkçı konuşmaların ve mitinglerin organizatörlerini ve eylemcileri cezalandırmak isteyen İçişleri Bakanlığı ve Azerbaycan polisine müsaade etmemekteydi. Volski'nin gelişinden sonra elimiz tamamen bağlıydı...18-21 Eylül 1988 günü tarihimize 'Ermeni mezalimi' olarak yazılacaktır. Aynı günde polis grupları da dahil olmak üzere silahlı Ermeniler, Hankendi'de yaşayan Azerbaycanlıların evlerine saldırmıştı. Evlere baskın önceden planlandığı için Azerbaycanlıların ev telefonları da kesilmişti. Bu yüzden onlara ulaşmak imkansızdı... Yanılmıyorsam üç gün içinde 70 kadar Azerbaycanlının evi ateşe verilmiş ve toplamda 300 kadar ev yağmalanmıştır. Sonunda, Hankendi'nde yaşayan Azerbaycan Türklerinin büyük çoğunluğu şehri terk etmek ve Şuşa'ya kaçmak zorunda kalmıştı."²⁶⁸

²⁶⁵ Tomas De Wall, s. 94-95.

²⁶⁶ Arkady Volski - Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi üyesi, SSCB Yüksek Sovyeti milletvekili, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Şube Müdürü; Semyon Babayan - Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti Halk Vekilleri Sovyeti Yürütme Komitesi Başkanı; Vagif Caferov - Şuşa İlçe Parti Komitesi 1. Sekreteri; Victor Mishin - Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezî Komitesi üyesi, SSCB Yüksek Sovyeti milletvekili, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezî Komitesi üyesi; Victor Pilisov - SSCB Yüksek Sovyeti milletvekili, SSCB Enerji, Ulaştırma ve Makine Mühendisliği Bakan Yardımcısı; Valeri Sidirov - Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezî Komitesi Propaganda Şubesi Başkan Yardımcısı; Sergey Kupreyev - SSCB İçişleri Bakanlığı İç Hizmet Tümgeneralı, Vladimir Tomasyan - Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Halk Kontrol Komitesi Başkanı. Nəşib Qaramanlı, "Fələkət astanasında", *Vətən səsi* qəzeti, http://www.vetenesesi.qmkdk.gov.az/news_content.php?id=1187, [Erişim tarihi: 12.08.2021]

²⁶⁷ İlham Cəmiyyəli, 14.12.2020.

²⁶⁸ Moskva Xankəndindən Azərbaycan türklərinin çıxarılmasını Volskinin vasitəsilə təşkil etdi..., 21.09.2021, <https://moderator.az/qarabagh/394605/moskva-xankendinden-azerbaycan-turklerinin->

Volski'nin idaresi Azerbaycan'ın elinden Karabağ'ın alınması için yeni bir hamleydi. Keza Volski göreve gelir gelmez, Dağlık Karabağ'ın 55 yerleşim yerinden av tüfeklerini bile toplayarak halkı silahlı Ermenilerin karşısında tamamen savunmasız bırakmıştı. Halbuki aynı dönemde Ermenistan'dan Laçın-Gorus yoluyla getirilen silahlar Ermenilere dağıtılmıştı. Onun döneminde 15.000 Azerbaycan Türkü Hankendi'nden kovulmuş, 3 gün içinde Dağlık Karabağ'ın işletmeleri Ermenistan'ın ilgili bakanlık ve dairelerine devredilmişti. Bu işlem, 6 Mayıs 1989 tarihli SSCB Bakanlar Kurulu kararı ile yapılmıştır. Vilayetin parti teşkilatları Ermenistan Komünist Partisi'nin bir örgütü haline gelmiş, Azerbaycan bayrağı, arması, antetli kâğıt vb. iptal edilmiştir. Dağlık Karabağ topraklarında Ermeni bayrağı göndere çekilmiş, her tarafta Ermenistan Arması asılmıştı. Kısa süre sonra, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la birleşmesine hasredilen Artsah Madalyası tesis edilmiştir. Hususi İdare Komitesinin oluşturduğu koşullar altında Azerbaycan Türklerinin yaşadıkları köyler abluka altına alınmıştır.²⁶⁹ Azerbaycan milli hareketinin ısrarlı talep ve protestoları karşısında 28 Kasım 1989'da SSCB Yüksek Sovyeti'nin kararıyla Hususi İdare Komitesi feshedilirken, Dağlık Karabağ'ın yönetimi yine SSCB Yüksek Sovyeti'nin Hususi Komisyonu'nun denetimi altında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Dağlık Karabağ Teşkilat Komitesine devredilmiştir. Fakat, Ermeniler o zamana kadar Moskova'nın doğrudan desteği ve himayesi altında bir hayli "mesafe kat etmişti." 1 Aralık 1989'da Ermenistan Yüksek Sovyeti'nin Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması yönünde aldığı karar sonrasında Azerbaycan'daki siyasi durumu daha da gerginleştirmişti. Azerbaycan Parlamentosu'nun 6 Aralık'ta Ermenistan'ın kararını geçersiz kılan karşı karar alması bu gerginliği durduramamıştır. 9 Ocak 1990 tarihinde Ermenistan Yüksek Sovyeti, bütçe görüşmelerinde Karabağ'ı da ekonomik plana dahil etmişti. Azerbaycan halkı Moskova ve Azerbaycan yönetimlerine karşı protesto gösterilerini artırırken Ermenilerin saldırıları her geçen gün daha baskın hale gelmiştir.

3.6. Bakü'de 20 Ocak 1990 Katliamı

Ocak 1990 yılına gelindiğinde Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki ilişkiler son derece gerginleşmişti. Sovyet yönetiminin açık ve dolaylı yollardan Ermenistan'a destek

---

[cixarilmasini-volskinin-vasitesile-teskil-etdi/](#), [Erişim tarihi: 18.01.2021]. Not: O dönemde Dağlık Karabağ İçişleri İdaresi Müdür Yardımcısı Albay Sadir Memmedov'la söyleşi.

²⁶⁹ Nəşib Qaramanlı, http://www.vetensesi.qmkk.gov.az/news_content.php?id=1187.

vermesi ve Azerbaycan'ın egemenlik haklarına kastetmesi Moskova'yı ve komünist rejimi Bakü'deki protestoların hedefi haline getirmişti. Bu durum Moskova'yı fazlasıyla rahatsız etmekteydi. Moskova'nın planında Bakü'ye ciddi şekilde cezalandırmak, milli hareketi boğmak ve Azerbaycan'ın SSCB'nin diğer ülkeleri açısından “kötü örnek” olmasını önlemektir. Evlerini, mal-mülklerini Ermenistan'da bırakıp, sadece canlarını kurtararak Azerbaycan'a iltica eden Ermenistan Türkleri Moskova yönetimine Bakü'de kargaşa çıkarmak bakımından paha biçilmez fırsat sunuyordu. Bu durum, Moskova yönetiminin gözünden kaçmamıştır. Sovyet istihbarat örgütü 13 Ocak 1990'da Bakü'de Ermenilere karşı şiddet olaylarının yaşanmasına yol açan provokasyon tertipleyebilmişti: Ermenilere karşı saldırılarla başlayan kargaşalar güvenlik güçleri tarafından önlenemeyecek, yaşanan feci olaylardan milli hareketin öncülüğünü yapan Azerbaycan Halk Cephesi sorumlu tutulacak ve böylece milli güçler bastırılarak tasfiye edilecekti. Dönemin Azerbaycan Halk Cephesi yöneticilerinden Penah Hüseyinov şöyle demektedir: *“Bu konuda yeterince sağlam bilgi vardır. Zira 13 Ocak'ta Bakü başta olmakla Azerbaycan'da İçişleri Bakanlığı'na bağlı kuvvetler böyle bir olayı önlemek için herhangi bir adım atmamıştır. Ayrıca Bakü'de yaşayan Ermenilerin sonradan yaptıkları açıklamalar, aslında güvenliklerinin Halk Cephesi gönüllüleri tarafından önemli ölçüde korunduğunu kanıtlamaktadır.”*²⁷⁰.

15 Ocak 1990'da Moskova Bakü üzerindeki baskısını daha da güçlendirmeye karar vermiş, M. Gorbaçov'un imzasıyla “Dağlık Karabağ ve Diğer Bazı Bölgelerde Olağanüstü Hâl İlan Etme Hakkında” bir kararname imzalamıştır. Bunun devamı olarak 15-17 Ocak 1990 tarihinde SSCB yönetimi Bakü şehri çevresine askeri yığınak yapmıştır. Buna rağmen halk hareketi gittikçe güçlenmekte ve protestolar yoğun bir hale gelmekteydi. Bakü'de bunlar yaşanırken 19 Ocak 1990'da Nahçıvan yönetimi *“siyasi durumun kötüleşmesi, toprak bütünlüğünün tehlike altına girmesi, hükümete yapılan başvuruların cevapsız kalması, Ermeni saldırıları nedeniyle yaşamsal bir tehdidin söz konusu olması”* vd. gerekçelerle bağımsızlığını ilan etmiştir.²⁷¹ Nahçıvan'ın almış olduğu bu karar Sovyet Ordusunun Bakü'de yaptığı katliama karşı bir protesto idi.

²⁷⁰ 20 yanvardan 7 gün əvvəl..., <https://www.azadliq.org/a/1932821.html>, 18.01.2010 [Erişim tarihi: 18.06.2021].

²⁷¹ Aydın Balayev, Rasim Mirzə, *20 yanvar hadisələri, sənədlər, mövqelər, şərhlər (1990-2000)*, “Çaşıoğlu” nəşriyyatı, Bakı 2000, s 32.

20 Ocak 1990'da milli hareketin liderleri ve aydınlar asayişin sağlanması adına televizyona çıkarak halka çağırıda bulunmaya karar verdiler. Fakat Sovyet ordusu, harekâtı önceden planladığı şekilde 20 Ocak saat 01.00'da değil birkaç saat önce 19 Ocak'ta başlatmış, söz konusu çağırığı engellemek için KGB mensupları tarafından televizyon yayım merkezinin güç bloku patlatılmıştır.²⁷² SSCB Yüksek Sovyeti Riyaset Heyeti 20 Ocak'ta ikinci kez, Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti'nin onayı olmadan gece saat 00.00'da "Bakü Şehrinde Olağanüstü Hâl Uygulaması Hakkında" bir kararname yayınlamıştır.²⁷³ Bu kararlar, olağanüstü hâl ilanının yasal dayanağı olan SSCB Anayasası'nın 119. maddesinin 14. bendi açık şekilde ihlal edilmiştir. Mezkûr hüküm gereği olağanüstü hâlin yalnız Azerbaycan Yüksek Sovyeti'yle ortak istişare sonrasında ilan edilmesi gerekiyordu. Bu kararda söz konusu prosedüre uyulmamıştır.²⁷⁴ 20 Ocak gecesi olağanüstü hâl kararı halka bildirilmeden önce Kızıl Ordu 20 kişiyi ağır şekilde yaralamış ve 82 kişiyi öldürmüştü. Kararın ilanının ardından cinayet mağdurlarının sayısı artarak 168 ölü, 715 yaralı ve 841 tutukluya yükselmişti. Azerbaycan halkının Sovyetler Birliği'ne olan güvenini yok eden, halkı derinden sarsan bu olay aynı zamanda SSCB yönetiminin uluslararası hukuka, anayasal düzene karşı gelişinin ispatı niteliğindedir.²⁷⁵ Moskova, 20 Ocak 1990 katliamını bir an önce tamamlamak için 11.500 kişilik özel birlik, 20.000 kişilik diğer askeri birlik, Hazar donanması, hava kuvvetleri ve diğer askeri kuvvetlerin yanı sıra Kuzey Kafkasya'dan getirilen Ermeni mahkumları da kullanmıştı.²⁷⁶ Ordunun şehre yaklaşmasından rahatsız olan ve şehrin girişine otobüs ve kamyonlarla barikatlar kuran Azerbaycan halkı ordunun şehre girmek için izin isteyeceğini düşünüyor ve bu düşünceyle tankların önünde oturarak onlara engel olmaya çalışıyordu. Fakat gözü dönmüş ordu bu barikatları yıkarak insanların üzerinden geçmiştir.²⁷⁷ 20 Ocak 1990 cinayetinin ardından ülke yöneticisi Abdurrahman Vezirov bu katliamın ardından ülkeden kaçmış, Moskova Ayaz Mutallibov'u ülke yönetiminin başına atamıştır.

---

²⁷² Ziyadxan Nəbibəyli. *20 yanvar 1990-cu il faciəsi və fəxarəti*, "Adiloğlu", Bakı 2018, s. 20.

²⁷³ Aynur Paşayeva, "20 yanvar faciəsi Azərbaycan mətbuatında (1990-2000)", *Filologiya məsələləri*, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. № 8 2018, s. 262.

²⁷⁴ Ziyadxan Nəbibəyli, s. 21.

²⁷⁵ Aydın Balayev, Rasim Mirzə, s. 31.

²⁷⁶ Ziyadxan Nəbibəyli, s. 20.

²⁷⁷ Emin Şihaliyev, *Azerbaycan – Ermenistan İlişkilerinde Rusya ve İran Faktörü (1828 – 2000)*, (T. C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih/Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi) Ankara 2004, s. 26.

“Perestroyka” döneminin en büyük sivil protestosu olarak bilinen 20 Ocak savunması, aynı zamanda Sovyet ordusunun bu dönemdeki en kanlı eylemi olarak bilinmektedir. Bu özelliği ile Sovyetler Birliği’ni yıkıma götüren son derece büyük bir olaydı. 20 Ocak trajedisi Azerbaycan halkının Moskova ile bağlarını koparma sürecinin önemli kırılma noktasıydı.

3.7. Karakent Olayı ve Dağlık Karabağ’ın Özerkliğinin Feshi

Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki uyuşmazlığın daha da derinleşmesi üzerine 23 Eylül 1991’de Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Boris Yeltsin ve Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev’in garantörlüğünde bir antlaşma imzalanmıştır. Fakat Ermenistan tarafı antlaşma şartlarına uymayarak ateşkes rejimini ihlal etmiş, bunun üzerine Azerbaycan tarafı Rusya ve Kazakistan’dan bölgeye gözlemci göndermeleri talebinde bulunmuştur.²⁷⁸ 20 Ocak 1991 tarihinde Azerbaycan hükümet yetkililerini, güvenlik ve adalet kurumu mensuplarını, Kazak ve Rus gözlemci ve gazetecileri, ayrıca iki Rus generali taşıyan helikopter Karabağ’ın Hocavend ilçesinin Karakent köyü semasında²⁷⁹ Ermeniler tarafından düşürülmüştür. Helikopterde dönemin İçişleri Bakanı Mehmed Esedov, Başsavcı İsmet Gayıbov, Devlet Sekreteri Tofiq İsmayılov, yardımcısı Rafiq Memmedov, SSCB Yüksek Sovyeti vekili Veli Memmedov, Azerbaycan Başbakan yardımcısı Zülfü Hacıyev, Cumhurbaşkanlığı Sekreteryası Şube Müdürü Osman Mirzayev, Azerbaycan televizyonundan gazeteci Alı Mustafayev, Şuşa Şehir Valisi Vagif Caferov’un da bulunduğu 22 kişi (helikopter mürettebatı dahil)²⁸⁰ hayatını kaybetmiştir. Azerbaycan toplumunda büyük infiale neden olan bu olayın ardından Azerbaycan yönetimi birtakım ciddi adımlar atmak zorunda kalmıştı. Azerbaycan Yüksek Sovyeti ’nin 26 Kasım 1991 tarihli toplantısında Dağlık Karabağ’ın özerklik statüsü kaldırılarak Ermenistan’a giden demiryolu kapatılmıştı.²⁸¹

²⁷⁸ Araz Aslanlı, “Birinci Karabağ Savaşı’nın Nedenleri ve Sonuçları”, İçinde: *Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu* (Editörler: Muhittin Ataman, Ferhat Pirinççi), SETA, İstanbul 2021 (ss. 117-140), s. 125.

²⁷⁹ Helikopter, Karakent köyü yakınında, Ağdam’ın Merzili köyü arazisine düşürülmüştür. Bkz: Sevinc Azadi, “Qarakənd faciəsi: Erməni məkrinin daha bir qanlı təzahürü”, <https://ikisahil.az/post/265416-qarakend-faciesi-ermeni-mekrinin-daha-bir-qanlı-tezahuru>, 20.11.2021, [Erişim tarihi: 20.12.2021].

²⁸⁰ Qarakənd faciəsi: 30 ildir çözülməyən sırr, <https://sputnik.az/20211120/qarakend-faciesi-30-ildir-cozulmeyən-sırr-436503420.html>, 20.11.2021 [Erişim tarihi: 22.09.2021].

²⁸¹ Ermenistan parlamentosu tarafından Dağlık Karabağ’la ilgili 2-3 kez ulusal ve uluslararası hukuku açık şekilde ihlal edildikten sonra Azerbaycan bu özerkliği kaldırmış ve yeni düzenlemelere gitmiştir. Yapılan düzenlemeler sonucunda Dağlık Karabağ’ın idari sınırları içinde Hocalı rayonu oluşturulmuş, bazı yerleşim birimlerinin adları (örn., Mardakert ismi Ağdere olarak) değiştirilmiştir. Yapılan

Özerklik statüsünün kaldırıldığı kanunla Stepanakert, Mardakert, Martuni şehirlerinin tarihî adları iade edilerek sırasıyla Hankendi, Ağdere ve Hocavend olarak değiştirilmiş, Askeran ve Hadrut ilçeleri feshedilmiştir. Kararın önemli maddelerinden biri Hocalı'ya yeni statü kazandırılmasıydı. Askeran ilçesinin toprakları Hocalı'ya, Hadrut ilçesinin toprakları ise Hocavend'e katılmıştır. Hankendi ve Şuşa şehirleri ise doğrudan merkeze bağlanmıştı.²⁸² Kendilerine tanınan özerklik statüsüne rağmen Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçasını oluşturan Dağlık Karabağ'ın terör yuvası haline getirilmesi özerkliğin feshine kanuni ve meşru kılan haklı bir gerekçe olarak yorumlanabilir.

3.8. Sovyetler Birliği Sonrası Dönemde Olayların Gelişim İstikameti ve Ateşkese Kadar Olan Süreç

3.8.1. İşgalci Devlet Olarak Ermenistan

1991 yılında Sovyetler Birliği formel olarak varlığını devam ettirirken Ermenistan ve Azerbaycan, kendi bağımsızlıklarını ilan etmiş durumdaydı. Gerek Azerbaycan gerekse Ermenistan bağımsızlıklarını ilan etseler de nizami bir orduya sahip değildi. Bilindiği üzere Sovyetler Birliği döneminde tek bir ordu vardı ve Sovyet vatandaşları o orduda hizmet etmekle mükellefti. Ruslar ve diğer Slav milletlerinin dikkate almazsak, Sovyet Ordusunun üst kadrolarında diğer milletlerden son derece sınırlı sayıda subay bulunuyordu. O yüzden SSCB'nin dağılmasının ardından bağımsızlığına kavuşan devletlerin en öncelikli sorunu nizami ordu kuruluşunda profesyonel subaylara duyulan ihtiyaçtı. Fakat Ermenistan ve Azerbaycan'ın silahlı güçleri arasında önemli bir fark vardı: Azerbaycan ordusu silah ve mühimmat yetersizliği ile baş başa kaldığı bir ortamda Ermenistan ordusu Rusya tarafından donatılmakta, Rus subay ve askerler doğrudan ve dolaylı yoldan Ermenistan'a destek vermekteydi.

Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlıklarını ilan ettikleri süreçler arasında da önemli farklar vardı. Azerbaycan Cumhuriyeti, kendisini 1918'de kurulmuş olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin halefi olarak ilan etmiş, komşularla iyi ilişkiler, toprak bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığına saygılı olduğunu ilan etmiştir.

---

değişikliklerle eski Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti sınırları içinde üç rayon oluşturulmuştur. Araz Aslanı, "1928 Yılından Sonra Karabağ Topraklarında İdari Değişiklikler", *Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ İhtilafı: Bölgesel Barış ve Güvenliğe ve Komşuluk İlişkilerine Bir Tehdit, 21 Kasım 2014 Tarihli AVİM Konferansı Bildiriler Kitabı*, Ankara 2014 (ss. 23-27), 27.

²⁸² Azərbaýcan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini ləğv etmək haqqında Azərbaýcan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 26 noyabr 1991-ci il, № 279-XII.

Ermenistan ise temel kuruluş belgelerinde Azerbaycan ve Türkiye'ye karşı toprak talebi ve sözde soykırım iddiaları yer almıştır. Bu arada Ermenistan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan ülkelerden biri Türkiye olmuştur. 23 Ağustos 1990'da Ermenistan parlamentosu tarafından onaylanan Bağımsızlık Bildirisi'nin 11. maddesine göre "*Ermenistan Cumhuriyeti, 1915 yılında Osmanlı Türkiye'sinde ve Batı Ermenistan'da uygulanan Ermeni soykırımının uluslararası alanda tanınması ve tescilinin sağlanmasını görev olarak kabul etmekte ve bu görevin başarılmasını desteklemekte ve bu faaliyetin arkasında durmaktadır.*" Bildiride Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine "Batı Ermenistan" olarak söz edilirken, bu bölgeler Ermenistan'ın bir parçası olarak belirtilmiştir. Batı Ermenistan düşüncesi, Ermenistan Cumhuriyetinin benimsediği resmi bakış açısıdır. Gerek Ermenistan tarih kitaplarında gerekse Ermenistan Dışişleri Bakanlığı sayfasında sözde Batı Ermenistan toprakları Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin büyük bir bölümü ile Akdeniz ve Doğu Karadeniz bölgelerinin bir kısmını kapsamaktadır. Bu haritada Türkiye Cumhuriyeti topraklarının 19 ili büyük Ermenistan sınırları içerisinde belirtilmiştir. Bu iller şunlardır: Erzurum, Erzincan, Ağrı, Van, Hakkâri, Bitlis, Muş, Şırnak, Batman, Siirt, Diyarbakır, Mardin, Elâzığ, Malatya, Bingöl, Sivas, Amasya, Tokat, Giresun'un bir kısmı.²⁸³ Ermenistan Anayasasının başlangıç bölümünde yer alan hükme göre, "*Ermeni halkı Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesini, Ermenistan Devleti'nin ve Ermeni milli ruhunun temel ilkeleri olarak kabul eder.*" Anayasanın 6. maddesinde "Ermenistan anayasası ile uyum sağlamayan uluslararası antlaşmaların onaylanmayacağı" hükmü yer almıştır. Ayrıca 13. maddede "Ermenistan Cumhuriyeti'nin armasının Ağrı Dağı ve Nuh'un gemisi ile dört Ermeni Krallığının armasından meydana geldiği" belirtilmiştir.²⁸⁴

Ermenistan'ın, işgalci bir devlet olarak kendini tanıtmayı Sovyetler Birliği'nin dağılmasından önceki dönemde açık bir politika haline gelmiştir. Her ne kadar bu süreç "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin baskısı altında yaşayan Ermenilerin self-determinasyon hakkı uğruna mücadelesi" şeklinde yansıtılsa da bu mesnetsiz gerekçe aslında Ermenistan'ın devlet düzeyinde organize edilen şiddet, terör ve savaş faaliyetlerinden başka bir şey değildir. 1988'ten başlayarak ve adeta bir "alıştırma" şeklinde gelişen bu süreçte çok sayıda masum insan Ermeni terörünün kurbanı olmuştur. Bu olaylar

²⁸³ Ömer Lütfi Taşçıoğlu, s. 272-273.

²⁸⁴ Ömer Lütfi Taşçıoğlu, age. s.274.

sonucunda Azerbaycan Türklerinden 1988’de 5 kişi, 1989’da 32 kişi, 1990’da 90 kişi, 1991’de 150’den fazla kişi hayatını kaybetmiştir. Tüm bunlar, büyük bir trajediye götüren olaylar zincirinin birer halkası olup, büyük savaşa hazırlık yolunda adeta birer “antrenman” olarak görülebilir.²⁸⁵

Görünen şu ki bağımsız bir cumhuriyet olarak ortaya çıkan Ermenistan’ın devlet politikası Türk düşmanlığına odaklanan, Türkiye ve Azerbaycan’a yönelik toprak talepleri içeren yayılcı bir karaktere sahipti. Ermenistan ve Azerbaycan arasında yaşanan uyuşmazlık zamanla Ermeni silahlı kuvvetlerinin Azerbaycan topraklarını işgal etmesi trajik olayların yaşanmasına neden olmuştu. Bu savaş Karabağ’daki ayrılıkçı bir rejimin Azerbaycan devletine karşı başkaldırısının çok ötesinde yer alan bir eylemdi. Bu silahlı birlikler Azerbaycan’a karşı savaşan ve Rusya tarafından doğrudan ve dolaylı yollardan desteklenen Ermenistan ordusu ve Dağlık Karabağ’daki silahlı terör örgütlerinin bileşiminden ibaretti. Bu yüzden, bahsi geçen savaş bir Karabağ savaşı değil, Ermenistan’ın Azerbaycan’a saldırısı sonucunda meydana gelen bir savaştı. İnsanlık dışı olayların yaşandığı, 1 milyondan fazla kişinin kendi ülkesinde mülteci durumuna düştüğü, çocuğa, ihtiyara, kadına bakılmaksızın sivil halkın topluca katledildiği, rehin alındığı bu savaşın tarihe geçen en kanlı olayı Hocalı’da yaşanan soykırım cinayeti olmuştu.

3.8.2. Hocalı Soykırımı

Çatışmanın başından itibaren Ermenistan’ın hedefinde Hocalı’yı işgal etmek vardı. Azerbaycan hükümetinin Hocalı’ya yönelik politikası, kasabaya kent statüsü vermek, ona büyük ve bayındır bir şehir haline getirmektir. Azerbaycan Türklerinden 1.500 mültecinin yanı sıra Özbekistan’dan kaçan 465 Ahıska Türkü de Hocalı’ya yerleştirilmiştir. Ermenistan ordusu bir savaş taktiği olarak Hocalı’yı abluka altına almak ve geniş çaplı bir saldırı için gereken şartları oluşturmaktı. Dolayısıyla, Hocalı Soykırımı cinayeti önceden düşünülmüş planlı bir eylemdir. Bu cinayeti işleyenler Azerbaycan halkını korkutmak, onun mücadele azmini kırmak ve Azerbaycan Türklerini yurtlarını etmek gibi bir amaç gütmüşlerdir.²⁸⁶ 25 Şubat 1992’de saat akşam

²⁸⁵ Həsənbalə Sadıqov, *Erməni məsələsi: xəyanəti, deportasiyanı, soyqırımı və işğalı pərdələyən yalan*, “Adiloğlu” nəşriyyatı, Bakı 2012, 518-519.

²⁸⁶ Boran Aziz, *Hocalı Soykırımı* (Çeviren: Sebahettin Şimşir), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 21.

23:00'da Ermenistan askeri birlikleri, Sovyet Ordusundan kalma 366. Zırhlı Alay ve "Artsah Halk Kurtuluş Ordusu" olarak adlandırılan Dağlık Karabağ'ın silahlı Ermeni çeteleri Hocalı'ya saldırarak, 20. yüzyılın en büyük cinayetlerinden birini- Hocalı Soykırımı'nı gerçekleştirmişti. Devlet Esir, Kayıp ve Rehineler Komisyonu Çalışma Grubu'nun 1 Ekim 2016 tarihli raporunda yer alan veriler şu şekildedir: Soykırımı maruz kalan 613 Hocalı sakininden 63'ü küçük ve 106'sı farklı yaşlarda kadındı. 8 aile tamamen yok edildi. 76'sı çocuk 487 kişi yaralandı. 186 kişi (31'i çocuk (11 kız), 59'u kadın, 33'ü yaşlı (20 kadın) kayıp şahıs olarak aranmaktadır. 186 kayıp kişiden 95'inin Ermeniler tarafından esir alınıp rehin alındığına dair tanık ifadeleri mevcuttur. 95 kişiden 12'si çocuk (2 kız), 23'ü kadın, 11'i (7 kadın) yaşlı bulunmaktadır.²⁸⁷ Hocalı kentine saldırı operasyonu 366. Zırhlı Alayın ikinci tabur komutanı Seyran Oganyan, üçüncü tabur komutanı Yevgeni Nabokih, birinci tabur kurmay reisi Valeri Çitçyan tarafından yönetilmiştir. Operasyonda alaya ait 90'dan fazla tank, zırhlı araç ve diğer araçlar yer almıştır. Soykırımı yapanlar arasında alayın askeri heyetinden Slavik Arutunyan, Andrey İşhanyan, Sergey Beglaryan, Movses Akopyan, Grigori Kisebekyan, Vaçik Mirzoyan, Vaçagan Ayriyan, Aleksandr Ayrepetyan ve diğerleri, Ermeni silahlı çetelerinden Karo Petrosyan, Seyran Tumasyan, Valerik Grigoryan ve başkaları vardı. Yine sivil halka işkence ve eziyet edenler arasında Hankendi Şehir Emniyet Müdürü olarak görev yapmış Mavrik Gukasyan, yardımcısı Sergey Barsegyan, Dağlık Karabağ Ermeni Halk Cephesi Başkanı Serjik Koçaryan ve diğer şahısların olduğu belirlenmiştir.²⁸⁸ O dönemde Savunma Bakanı görevini icra eden ve sonradan Ermenistan Cumhurbaşkanı olacak Serj Sarkisyan, bir gazetecinin Hocalı soykırımıyla ilgili sorusuna şu yanıtı vermiştir: "*Hocalı'ya kadar Azerbaycanlılar bizim sivillere saldırmayacağımızı düşünüyordu, fakat Hocalı'da biz bu stereotipi kırdık.*"²⁸⁹ Hocalı'da yaşanan katliam BM'nin 9 Aralık 1948'de kabul ettiği ve 12 Ocak 1951'de yürürlüğe giren BM'nin "Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi" 2. maddesinde belirtilen "*milli, etnik, ırki veya dini bir grubu kısmen veya tamamen imha etme*" olarak tanımlanan jenosit/soykırım kavramı ile tamamen örtüşmektedir. Sözleşmede öngörülen taraf olma ehliyeti bakımından ele alınan devletler Azerbaycan ve Ermenistan'dır. Azerbaycan 16 Ağustos 1996, Ermenistan ise

²⁸⁷ Soykırım qurbanları: qadınlar və uşaqlar, <http://human.gov.az/az/view-page/92#.Ygi7gVVByM8>, [22.10.2021].

²⁸⁸ *Hocalı – 1992*, Heydər Əliyev İrsini Araşdırma Mərkəzi, Bakı 2014, s. 45.

²⁸⁹ Ходжалинская резня, <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/56657>, [22.10.2021].

23 Haziran 1993 tarihinde sözleşmeye taraf olmuştur. Her iki devletin, Hocalı Soykırımı gerçekleştirildikten sonra sözleşmeye taraf olması soykırım suçundan sorumlu tutulmamayı sağlamaz. Nitekim, bu fiil uluslararası ceza mahkemeleri tarafından örf-âdet hukuku kapsamında kabul edilirken, “soykırım suçu, emredici kurallara (*jus cogens*) aykırılık teşkil ettiği gibi uluslararası toplumun her üyesine sorumluluk getiren ve herkese karşı ileri sürülebilen bir etkiye (*erga omnes*) sahiptir. Uluslararası toplum üyelerinin soykırım suçuyla bağlı olması için akdî bir yükümlülük altına girmiş olmaları şart değildir.”²⁹⁰ Bunun dışında, söz konusu sözleşmenin 6. maddesine göre “soykırım suçunu gerçekleştirdiği iddiasıyla suç isnadında bulunulan kimseler, suçun işlendiği devletin yetkili yargı organları önünde veya tarafların yargılama yetkisini kabul etmesi durumunda, uluslararası bir ceza mahkemesi tarafından yargılanırlar.” Bu durumda, öncelikli olarak yargılama yetkisi Azerbaycan mahkemelerine ait olup, Ermenistan’la mutabık olması durumunda sözleşmenin 6. maddesi uyarınca, uluslararası bir ceza mahkemesi de yargılama konusunda yetkili kılınabilecektir. Mutabakat ihtimalinin olmadığı dikkate alınrsa, sözleşmenin 9. maddesine göre “bir devletin sorumluluğu kapsamında çıkan uyuşmazlıklarda, sözleşmeye taraf olan devletlerden birinin başvurusu üzerine, Uluslararası Adalet Divanı 9. madde çerçevesinde bir yargılama yapabilmektedir.” Bu husus dikkate alındığında, Azerbaycan tarafının böyle bir başvuru hakkında sahip olduğu sonucuna varılabilir.²⁹¹ Zaman bakımından yetki konusuna gelince, aksine bir hüküm bulunmadığı için Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi’nin 28. maddesine göre bahsi geçen Soykırımın Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi, yürürlüğe girdiği tarihten sonraki olaylara uygulanacaktır. Diğer taraftan “26.11.1968 tarihinde imzalanan ve 11.11.1970’de yürürlüğe giren Savaş Suçlarına ve İnsanlığa Karşı Suçlara Yasal Zamanaşımı Kısıtlamalarının Uygulanmaması Sözleşmesi’ne göre, soykırım suçlarının soruşturulması ve kovuşturulması sırasında zamanaşımı dikkate alınmayacağından, Hocalı katliamıyla ilgili olarak zamanaşımı iddiası da ileri sürülemeyecektir.”²⁹² Bilindiği üzere soykırım suçunun iki temel unsurundan birisi maddi unsur, diğeri “kasıt” veya niyet unsurudur. Bir başka ifadeyle bu unsurun varlığı için kişilerin tamamen yok edilmek kastıyla “öldürülmesi, sakat bırakılması, doğumların engellenmesi, göç

²⁹⁰ Bahadır Bumin Özarslan, “Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi Açısından Hocalı Katliamı”, *Hacettepe HFD*, 4(1) 2014 (ss. 187–214), s. 204-205.

²⁹¹ Bahadır Bumin Özarslan, “Soykırım Suçunun Önlenmesi...”, s. 205-206.

²⁹² Bahadır Bumin Özarslan, “Soykırım Suçunun Önlenmesi...”, s. 206.

ettirilmesi gibi eylemlerin yapılması gerekmektedir; dolayısı ile kasıt unsuru, bir gruba mensup kişilerin kısmen ya da tümünden yok edilmesi niyetidir.” ²⁹³ Aslında sadece Hocalı’da değil, Karabağ’ın diğer bölgelerinde de Ermeni ordusu tarafından Azerbaycan Türklerine karşı, onları bir halk olarak yok etme, öldürme ve sakat bırakma gibi cinayetler işlenmiştir. Maalesef Hocalı Soykırımı konusunda Azerbaycan’ın haklı talepleri ve adalet çağırısı dünyanın büyük devletleri ve uluslararası kuruluşlar tarafından görmezden gelinmiştir. Bu yüzden, sonraki dönemde Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgal süreci zamanla daha da genişleyerek ülke topraklarının yüzde yirmisini kapsamıştır.

Azerbaycan hükümeti, yoğun diplomatik ve diaspora faaliyetleri sonucunda birçok ülke parlamentosu ve ilgili komisyonlarınca, Hocalı katliamının soykırım olarak tanınmasına muvaffak olmuştur. Bunlar arasında; ABD’nin 23 eyaleti, Birleşik Krallık İskoç Parlamentosu, Bosna-Hersek Parlamenter Meclisi Halklar Kamarası, Cibuti Ulusal Meclisi, Çek Cumhuriyeti Parlamentosu Temsilciler Meclisinin Dış İlişkiler Komitesi, Afganistan Ulusal Meclisi Üst Kamarası, Honduras Milli Meclisi, Endonezya Temsilciler Meclisinin Birinci Komisyonu, Ürdün Ulusal Meclisi Senatosu, Kolombiya Senatosu İkinci Anayasa Komitesi ve Dış İlişkiler Komisyonu, Temsilciler Meclisinin İkinci Komisyonu, Guatemala Kongresi, Meksika Yüksek Kongresi Temsilciler Meclisinin Dış İlişkiler Komitesi, Pakistan Senatosu Dış İlişkiler Komitesi, Millki Meclisin Dış İlişkiler Daimi Komitesi, Hayber Pahtunhva Eyalet Meclisi, Panama Ulusal Meclisi, Paraguay Ulusal Kongresi Temsilciler Meclisi, Peru Kongresi, Slovenya Ulusal Konseyi, Sudan Ulusal Meclisi Dış İşler Komitesi tarafından soykırım olarak tanınmıştır. Ayrıca İslam İşbirliği Teşkilatı ve Türk Devletleri Teşkilatı da bu cinayeti soykırım olarak tanımıştır.²⁹⁴

---

²⁹³ Yücel Acer, “Karabağ Meselesi, Hocalı Katliamı ve Uluslararası Hukuk”, <http://www.hocalisoykirim.org/wp-content/uploads/2019/11/12.-Prof.-Dr.-Y%C3%BCcel-Acer.pdf> [Erişim tarihi: 12.01.2022]

²⁹⁴ Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi, https://static.president.az/upload/Files/2021/09/27/8t1e44sdhg_Qarabag_2021_AZE.pdf [Erişim tarihi 10.10.2021].; Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi, <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/28/3699/ermenistan-azerbaycan-munaqisesi.html> [Erişim tarihi 10.10.2021].

3.8.3. İşgalin Genişlemesi, BM GK Kararları ve AGİT Minsk Grubu Süreci

Azerbaycan ve Ermenistan'ın 1992'de Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'na (AGİT) üye olmasıyla birlikte sorunun çözümüyle ilgili birçok ülkenin katılımıyla, ayrıca Rusya, ABD ve Fransa'nın eş başkanlığında faaliyet gösterecek Minsk Grubu oluşturulmuştur. Minsk Grubu 11 üye devletin katılımından oluşan müşterek bir arabuluculuk grubudur. Gruba Azerbaycan, Ermenistan, Belarus, Almanya, İtalya, Rusya, ABD, Türkiye, Fransa Çekoslovakya ve İsveç iştirak etmiştir. Grup, AGİT antlaşması ilkeleri ve yükümlükleri çerçevesinde sorunun barışçıl bir şekilde çözülmesini ön görmüştür. Ermenistan ordusunun Azerbaycan topraklarına yönelik işgal faaliyetlerinin yoğun bir merhaleye girmesiyle BM Güvenlik Konseyi tarafından soruna ilişkin 822, 853, 874, 884 sayılı kararlar alınmıştır. Bu süreci kısa şekilde şöyle özetleyebiliriz:

Minsk Konferansı sorunun çözümü için girişimlerde bulunduğu sırada, Ermenistan ordusu Kelbecer'e yoğun bir saldırı düzenlemiştir. Kelbecer işgal tehdidiyle karşı karşıya kaldığı durumda Azerbaycan hükümeti saldırıların durulması yönünde Ermenistan'a baskı yapılması için BM'ye müracaatta bulunurken, Azerbaycan'ın BM'deki Daimî Temsilcisi Hasan Hasanov, 31 Mart 1993 tarihinde Kelbecer'deki durumla ilgili BM Güvenlik Konseyi Başkanı'na mektup göndermişti. Azerbaycan Cumhuriyeti; 1 Nisan 1993'te dünya ülkeleri parlamentolarına, Avrupa Parlamentosuna, AGİK ve BM'ye müracaatta bulunmuştu. Müracaatta Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı başlattığı çatışmanın açık işgal aşamasına geçtiği belirtilmiş ve saldırıyla ilgili görüş bildirilmesi istenmişti. Fakat dünya kamuoyu bu gelişmeyi umursamazken Ermenistan yönetimi de çağırılırları dikkate almamıştır.²⁹⁵ 3 Nisan 1993'te Ermenistan ordusu Kelbecer'i işgal etmiştir. Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti dışındaki büyük bir ilçenin işgal edilmesi Azerbaycan toplumunda büyük hayal kırıklığı oluşturmuştu. Azerbaycan Milli Meclisi'nin işgale ilişkin aldığı 28 Nisan 1993 tarihli ve 582 no'lu kararın 2. maddesinde "Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Savunma Komitesi'nin"²⁹⁶ Kelbecer

²⁹⁵ Musa Qasımlı, s. 591.

²⁹⁶ Azerbaycan Devlet Savunma Komitesi (DSK), Cumhurbaşkanı Ayaz Mutallibov'un istifasından sonra, 12 Mart 1992 tarihli ve 84 No'lu kanunla kurulmuştur. Kanunun ilk versiyonunda Cumhurbaşkanı, Devlet Sekreteri, Başbakanın Birinci Yardımcısı (savunma sanayii ve savunmayla ilgili diğer meselelerden sorumlu), Hukuk Meselelerinden Sorumlu Devlet Müşaviri DSK üyesi değildir. Komite Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti Başkanı, Başbakan, Savunma Bakanı, Milli Güvenlik Bakanı, İçişleri Bakanı, Genelkurmay Başkanı, Bakü İcra Hakimiyeti Başkanı (valisi)'nden oluşuyordu. Devlet Savunma Komitesi Cumhurbaşkanı'na bağlı danışma kurumu olarak değil, yürütme

bölgesi topraklarının ve ahalisinin güvenliğini sağlamak için gerekli tüm önlemleri almadığı” belirtilmişti.²⁹⁷

Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'nın Birleşmiş Milletler nezdinde yürüttüğü girişimler sonucunda BM Güvenli Konseyi 30 Nisan 1993'te Kelbecer'in işgal edilmesini kınayan 822 No'lu karar almıştır. Kararda, Azerbaycan'ın Kelbecer ilçesi ve diğer arazilerden işgal güçlerinin derhal çıkarılması istenmiştir. Kelbecer işgali sonucunda sivil halktan yüzlerce kişi esir alınmış ve haybolmuştur. Yüz ölçümü 3050 km² olan ve 150 iskân biriminin yer aldığı Kelbecer'in işgali sonucunda, ilçenin yaklaşık 60 bin sakini mülteci durumuna düşmüş, tarih ve kültür abideleri, kulüp ve kütüphaneler, tarih müzesi yerle yeksan edilmiştir²⁹⁸

Kelbecer'in işgali, ülkedeki sosyo-ekonomik durumun ağırlaşması, her geçen gün artmakta olan istikrarsızlık ülkede gittikçe derinleşen bir yönetim krizinin göstergesiydi. Bir taraftan da yeni kurulmakta olan ordu maalesef iç çekişmelerde bir araç haline getirilmekteydi. Bu bağlamda, daha önce Karabağ'daki askeri operasyonlarda başarılı sonuçlarla adını duyuran Albay Suret Hüseyinov ve komutasındaki bir grup asker ülke yönetimine tabi olmadıklarını beyan ederek Gence'de ayaklanarak Bakü'ye doğru harekete geçmiştir. Böyle bir ortamda tecrübeli devlet adamı Haydar Aliyev, iktidar tarafından Nahçıvan'dan Bakü'ye davet edilerek Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti'nin Başkanı görevine seçilmiştir. Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey, haziran ayının 17'sini 18'ine bağlayan gece Bakü'yü terk ederek Nahçıvan'ın Keleki köyüne gitmiş ve ülke yönetimi başsız kalmıştır. Böyle bir durumda Azerbaycan parlamentosu 25 Haziran 1993'te Haydar Aliyev'i vekaleten Cumhurbaşkanı makamına seçmiştir. Haydar Aliyev 3 Ekim 1993'te yapılan seçimlerde ise Cumhurbaşkanı seçilmiştir. O dönemde Azerbaycan'daki kaos ve kargaşa durumunu fırsat bilen Ermenistan ordusu işgal faaliyetlerini yoğun bir şekilde devam ettirmiştir. 23 Temmuz 1993 tarihinde yüz ölçümü 1150 km² olan Ağdam ilçesini işgal edilirken, yaklaşık 133 bin Azerbaycan vatandaşı kendi ülkesinde mülteci durumuna düşürülmüş, Ağdam şehri yakılıp yıkılmış, tarih ve kültür anıtları, sanayi tesisleri, eğitim ve kültür

---

erkinin bir organı olarak oluşturulmuştu. Dövlət Müdafiə Komitəsi necə və niyə yarandı-tarixi fərman, 08.06.2019, <https://www.xural.com/dovlat-mudafie-komitəsi-necə-və-niyə-yarandı-fərman/> [Erişim tarihi: 12.08.2021].

²⁹⁷ Kəlbəcər rayonunun işğalının səbəbləri haqqında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı, Bakı şəhəri, 25 mart 1992-ci il. № 333-XII, <http://www.e-qanun.az/framework/8256> [Erişim tarihi: 23.08.2021].

²⁹⁸ Musa Qasımlı, s. 592.

kurumları, yerle bir edilmiştir. Ağdam'ın işgalinden hemen ardından, 24 Temmuz 1993 tarihinde Haydar Aliyev, BM Güvenlik Konseyi Başkanı'na bir mektup yazarak Ermenistan'ın işgal politikasına dair kesin deliller sunmuştu. Azerbaycan'ın başvurusu üzerine toplanan BM Güvenlik Konseyi 29 Temmuz 1993 tarihli ve 3259 no'lu oturumunda Azerbaycan'ın Ağdam ilçesi ve diğer işgal altındaki topraklarından işgalci güçlerin tamamen, derhal ve kayıtsız şartsız çekilmesini öngören 853 no'lu (S/RRES 853 (1993)) kararı kabul etmişti.²⁹⁹

1993 yılı sonbaharında Ermenistan ordusu çatışmaları yoğunlaştırarak 23 Ağustos 1993'te Fuzuli (yüzölçümü 1390 km²) ve 26 Ağustos 1994'te Cebrail (yüzölçümü 1050 km²) ilçelerini işgal etmiştir. Azerbaycan tarafı 30 Ağustos 1993'te durumla ilgili BM Güvenlik Konseyi'ne başvuruda bulunmuştur. Başvuruya yanıt verilmeden Ermenistan ordusu bu sefer 31 Eylül 1993'te Kubatlı (yüzölçümü 801 km²) ilçesini işgal etmiştir. İşgaller sonucunda Fuzuli'nin yaklaşık 90 bin, Cebrail'in 50 bin, Kubadlı'nın 30 bin sakini mülteci durumuna düşmüştür. Azerbaycan'ın talebi üzerine toplanan BM Güvenlik Konseyi'nin 14 Ekim 1993 tarihinde 3292 no'lu oturumunda Ermenistan-Azerbaycan çatışmasına dair 874 no'lu (S/RES/874 (1993)) kararı alınmıştır.³⁰⁰ 29 Ekim 1993'te Ermenistan ordusu Zengilan ilçesini (yüzölçümü 710 km²) ederken ilçenin 35 bin kişi mülteci durumuna düşmüştür. Böylece, Ermenistan, Dağlık Karabağ çevresindeki ilçelerin işgalini tamamlamıştır. Azerbaycan tarafının başvurusu üzerine konuyu görüşen BM Güvenlik Konseyi 12 Kasım 1993 tarihinde 884 no'lu kararı (S/RES/884 (1993)) almıştır.³⁰¹

BM GK kararları işlevsellikten yoksun iken Minsk Grubu süreci de çatışmanın durdurulması ve sorunun çözümü bakımından başarısız kalmıştır. Rusya Federasyonu çözüm sürecinde inisiyatifi ele almak, çatışmada aktif arabulucu rolü üstlenmeye gayret etmiştir. Aslında Rusya, arabuluculuk rolünü üstlenirken sorunu çözmeye değil, süreci denetim altına almaya çalışmıştır. Bu doğrultuda 4-5 Mayıs 1994'te BDT üyesi devletlerin Parlamenterler Asamblesinin girişimiyle Bişkek'te başlatılan müzakerelerde, Rusya'nın hazırladığı protokol metninde askeri operasyonların durdurulması, gözlemcilerin konuşlandırılması, silahlı güçlerin işgal edilmiş topraklardan geri

²⁹⁹ Musa Qasımlı, s. 604-605. BM GK'nin Dağlık Karabağ'la ilgili almış olduğu dört kararın değişik dillerde tercümesi için bkz: <https://www.virtualkarabakh.az/tr/posts/32/belgeler.html>

³⁰⁰ Musa Qasımlı, s. 608.

³⁰¹ Musa Qasımlı, s. 613.

çekilmesi ve mültecilerin önceden yaşadıkları iskân birimlerine geri dönmeleri istenmekteydi. Bişkek Protokolü olarak bilinen bu belgede, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermeni topluluğun temsilcisinin imzası yer alırken, Azerbaycanlı topluluğun temsilcisine böyle bir fırsat tanınmamıştır. Bu nedenle de Azerbaycan tarafı nihai protokole imza atmamıştır. Fakat sonradan Azerbaycan tarafı ve Dağlık Karabağ bölgesinin Azerbaycanlı topluluğunun temsilcisi de kaydüşartla belgeyi imzalamıştır.³⁰²

Uzun süre devam eden müzakereler boyunca Azerbaycan Cumhuriyeti toprak bütünlüğü ilkesini kararlılıkla savunurken, Ermenistan tarafı Karabağ'ın nihai statüsü konusunda ısrarlarını sürdürmüştür. 1994'te Bişkek Protokolü'yle iki ülke arasında ateşkes sağlanırken, müzakereler AGİT Minsk Grubu çerçevesinde devam ettirilmiştir. Çözüm sürecinde Aralık 1994'te Budapeşte Zirvesi, 1996'da Lizbon Zirvesi yapılmış 2006'da iki ülkenin Dışişleri Bakanları'nın AGİT gözetimi altında 18-19 ocakta Londra'da, 18 Mayıs'ta Strasburg'da, 13 Haziran'da Paris'te, 13 eylülde Londra'da, 5-6 ekimde Moskova'da ve 14 kasımda Brüksel'de görüşmeler gerçekleştirmiştir. Ayrıca 10 Şubat 2006'da Azerbaycan ve Ermenistan cumhurbaşkanları arasında Fransa'da bir görüşme organize edilmiştir. Müzakerelerde Ermeni güçlerin Karabağ çevresindeki 5 bölgeden çekilmesi ve yerine barış gücünün yerleştirilmesi öngörmüştür. Dağlık Karabağ'ın statüsünün bir halk oylamasıyla belirleneceği öngörmüştür. Fakat Azerbaycan tarafı haklı olarak, halk oylamasının sadece Karabağ'da değil, ülke genelinde gerçekleştirilmesini ısrar edince müzakereler kesintiye uğramıştır.³⁰³ 2007'de gerçekleşen Madrid Zirvesi uyuşmazlıkların çözümünde kuvvet kullanmamak, toprak bütünlüğü ve self determinasyon üzerinde mutabakata varmışlardır. Madrid ilkeleri doğrultusunda 1975 AGİK Helsinki Sonuç Bildirgesi'nin iki temel ilkesine uyulduğu belirtilmiştir. Bunlardan birincisi devletlerin toprak bütünlüğü, ikincisi ise ulusların kendi kaderlerine kendilerinin karar vermesine saygı göstermesi ilkesidir. Erivan'ın bu kıstaslarla ilgili tutumu pek açık değilken Bakü yönetimi Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğu ve herhangi bir bağımsızlığın kabul edilemeyeceğini, fakat bu bölgeye en üst düzeyde özerklik tanınacağını kararlı bir şekilde vurgulamıştır.³⁰⁴

Sonraki dönemlerde gerek dışişleri bakanları gerekse cumhurbaşkanları düzeyinde yapılan görüşmelerde somut bir çözüm kararı çıkmamıştır. Çözümü

---

³⁰² Musa Qasımlı, s. 618.

³⁰³ Mesut Hakkı Çaşın, Sina Kısacık, "Kafkasya'da Azerbaycan-Ermenistan Uyuşmazlığı: Çatışma-Barış Sarkacı", Seçkin Yayıncılık, Ankara 2017, s. 66-78.

³⁰⁴ Mesut Hakkı Çaşın, Sina Kısacık, s. 80-82.

zorlaştıran iki hususu şu şekilde özetleyebiliriz. 1. Azerbaycan Dağlık Karabağ'a en yüksek düzeyde özerklik vadederek toprak bütünlüğü ilkesinden hiçbir şekilde vaz geçmemiştir. 2. Ermenistan ise self determinasyon ilkesinden hareket ederek Dağlık Karabağ'ı dolaylı yoldan koparma amacına odaklanmıştır. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin malum dört kararının uygulanmadığını, AGİT Minsk Grubu'nun çok sayıda görüşme ve müzakerelerinde herhangi bir sonuca varılmaması çözüm yolunu kapatmıştır. Bu durumda Azerbaycan'ın, meşru müdafaa hakkını kullanmak ve güç kullanarak ülkenin tamamında kendi egemenliğini tesis etmek dışında başka seçeneği kalmamıştır. Azerbaycan ve Ermenistan arasında çatışmanın durdurulması ve sorunun çözümüne ilişkin yapılan girişimlerin genel seyrine bakıldığında, Rusya Federasyonu'nun her zaman inisiyatif üstlendiğini, bu sorunun çözümünde en etkin ve öncelikli aktörün yine Rusya Federasyonu olduğuna dair kuvvetli izlenim oluşturmaya çalıştığını görebiliriz. İşgal süreçleri Ermenistan ordusunun Azerbaycan Türklerine karşı işledikleri akıl almaz işkence ve insanlık dışı eylemlerle “zengindir.” Bu işgal, sadece Azerbaycan açısından değil, aynı zamanda Ermenistan'ın kendisi için beşerî bir trajedi olarak yorumlanabilir. Savaşla ilgili istatistikler, çatışmanın insani boyutları korkunç düzeylerde olduğunu ortaya koymaktadır. 2015 yılında yayınlanmış istatistiğe göre Azerbaycan-Ermenistan uyuşmazlığının meydana geldiği günden beri Ermenistan'dan kovulan Türklerin sayısı 350 bin,³⁰⁵ Azerbaycan'ın işgal edilmiş ilçelerinden iltica edenlerin sayısı 789 bin kişi Azerbaycan'ın 62 il ve ilçesinde geçici olarak iskân etmiştir.³⁰⁶ Ermenistan'dan kovulan Türkler, o yılların kargaşa ortamında olmazın şiddet ve işkencelere maruz bırakılmıştır. Eski SSCB İçişleri Bakanlığı'nın tamamlanmamış soruşturma dosyasında yer alan bilgilere göre Ermenistan hükümeti tarafından ülkeden kovulan Türklerden 2'sinin kafası kesilmiş, 11'i diri diri, 2'si öldürüldükten sonra yakılmış ve 1'i asılmış olmak üzere 216'sı öldürülmüş, üçü parçalanmış, 29'u araba tekerlikleri altında çiğnenmiş, 41'i acımasızca dövülmüş,

³⁰⁵ Bu sayı değişik kaynaklarda 250-350 bin arasında değişmektedir. Bu durum, o dönemde göçmen ve mülteci kayıtlarının tutulmasında yaşanan zorluklardan kaynaklanmaktadır. BM Mülteciler Yüksek Komiserliği'ne göre, 1988 yılında Ermenistan SSC'nin 8.000 kilometrekarelik arazisindeki 172 yerleşim yerinde yaşayan 182.000 Azerbaycan Türkü ile Azerbaycan Cumhuriyeti eski Yüksek Sovyeti Mülteci Komisyonu'nun verilerine göre 18.000 Kürt ve bin Rus zorla sınır dışı edilmiştir. Səxavət Həmid, “Qərbi Azərbaycanlı qaçqınların hüquqlarının bərpası beynəlxalq müstəvidə...”, *Mərkəz*, 4 Mart 2011, s. 5, <http://anl.az/down/meqale/merkez/2011/mart/161450.htm>, [22.10.2021].

³⁰⁶ 2015 verilerine göre Ortay Asya'dan Azerbaycan'a iltica eden 60 bin Ahıska Türkü dahil bu sayı 1.200 bin 500 olarak belirtilmiştir, Bkz: Ermənistan Respublikasının hərbi təcavüzünün nəticələri (rəsmi xronika) <http://human.gov.az/az/view-page/65/ERMƏNİSTAN+RESPUBLİKASININ+HƏRBİ+TƏCAVÜZÜNÜN+NƏTİCƏLƏRİ+%28RƏS Mİ+XRONİKA%29#.Ygi2Q1VByM8> [22.10.2021]

birisinin vücuduna elektrik verilmiş, biri intihar etmiştir. Ayrıca biri hamile kadın olmak üzere 10 kişi kalp krizinden ölmüş, 49'u kaçarken dağlarda donmuş ve sekizi kaybolmuştur. Ölenlerin sayısı 57'si kadın, 23'ü çocuktur.³⁰⁷ Azerbaycan-Ermenistan çatışmasındaki askeri operasyonlar sırasında 20.000'den fazla Azerbaycanlı öldürülmüş, 50.000'den fazla kişi sakat kalmıştır. Birinci Karabağ Savaşı'nda 71'i çocuk, 267'si kadın ve 326'sı yaşlı olmak üzere 3 bin 890 Azerbaycanlı kaybolmuş, ayrıca 872 esir ve rehine 872 kişinin (1 Aralık 2020 itibarıyla) akıbeti bilinmiyor. 1988-1993 yıllarında Karabağ'da toplam 900 yerleşim yeri, 150.000 ev, 7.000 kamu binası, 693 okul, 855 anaokulu, 695 sağlık kurumu, 927 kütüphane, 44 mabet, 9 cami, 473 tarihi eser, saray ve müze inşa edilmiştir. 40.000 müze eseri, 6.000 sanayi ve tarım işletmesi, 160 köprü ve diğer altyapı tesisleri tahrip edilmiştir.³⁰⁸

Ermenistan, işgal ettiği Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ ve civar bölgelerinde yasa dışı faaliyetlerini birkaç koldan devam ettirmiş, tarih ve kültür anıtları, binalar, minareler, camiler, saraylar, müzeler, Azerbaycan Türklerine ait konutlar, tesisler yıkılıp yakılmış, doğal zenginlikler yağmalanmış ve Azerbaycan Türklerinden arındırılmış bölgelere Ermeniler yerleştirilmiştir.³⁰⁹ 1993'te kurulan Azerbaycan'ın Esir, Kayıp ve Rehineler Devlet Komisyonu'nun 23 yıl boyunca Ermeni-Azerbaycan ihtilafı konusunda topladığı materyallerin analizinden de görüldüğü üzere Ermenistan Cumhuriyeti, 1949 Savaş Kurbanlarının Korunmasına İlişkin Cenevre Sözleşmelerini ve insan hakları gerekliliklerini büyük ölçüde ihlal etmiştir. Azerbaycan vatandaşlarına karşı maksatlı soykırım politikasının yürütmüştür. İnsanların yüzyıllar boyunca yaşadıkları topraklardan kovulması, yerleşim birimlerinin, tarihi eserlerin, kadim mezarlıkların tahrip edilmesi, katliam, rehin alma, dayanılmaz işkence, aşağılama, şantaj, yıldırma vd. eylemler Ermenistan'ın işlediği cinayetlere açık örnek teşkil etmektedir.³¹⁰ Azerbaycan Ekoloji ve Tabii Servetler Bakanlığı tarafından 2019'da verilen bilgiye göre 2006 yılından bu yana Ermeniler tarafından düzenli olarak çıkarılan yangınlar sonucunda 110.000 hektardan fazla verimli arazi tahrip edilmiş, çevreye ve yaban hayatına büyük zarar verilmiştir. Uzmanların yaptığı ön tahminlere göre çevreye ve doğal kaynaklara

³⁰⁷ Səxavət Həmid, 4 Mart 2011.

³⁰⁸ Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi, [Erişim tarihi 10.10.2021].; Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi, <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/28/3699/ermənistan-azərbaycan-munaqişesi.html> [Erişim tarihi 10.10.2021].

³⁰⁹ Musa Qasımlı, s. 624.

³¹⁰ Soyqırım qurbanları: qadınlar və uşaqlar, <http://human.gov.az/az/view-page/92#.Ygi7gVVByM8>, [22.10.2021].

verilen zarar 265,3 milyar dolar civarında olmuştur.³¹¹ Şunu da belirtelim ki İkinci Karabağ Savaşı sonucunda hezimete uğrayan Ermeni ordusu ve işgal edilen topraklardan çekilen sivil Ermeniler orman ve bahçelerin ağaçlarını güçleri yettiği kadar keserek Ermenistan'a taşıırken, ormanları da ateşe vermiştir.

3.9. Dağlık Karabağ Sorununun Hukuki Boyutu

Ermenistan Cumhuriyeti Dağlık Karabağ sorununu uluslararası kamuoyu önünde hukuksal gerekçeleri ileri sürerek meşru ve yasal bir zemine oturtmaya çalışmıştır. Oysa bu çaba hukukilikten yoksun olup propaganda ve algı inşasına yönelik hileli girişimden başka bir şey değildi. Başlangıçta Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a bağlama kararından yola çıkan Ermeni yönetimi bunun doğru bir taktik olmadığını anlayarak³¹² hemen söylemini değiştirerek, Karabağ'da yaşayan Ermeni toplumunun self-determinasyon hakkına vurgu yapmıştır. Fakat Ermenilerin ileri sürdükleri tezlerin gerek Sovyet döneminin iç hukuk düzenlemeleri, gerekse uluslararası hukuk bakımından asılsız olduğu göz önündedir. Sovyetler Birliği'nin 1977 Anayasası SSCB'yi on beş cumhuriyetten oluşan bir federasyon olarak belirlemiştir. Fakat bu yapı çok katmanlı ve son derece karmaşık bir özelliğe sahipti. Dağlık Karabağ, Azerbaycan sınırları içinde yer alan özerk bir vilayet statüsüne sahipti. Bu statüyü belirleyen son esaslı düzenleme 1981'de kabul edilen kanunla yapılmıştır. Sovyetler Birliği'nin sonlarına doğru Ermenilerin ayrılarak Ermenistan'a birleşme talepleri dönemin iç mevzuatına doğrudan aykırılık teşkil etmiştir. Keza Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti Azerbaycan Cumhuriyetlerinin sınırları içinde yer aldığı için bu birimin herhangi bir şekilde kendi sınırlarını değiştirme gibi bir yetkisi söz konusu değildir. Böyle bir durum Azerbaycan'ın egemen haklarının ve toprak bütünlüğünün ihlali anlamına gelmektedir. Fiiliyatta mümkün olmasa da en azından formalite olarak 1977 SSCB Anayasası'nın 72. maddesi Birlik cumhuriyetlerine SSCB'den serbestçe ayrılma hakkını açık şekilde tanıırken, böyle bir hak Birlik cumhuriyeti statüsünün altındaki federe birimlere tanınmamıştır. Ermenistan tarafının ileri sürdüğü savlarda 1977 SSCB Anayasası ve 3 Nisan 1990 tarihinde kabul edilmiş kanun gereği özerk bölgelerin de ayrı bir süje olarak ayrılma hakkına sahip olduğundan bahsedilmekteydi. Ermenilere göre, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin SSCB'den kopma süreci yürürlükteki Sovyet mevzuatına uygun bir

³¹¹ İşgal olunmuş Azerbaycan ərazilərində ətraf mühitə və təbii sərvətlərə dəymiş ziyan, http://eco.gov.az/frq-content/plugins/pages_v1/entry/20190823174831_88765600.pdf, [22.10.2021].

³¹² Sovyetler Birliği'nin dağılması bu açıdan önemli bir faktördü

şekilde gerçekleşmediğinden Dağlık Karabağ'ın self-determinasyon hakkı meşru ve yasal bir haktır. Oysa bahsi geçen bu hak Dağlık Karabağ örneğinde geçersizdir. Keza, Ermenilerin yaşadıkları Dağlık Karabağ bölgesi Azerbaycan ülkesinin bir parçasını teşkil etmektedir. Bu yüzden Ermenilerin, self determinasyon hakkına dayanarak koparmak için giriştikleri silahlı çatışmalar bağımsızlık savaşı olarak değerlendirilemez. Azınlık olarak ayrılma çabası olarak başlatılan bu hareketin amacı sonraki aşamada Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarının bir kısmının işgal etmektir.³¹³

Dağlık Karabağ'ın statüsü yasal olarak en son 1981 yılında kabul edilen kanunla, 1977 SSCB Anayasası ve 1978 Azerbaycan SSC Anayasasına uygun bir şekilde düzenlenmiştir. Özerk vilayetin statüsünün Birlik cumhuriyeti ile eşit düzeyde olmadığı, ayrıca hukuken Birlik cumhuriyeti bünyesinde yer aldığı bilinmektedir. 1977 SSCB Anayasasının genel çerçevesine baktığımızda, özerk vilayetin Birlik cumhuriyetinin denetim ve yetkisi altında olduğu ve yerel birimler şeklinde örgütlendiği, kendi başına ayrılmayla sonuçlanacak anayasal bir hakka sahip olmadığı açıkça görülmektedir.³¹⁴

Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti Halk Vekilleri Sovyeti'nin 20 Şubat 1988 tarihli Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleşme talebi Azerbaycan Yüksek Sovyeti ve SSCB Yüksek Sovyeti tarafından reddedilmiştir. SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlık Heyeti (Prezidyum) tarafından 23 Mart 1988 tarihli "Dağlık Karabağ'da Yaşanan Olaylarla İlgili Birlik Cumhuriyetlerinin Başvuruları Hakkında" başlıklı kararda şöyle denmektedir: "*Sovyet Anayasası tarafından güvence altına alınan sınırların değiştirilmesi ile sonuçlanacak ülkesel ve milli sorunların devlet organlarına baskı yaparak halledilmesi mümkün değildir.*" Aynı şekilde Dağlık Karabağ Halk Vekilleri Sovyeti'nin 12 Temmuz 1988'de Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrılması ve Ermenistan'a birleştirilmesine dair alınan karar da SSCB mevzuatı açısından hiçbir meşru temele dayanmamıştır. Nitekim, bir özerk vilayet Azerbaycan ve SSCB yasalarında kendilerine tanınan yetkiler dışında herhangi bir karar alamayacaktı.³¹⁵

---

³¹³ Vefaddin İbayer, "Dağlık Karabağ Savaşı'nın Siyasi ve Hukuki Boyutları", *Karabağ Savaşı: Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz* (Editör: Osman Nuri Aras), Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü 2008 (ss. 35-61), 55-56.

³¹⁴ Cavid Abdullazade, *Hukuki Yönleriyle Dağlık Karabağ Sorunu*, s. 96.

³¹⁵ Cavid Abdullazade, *Hukuki Yönleriyle Dağlık Karabağ Sorunu*, s. 97-100.

SSCB'nin iç hukuku açısından üzerinde durulması gereken bir başka karar da Ermenistan Yüksek Sovyeti'nin 1 Aralık 1989'da kabul ettiği “Dağlık Karabağ ve Ermenistan'ın Birleştirilmesi Hakkında Karar”dır. Bu karar kabul edilirken Hankendi'de Ermenistan SSC bayrağı asılmıştır. Sovyetler Birliği'nin bir cumhuriyete ait toprak parçasının tek taraflı olarak ele geçirilmesini kanunileştirilmesi ve anayasaya aykırı bir kurumun oluşturulmasına ilişkin Ermenistan'ın herhangi bir kararı uluslararası hukuka aykırıdır. Bu yüzden 2 Aralık 1989 tarihinde, Azerbaycan tarafı bu kararın yasal dayanağı olmadığını beyan etmiştir.³¹⁶

Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti Azerbaycan'ın iç işlerine müdahaleyi sürdürerek 9 Ocak'ta Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'ın 1990 yılının ekonomik planına dâhil etmiştir. SSCB Yüksek Sovyet Başkanlık Heyeti, 10 Ocak 1990 tarihinde “Dağlık Karabağ konusunda Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti'nin 1 Aralık 1989 ve 9 Ocak 1990 tarihinde kabul ettiği kararların SSCB Anayasası'na uyuşmadığına dair” almış olduğu kararda; Azerbaycan'ın onayı dışında söz konusu birleşme kararının geçersiz olduğuna hükmetmiştir. Buna karşılık Ermenistan Yüksek Sovyeti ülkesinde sadece Ermenistan yasalarının yürürlükte olduğunu beyan etmiştir.³¹⁷ Böylelikle, eden sözde “hukuk mücadelesi” gerek içerik gerekse usul yönüyle hukukilikten yoksun bir şekilde devam ettirilmiştir. Ermenistan yönetimi bir taraftan Azerbaycan üzerinde baskı kurarken, diğer taraftan etnik zeminde gelişen çatışmaları körüklemiştir.

Ermenilerin, yukarıda bahsi geçen savı üzerinden Dağlık Karabağ Ermenileri Şaumyan ilçe meclisiyle bir araya gelerek 2 Eylül 1991'de Dağlık Karabağ, bağımsızlığını ilan etmiş, 10 Aralık 1991'de sözde bağımsızlık için referandum yapmıştır. Dağlık Karabağ'da Ermenilerin referandum yaparak aldığı ayrılma kararı hiçbir şekilde geçerli değildir. Keza Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ülke sınırları sadece Azerbaycan halkının iradesi doğrultusunda değiştirilebilecektir.³¹⁸ Ayrıca, uluslararası

---

³¹⁶ Musa Qasımlı, s. 553.

³¹⁷ Musa Qasımlı, s. 555.

³¹⁸ Cavid Abdullahzade, benzeri bir durumla paralellik kurarak şöyle bir kıyaslama yapmaktadır: “Katalonya'daki halk, hatırlarsanız referandum yaptı ve İspanya'dan ayrılmak istedi. Referandum sonucunda %99 evet oyu çıktı ama İspanya, Katalonların ayrılmalarına izin vermedi ve orduyu devreye sokabileceğini belirtti. Çünkü Katalonya, İspanya'nın bir bölgesidir.... Uluslararası hukuka göre ayrılma hakkı tanınabilir ama bunun mümkün olabilmesi için bir referandum ile halk kendi kaderini kendisi tayin etmelidir. Ama bu durum iç hukukta tanınıyorsa gelişebilir.” Dağlık Karabağ Sorunu [Doç. Dr. Cavid Abdullahzade ile Söyleşi], <https://www.mutekabiliyet.net/daglik-karabag-sorunu/>, 03.05.2020 [Erişim tarihi: 22.12.2021]

hukukta tartışmalı bir arazinin plebisit veya referandum yoluyla belirlenebilmesini normal bir pratik olarak kabul edilmesi durumunda bile bu hususun Dağlık Karabağ örneğinde geçersiz olduğunu söyleyebiliriz. Keza bu tür oylamalar sadece iki devlet arasındaki arazi uyumsuzluklarında yapılabilir. Dağlık Karabağ'la ilgili Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki uyumsuzluğun temelinde ise bir arazi sorunu değil, Ermenistan'ın tek taraflı arazi talebidir.³¹⁹

Dağlık Karabağ'ın meşru temel olarak gösterdiği 3 Nisan 1990 tarihli “Birlik Cumhuriyetlerinin SSCB’den Ayrılması Usulüne İlişkin Sorunların Çözümü Hakkında Kanun” o dönemde federal yapının yeniden şekillendirilmesi amacıyla çıkarılmıştır. Nitekim, kısa süre önce, 17 Mart 1991’de gerçekleşen referandumda Yeni Birlik Modeli arayışları kapsamında SSCB’nin devam edip etmemesi konusunda soru sormuş, on beş cumhuriyetten dokuzu referanduma katılarak seçmenlerin %77’si yeni birlikten yana oy kullanmıştır. İşte bu kanun yeni modelin şekillenmesi sürecine odaklanarak yapılmıştır. Kanunun adından ve 1. maddesinden de görüldüğü gibi özerk bölgelere doğrudan ayrılmayla ilgili herhangi bir hak tanınmamıştır.³²⁰ Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ayrılmaz bir parçasını teşkil ettiğine dair bu denli ispat ve delillere rağmen Ermeni propagandası sayesinde Dağlık Karabağ, sorunun bir tarafı olarak sunulmaya, hatta Azerbaycan-Ermenistan arasında bir sınır sorunu olarak sunulmaya çalışılmıştır.³²¹

Dağlık Karabağ'ın özerkliğinin kaldırılması meselesine gelince, bu konuda Azerbaycan'ın almış olduğu karar gerek hukukilik gerekse meşruiyet bakımından kuşku götürmeyecek kadar doğru bir karardır. 1994 yılında imzalanmış Ateşkes Antlaşması sonrasında Azerbaycan Devleti, bölge barışı ve ülke bütünlüğü adına, Ermenilere Dağlık Karabağ'da en yüksek özerklik statüsünü vermeye hazır olduğunu defalarca bildirmesine rağmen, Ermenistan tarafı sözde “Artsah Cumhuriyeti” adıyla Karabağ Ermenilerinin self determinasyon hakkına dayanarak bağımsız devlet kurduklarını iddia

---

³¹⁹ Vefaddin İbayev, s. 58

³²⁰ Cavid Abdullazade, *Hukuki Yönleriyle Dağlık Karabağ Sorunu*, s. 100-105.

³²¹ Cavid Abdullazade, “Uluslararası İlişkilerde Dağlık Karabağ Sorunu”, *Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ İhtilafı: Bölgesel Barış Ve Güvenliğe Ve Komşuluk İlişkilerine Bir Tehdit*, 21 Kasım 2014 Tarihli AVİM Konferansı Bildiriler Kitabı, Ankara 2014 (ss. 37-40), s. 38.

etmiş, bu konuda herhangi bir tavizin söz konusu olmayacağını vurgulamıştır.³²² Sovyetler Birliği döneminin son yıllarından itibaren Ermenistan yönetimi Dağlık Karabağ'daki Ermeni yönetimiyle birlikte bölgeyi bir terör yuvasına haline getirerek, zaman ilerledikçe büyük saldırılara geçerek yirmi binin üzerinde Azerbaycan yurttaşının ölümüne, bir milyondan fazla (Dağlık Karabağ ve Ermenistan'dan) Azerbaycan Türkünün yerlerinden edilmesine neden olmuştur.

3.10. İşgal ve Ateşkes İkileminin Kırılma Noktaları

3.10.1. Nisan Savaşı

Ermenistan'ın 2 Nisan 2016'da ateşkesin bozmasıyla başlayan Dört Gün Savaşı, 1994'te beri yaşanan en şiddetli çatışmalardan birisi olarak tarihe geçmiştir. Çatışma Ermenistan-Azerbaycan temas hattında başlamıştır.³²³ Çatışmanın 31 Mart-1 Nisan 2016 tarihlerinde, her iki ülkenin liderinin de Nükleer Güvenlik Zirvesi'nde iken gerçekleşmesi tesadüf değildir. Çatışmaların başlamasıyla temas hattında çatışmalar büyümüştür. Minsk Grubu Eş başkanları iki tarafta da kayıp ve yaralıların olmasından kaygı duyarak açıklama yayınlamış ve tarafların güç kullanmalarını sert bir şekilde kınayarak, bir an önce ateşkes sağlanmasını istemiştir.³²⁴ Çatışmalar özellikle Ağdere, Terter, Ağdam, Hocavend, Füzuli ve CebraİL bölgelerinde yoğunlaşmıştır. En yoğun çatışma 2 Nisan'da gerçekleşmiştir. Azerbaycan Savunma Bakanı, 3 Nisan günü, Ermeni tarafının Azerbaycan yerleşim yerlerinden güçlerini çekmelerini ve saldırılarını sonlandırmaları gerektiğini, aksi takdirde Ermeni otoritesinin başkenti olan Karabağ'daki Hankenti'nin vurulacağını belirtmiştir. Ermeni tarafı ise karşılık olarak Azerbaycan'daki doğal gaz ve petrol boru hatlarına saldıracağını söylemiştir. Azerbaycan tarafı aynı gün tek taraflı bir ateşkes açıklamasında bulunsa da çatışmalar kesilmemiştir. Azerbaycan'ın bu hareketi taktik bir hamle olarak görülmüştür. Nihayet Ermenistan ve Azerbaycan genelkurmay başkanları Moskova'da 5 Nisan'da bir araya gelerek savaşı sona erdiren bir ateşkes antlaşması imzalamışlardır. Antlaşmanın

---

³²² Ali Asker, "II. Karabağ Savaşı Sonrası Gelişmeler ve Rusya'nın Azerbaycan'ın Egemenlik Haklarını İhlali", içinde: *Karabağ: Dünü, Bugünü, Yarını* (Editörler: Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal), Selenge Yayınları, İstanbul 2021 (ss. 223-234), s. 325.

³²³ No: 82, 2 Nisan 2016, Temas Hattında ve Azerbaycan-Ermenistan Sınır Hattında Devam Eden Çatışmalar Hakkında, http://www.mfa.gov.tr/no_-82_-2-nisan-2016_-temas-hattinda-ve-azerbaycan-ermenistan-sinir-hattinda-devam-eden-catismalar-hk_.tr.mfa, [Erişim tarihi: 22.12.2021].

³²⁴ Gülnare Mahmudova, "Arabuluculuk Diplomasisi Bağlamında AGİT Minsk Grubu'nun Başarısız Eylemi – Başarılı Söylemi: Dağlık Karabağ Sorununa İlişkin 2-5 Nisan 2016 Tarihleri Arasındaki Açıklamaların Söylem Çözümlemesi", *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, Sayı: 42, 2019 (ss. 207-215), s. 210.

imzalanmasından kısa bir süre sonra Azerbaycan ve Türkiye kaynaklı gelen haberlere göre, Azerbaycan'a bağlı olan özerk Nahçıvan Cumhuriyeti'ndeki mevkilere Ermeni güçleri tarafından saldırılarda bulunulduğu belirtilmiştir.³²⁵ Bu savaş, Azerbaycan-Ermenistan Savaşı'nın son derece önemli bir kırılma noktası olarak değerlendirilebilir. Her ne kadar sonraki süreçte, 2020 yılına kadar devam eden dört yıl boyunca ateşkese uyulsa da bu savaş, Azerbaycan'ın askeri anlamda Ermenistan'dan üstün olduğunu açık şekilde ortaya koyarken, üçüncü bir tarafın müdahalesi söz konusu olmazsa işgal altındaki topraklarını kurtarabileceği konusunu gündeme taşımış oldu. Azerbaycan topraklarının işgaliyle ilgili olarak uzun süredir hareketsizlik, hatta kayıtsızlık izlenimi uyandıran Azerbaycan toplumunun asla böyle olmadığı şaşırtıcı bir şekilde ortaya çıkmış oldu. Bu savaş, yenilgi psikolojisini 1994'ten sonraki süreçte ilk kez bu kadar kuvvetli bir şekilde halk üzerinde baskı kuran yenilgi psikolojisinin kırılması açısından da önemli bir gelişmeydi.

3.10.2 Tovuz Çatışması

Azerbaycan-Ermenistan arasında sınır hattı Tovuz'da, 12-18 Temmuz 2020 tarihinde ciddi çatışmalar yaşanmıştır. Ermenistan ordusu Azerbaycan'ın sivil ve askeri yerleşim yerlerine, kışkırtıcı saldırılarda bulunmuş, Azerbaycan ordusu da bu saldırılara karşılıklılık vermiştir. Çatışmalar sadece 12 Temmuz ile kalmamış, ilerleyen günlerde de aralıklı olarak sürmüştü ve taraflar karşılıklı olarak kayıplar vermiştir. Ermenistan'ın saldırdığı Tovuz bölgesi stratejik açıdan önemli bir konuma sahiptir. Ayrıca Azerbaycan'ın mühim enerji hatları bu güzergâhtan geçmektedir. Yaşanan diğer çatışmaların aksine bu çatışmanın Dağlık Karabağ bölgesi ile bağlantısı bulunmamaktadır. Ermenistan, Tovuz bölgesindeki çatışmaları bahane ederek Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'nün olayların içine çekmek istemişse de bu taktiği gerçekleştirmemiştir.³²⁶ Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev yaptığı açıklamalarda, Ermenistan'ın saldırılarının sürekli bir hal aldığını söyleyerek, sivil halkın bu saldırılar sonucunda zarar gördüğünü belirtmiştir. Aliyev, bu saldırıların gelecekteki Ermeni faşizminin belirtileri olduğunu ifade ederek saldırıları başlatan tarafın Ermenistan

³²⁵ Turgut Kerem Tuncel, "Güney Kafkasya'da 2-5 Nisan 2016'da Yaşanan 4 Gün Savaşı", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 53, 2016 (ss. 301-338), s.303-304.

³²⁶ Mehmet Çağatay Güler, "5 Soru: Dağlık Karabağ Çatışması: Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerinde Bir Kırılma mı", <https://www.setav.org/5-soru-daglik-karabag-catismasi-azerbaycan-ermenistan-iliskilerinde-bir-kirilma-mi/>, [Erişim Tarihi: 09.12.2020].

olduğunun herkes tarafından görüldüğünün altını çizmiştir. Azerbaycan'ın savaşı Ermenistan'ın sınırlarına taşıyabilecek yeteri güce sahip olduğunu söyleyen Aliyev, Ermenistan'ın ilk fırsatta Azerbaycan topraklarını işgal edeceğini dile getirmiştir. Ermenistan'ın işgal siyaseti izlediğini ve ülkelerinde bulunan sosyal ve ekonomik problemlerin üzerini kapatmak için uğraştıklarını da anlatan Aliyev, Ermenistan'ın anlaşmayı ihlal etmek için her yola başvurduğunu açıklamıştır.³²⁷ Tovuz çatışmasının ardından 24 Temmuz'da AGİT Minsk Grubu, bir açıklama yapmıştır. Açıklamada, taraflardan sivillerin ve stratejik altyapının hedef alınacağını vurgulayan söylemlerden uzak durmalarının istenirken, AGİT gözlemcilerinin de en kısa zamanda bölgeye geri dönmeleri gerektiğini bildirmiştir. Ermenistan bu sefer de KGAÖ'nü çatışmanın içine çekmeye çalışmıştır. Fakat KGAÖ itidalli bir tutum sergileyerek bu çatışmada taraf olmamayı tercih etmiştir. Çatışmayla ilgili Türkiye Cumhuriyeti sert açıklamalarda bulunarak kendi kapasitesini aşan emeller uğrunda maceraperestliğe soyunmanın, Ermenistan'ın muhakeme zaafını ortaya koyduğunu, bölgesel barış ve istikrar önünde büyük bir engel oluşturduğunu vurgulamıştır.³²⁸ 12 Temmuz'daki çatışmadan sonra uluslararası aktörlerin AGİT Minsk Grubu'nu Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki barış görüşmeleri için bir çare gibi göstermiş olmaları, esasında çözümsüzlüğe ve barış dışı yollardan gidilebilecek bir sonuca işaret etmiştir.³²⁹ Tovuz çatışması sırasında Azerbaycan ordusunun biri general ve birkaç üst rütbeli subayının yer aldığı askeri kayıplar Ermenistan'ı zafer yanılıgına sürüklerken, Azerbaycan toplumunda büyük infiale yol açmıştır.

3.10.3. 44 Günlük Savaş ve Zafere Doğru

Azerbaycan topraklarının Ermeni işgaline maruz kaldığı çeyrek asırdan fazla devam eden sürecindeki en ciddi kırılma 27 Eylül 2020 tarihinde başlamıştır. Ermenistan'ın saldırısı üzerine Azerbaycan ordusunun taarruza geçmesiyle başlayan İkinci Karabağ Savaşı 44 gün devam etmiştir. Aynı gün sabah 06.00'da tüm temas hattı

³²⁷ Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev ulusa seslendi, <https://haberglobal.com.tr/dunya/azerbaycan-cumhurbaşkanı-aliyev-ulusa-seslendi-71106>, (Erişim Tarihi: 09.12.2020).

³²⁸ No: 149, 12 Temmuz 2020, Azerbaycan'a Yönelik Ermeni Saldırısı Hk.," Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2011, http://www.mfa.gov.tr/no_-149_-azerbaycan-a-yonelik-ermeni-saldirisi-hk.tr.mfa. [Erişim tarihi:21.07.2020].

³²⁹ Turgut Kerem Tuncel, "Azerbaycan-Ermenistan Sınır Hattında 12 Temmuz 2020'de Patlak Veren Çatışma ve Karabağ İhtilafı Hakkında Değerlendirmeler", <https://avim.org.tr/tr/Analiz/AZERBAYCAN-ERMENISTAN-SINIR-HATTINDA-12-TEMMUZ-2020-DE-PATLAK-VEREN-CATISMA-VE-KARABAG-IHTILAFI-HAKKINDA-DEGERLENDIRMELER>, [Erişim Tarihi: 09.12.2020].

boyunca başlayan taarruzun ardından Ermenistan’da sıkıyönetim ve genel seferberlik, Azerbaycan’da ise sıkıyönetim, sokağa çıkma yasağı ve kısmi seferberlik ilan edilmiştir. Azerbaycan ordusu ilk saldırılarda Ermenistan ordusuna ait 12 hava savunma sistemini imha etmiştir. Türkiye’nin ve İsrail’den tedarik edilen silahlı insansız hava araçları savaşın gidişatına ciddi şekilde etki etmiştir. SİHA ve kamikaze dronlardan elde edilen vuruş ve imha görüntülerini yayımlayan Azerbaycan ordusu psikolojik harpte belirgin bir üstünlük sağlamıştır. Bu görüntülerin Azerbaycan açısından bir başka önemi, Ermenistan’ın açıklama ve verilerin güvenilirliğine gölge düşürmesi olmuştur.³³⁰ Silahlı insansız hava araçları ve helikopterle yapılan hava saldırıları sonucunda büyük zayıflık veren Ermeniler konuşlandıkları birçok mevzii terk etmek zorunda kalırken, “birbirinin ardınca geri alınan köyler, hâkim mevziler ve bağlantı yolları Azerbaycan ordusunun duruma hâkim olmasına yol açmıştır.”³³¹ Savaş boyunca birkaç kez Rusya’nın arabuluculuk girişimiyle ateşkes ilan edilse de bu rejim sağlanamamış ve çatışmalar devam etmiştir. Savaş, bazı gecikmelere bakılmazsa, başlangıçtan sona kadar Azerbaycan ordusunun stratejik, taktik ve teknolojik üstünlüğü ile devam etmiştir. Ermenistan’ın BM, KGAÖ ve büyük devletler nezdinde yaptığı girişimler kendisine hiçbir fayda sağlamamıştır. Savaşın seyrine etki eden en önemli faktörlerden biri Rusya’nın aktif müdahalesinin gözlemlenmemesidir. Bu siyaset, savaş sırasında ve sonraki dönemde tarafsız kalma, Nikol Paşinyan iktidarını cezalandırma, savaş sonrası dönemdeki muhtemel gelişmeleri hesaba katarak dengeyi sağlama, Türkiye ile ilişkileri koruma gibi farklı yönlerden yorumlanmıştır. Sahada aktif askeri güç bulundurarak harekâta katılmaması Rusya’nın tarafsızlığı anlamına gelmemektedir. Rusya, ayrıca

---

³³⁰ Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü (SIPRI - Stockholm International Peace Research Institute) verilerine göre “2015-2019 arasında Azerbaycan’ın silah ithalatının %60’ı İsrail’den gerçekleşmiştir. İsrail’i %31’lik payla Rusya takip etmektedir. İsrail’den alınan sistemler arasında hemen hemen her sınıf ve tipte insansız hava araçları (İHA), Spike tipi uzun menzilli güdümlü tanksavar füzeler, Harop, Orbiter ve Sky Striker tipi kamikaze dronlar, modern topçu ve karadan karaya roket sistemleri dikkat çekmektedir.” Arda Mevlütoğlu, “2020 Dağlık Karabağ Savaşı’na Dair Askeri-Stratejik Gözlemler”, *Panorama*, <https://www.uikpanorama.com/blog/2020/11/05/2020-daglik-karabag-savasina-dair-askeri-stratejik-gozlemler/>, 05.11.2020 [Erişim tarihi: 21.08.2021].

³³¹ Ali Asker, “İşgalin Kırılma Noktası veya Yalancı Ateşkesin Sonu: Eylül 2020 Azerbaycan-Ermenistan Savaşını Geniş Tablodan Okumak”, <https://www.sde.org.tr/degerlendirme/igsawin-kirilma-noktasi-veya-yalanci-ateskesin-sonu-eylul-2020-azerbaycan-ermenistan-savasini-genis-tablodan-okumak-analizi-18517>, 30.09.2020 [Erişim tarihi:21.07.2020].

kendi basın kanallarıyla Ermenilerin Azerbaycan ve Türkiye'ye karşı kara propaganda yapmalarına müsaade etmiştir.³³²

İkinci Karabağ Savaşı'nda dikkat çeken bir başka faktör ise Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği açık ve kararlı desteği olmuştur. Bu faktör, Rusya'nın görece tarafsız kalmasını sağlayan en önemli faktör olmuştur. Ayrıca, Türk ordusunun teknolojik ve teknik desteği Azerbaycan'ın taarruz planının başarılı bir şekilde uygulanmasına yol açmıştır.

Bir başka husus, bu savaşta Azerbaycan ordusunun son derece sağduyuyla hareket etmesi, sivil hedeflere değil, doğrudan düşmanın askeri hedeflerini nokta atışıyla imha etmesidir. Oysa Ermenistan ordusu, hatta çatışma bölgesinden çok uzakta yerleşen sivil hedefleri vurarak savaş suçu işlemiştir. Bu saldırılar sonucunda çok sayıda sivil hayatını kaybetmiş, sivil vatandaşlar maddi ve fiziksel anlamda büyük mağduriyet yaşamıştır. Ermenilerin sivilleri hedef alan saldırıları eskiden de sıkça görülen bir durumdur. Bu saldırıların altında hem tarihsel hem de patolojik öç alma duygusu, ayrıca siviller üzerinde baskı oluşturarak işgal sürecini kolaylaştırma düşüncesi yer almıştır.³³³

“Savaşta hızla yenilgiye doğru giden Paşinyan Facebook sayfasında şu soruları sorarak cevaplamıştır: 1) Savaş niçin gerekliydi? *Yanıt:* Karabağ'ın statüsü için. 2) Savaştan kaçınmak mümkün müydü? *Yanıt:* Evet, eğer Karabağ'ın statüsünün daha sonra belirlenmesi mekanizmasının olmadığı bir ortamda toprakları verseydik ve Karabağ'ın statüsüne belirsiz bir tarihe kadar erteleyeseydik mümkündü. 3) Müzakereler yoluyla Karabağ'ın statüsüyle ilgili kabul edilebilir bir sonuca varabilir miydik? *Yanıt:* Hayır, çünkü bunu yapmak fırsatı 2011'de kaybedilmişti. 4) Bu savaşı durdurabilir miyiz? *Yanıt:* Teorik olarak evet, ikinci sorulardaki şartlardan daha ağır şartlarda durdurabiliriz. 5) Bu savaş Karabağ'ın statüsü sorununu halledebilir mi? *Yanıt:* Evet, eğer savaşı kazanabilirsek. 6) bu savaşta başarı elde edebilir miyiz? *Yanıt:* Evet, eğer bütün ulusal potansiyelimizi bunun için seferber edersek ve katıyetle bu hedefe doğru gidersek. Paşinyan'ın bu soruları sorması ve kendisinin yanıtlaması son 30 yılda dağlık Karabağ sorununun barış yoluyla halledilmesi sürecinde Ermenistan'ın ne kadar yanlış yolda ilerlediğini göstermesi bakımından oldukça ilginçtir. Paşinyan bununla aynı zamanda durumun ne kadar ciddi olması konusunda Ermenistan kamuoyuna bilgi vermiş, yaşananların tek suçlusunun kendisinin olmadığını bildirmiştir.”³³⁴

Paşinyan, savaşın ilk gününden sonuna dek peş peşe aldığı yenilgiler nedeniyle kendine karşı yönelen protestoları bertaraf etmek amacıyla geliştirdiği birtakım söyleme

³³² Ali Asker, “Güney Kafkasya'nın Güvenliği ve 2. Karabağ Savaşı'nın Düşündürdükleri”, *İstanbul Rumeli Üniversitesi Uluslararası Güvenlik Sempozyumu Tam Metin ve Özet Kitabı*, 25-26 Mart 2021, T.C. İstanbul Rumeli Üniversitesi, İstanbul 2021 (ss. 98-102), s. 100-101.

³³³ Bkz. Esmâ Özdaşlı, “İkinci Karabağ Savaşında Ermenilerin Sivillere Yönelik Saldırılarının Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Değerlendirilmesi”, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 7, Karabağ Özel Sayısı, 7(1), 2021, (ss. 51-83).

³³⁴ Hatem Cabbarlı, “Ermenistan Cumhuriyeti'nin Dağlık Karabağ Politikası”, İçinde: *Dünden Bugüne Karabağ Sorunu* (Editör: Haydar Çakmak), Yenisey, Ankara 2021, (ss. 33-114), s. 84.

rağmen savaşın patlak vermesine neden olan esas aktördür. Paşinyan'ın Azerbaycan-Ermenistan sorununun barışçıl yoldan çözümü için yaklaşık otuz yıldır devam eden müzakere sürecinden kaçınması, kendinden önceki hükümetler döneminde, üzerinde anlaşma sağlanmış konuları ciddiye almaması, dahası bu konuda makul çözüm önerileri sunmaması İkinci Karabağ Savaşı'nı ortaya çıkaran faktörlerdendi.³³⁵ 31 Mart 2020'de Ermenilerin Dağlık Karabağ'da sözde seçim yapması, seçimin ardından Şuşa'da yeni yapılan bir binada da yemin töreni düzenlemesi, bu törene katılan Nikol Paşinyan'ın Cıdır Ovası'nda *“sarhoş tavırları, burada galibiyet hisleriyle halay çekmesi de Azerbaycan tarafında büyük bir rahatsızlık yaratmıştı.”* Tesadüf değildir ki *“Azerbaycan ordusunun İkinci Karabağ Savaşı'nda ilk vurduğu binalardan biri Ermenistan'ın sözde yemin töreni yaptığı bu binadır.”*³³⁶

Azerbaycan ordusunun peş peşe gelen başarılı hamleleri sonucunda Karabağ'ın işgal altındaki arazileri büyük ölçüde Ermeni işgalinden kurtulurken, Şuşa'nın kurtuluşu savaşın adeta sonunu getirmiş oldu. Son aşamada Rusya'nın ciddi baskı ve telkinleri sonucunda Rusya Federasyonu aracılığıyla Azerbaycan ve Ermenistan cumhuriyetleri arasında Üçlü Bildiri adıyla bilinen açıklama yapılarak, belli şartlar altında savaş durdurulmuştur. Bildirinin metni şöyledir:

- “1) Dağlık Karabağ çatışma bölgesindeki ateşkesi ve tüm askeri hareketin 10 Kasım 2020 tarihinde Moskova saati ile 00.00'da durdurulması planını ilan eder. Bundan sonra “Taraflar” olarak anılacak olan Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti, hâlihâzırda ellerinde bulundurdukları bölgelerde kalacaklardır.
- 2) Ermenistan tarafının elinde bulunan, Azerbaycan'ın Kazak Bölgesi, Ağdam bölgesi ve toprakları 20 Kasım 2020 tarihine kadar Azerbaycan'a geri verilecektir.
- 3) Dağlık Karabağ'daki temas hattı ve Laçın koridoru boyunca, Rusya Federasyonu barış gücüne ait 1.960 hafif silahlı askeri personel, 90 zırhlı personel taşıyıcı araç, 380 adet otomobil ve özel teçhizatlı araç konuşlandırılacaktır.
- 4) Rusya Federasyonu Barış Gücü, Ermenistan silahlı kuvvetlerinin çekilmesiyle eş zamanlı olarak bölgeye konuşlandırılacaktır. Rusya Federasyonu barış gücünün bölgedeki varlığı 5 senedir. Bu 5 yıllık süreç tarafların sürenin bitimine 6 ay kala itiraz etmemeleri halinde otomatik olarak 5 yıllık periyodlarla uzar.
- 5) Çatışmanın muhataplarınca anlaşma hükümlerinin uygulanması sırasındaki kontrolü daha etkili kılmak amacıyla, ateşkesi kontrol etmek üzere bir barışı koruma merkezî meydana getirilecektir.
- 6) Ermenistan Cumhuriyeti 15 Kasım 2020 tarihine kadar Kelbecer Bölgesi'ni ve 1 Aralık 2020 tarihinde ise Laçın Bölgesi'ni; Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasındaki bağlantıyı sağlayacak ve aynı zamanda Şuşa şehrine kadar ulaşmayacak olan 5 kilometre genişliğindeki Laçın Koridoru'nu elinde tutmak kaydıyla, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne

³³⁵ Hatem Cabbarlı, “Nikol Paşinyan İktidarı: Hayal ve Gerçekler Arasında”, İçinde: Karabağ. Dünü, Bugünü, Yarını, s. 391.

³³⁶ Emine Çeliksoy, “İkinci Karabağ Savaşı'nda Şuşa'nın Rolü ve Türkiye- Azerbaycan İşbirlikleri”, *Al-Farabi (International Journal on Social Sciences)*, Volume (6) Issue (4), 28.12.2021 (ss. 126-133), s. 130.

geri verecektir. Tarafların mutabakatı ile, önümüzdeki üç yıl içinde, Laçın Koridoru boyunca Hankendi ve Ermenistan arasında iletişimi sağlayacak ve Rus Barış Gücü tarafından korunacak yeni bir trafik güzergahının inşası için bir plan belirlenecektir. Azerbaycan Cumhuriyeti sivillerin, ulaşım, yük araçlarının Laçın koridoru boyunca her iki yönde de geçiş güvenliğini garanti eder.

7) Bölgede yerinden edilmiş siviller ve mülteciler, Dağlık Karabağ topraklarına ve BM Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin kontrolü altında civar bölgelere geri döndürülecektir.

8) Savaş esirlerinin, diğer tutukluların ve cenazelerin değişimi gerçekleştirilecektir.

9) Bölgedeki tüm ekonomik bağlantılar ve ulaşım bağlantıları durdurulacaktır. Ermenistan Cumhuriyeti Azerbaycan Cumhuriyeti'nin batı bölgeleri ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasında sivillerin, ulaşım ve yük araçlarının her iki yönde serbest bir şekilde hareketini organize etmek amacıyla ulaşım bağlantısı sağlayacaktır. Ulaşım kontrolü, Rusya Federal Güvenlik Servisi'nin (FSB) Sınır Muhafız Organları tarafından yürütülecektir.

Tarafların mutabakatı ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ni Azerbaycan'ın batı bölgelerine bağlayan yeni ulaşım yolları inşa edilecektir.”³³⁷

Üçlü Bildiri'nin imzalanması ve Rus Barış Gücü'nün Azerbaycan topraklarına girmesi sadece savaşın sonuçları açısından değil, aynı zamanda bölgesel dengeler bakımından da önemli bir kırılma noktası teşkil etmiş, Rusya'nın planlarına ilişkin birçok soru ve ihtimali akıllara getirmiştir.³³⁸ Üçlü Bildiri imzalandıktan sonra Rus Barış Gücü'nün derhal bölgeye sevk edilmesi, Moskova'nın çok önceden her türlü hazırlık yaptığı kanaatini doğurmaktadır. Barış Gücü'nün bölgeye sevk edildiği günden itibaren Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olarak egemenlik haklarının ihlal edildiği gözlemlenmiştir.³³⁹ Bu ihlalin en belirgin örneğini, Rusya Federasyonu Devlet Başkanı tarafından Dağlık Karabağ'da “Kurumlar Arası İnsanı Müdahale Merkezi”nin kurulmasına dair 13 Kasım 2020 tarih ve 705 No'lu Devlet Başkanı Kararnamesi teşkil etmektedir. Ayrıca, Azerbaycan'ı Ermenistan'a bağlayan Laçın Koridoru üzerinde denetimi gerçekleştiren Rus Barış Gücü'nün, birçok konuda olduğu gibi açık veya gizli şekilde Ermeniler lehine tavır takındığı bilinmektedir. Zaman ilerledikçe bu konudaki ihlaller sayı ve boyut itibarıyla daha fazla gözlemlenmiş, Azerbaycan'ın en üst düzeyde itirazına neden olmuştur.³⁴⁰ Duruma ilişkin sert açıklamalarda bulunan Cumhurbaşkanı

³³⁷ Azerbaycan-Ermenistan Anlaşmasının Tam Metni, <https://www.sde.org.tr/asya/azerbaycan-ermenistan-anlasmasin-in-tam-metni-haberi-20029>, 11.11.2020 [Erişim tarihi: 12.01.2022]; Заявление Президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации, <https://web.archive.org/web/20201111084724/http://kremlin.ru/events/president/news/64384> 10.11.2020 [Erişim tarihi: 12.01.2022] (Not: Basında birbirinden bir kadar farklı metinler yer almaktadır. Bu yüzden bildiri metni Rusça orijinal metin naz alınarak Türkçe metin tarafımızdan tashih edilmiştir.)

³³⁸ Bkz: Ali Asker, Mutabakatın Muhayyel Unsuru: “Türk Barış Gücü”, <https://www.turpav.org/milli-politikalar-enstitusu/dis-politika/mutabakatin-muhayyel-unsuru-turk-baris-gucu-.html>, 19.11.2021, [Erişim tarihi: 12.01.2022].

³³⁹ Azerbaycan'a egemenlik haklarına yönelik ihlaller konusunda bkz: Ali Asker, “II. Karabağ Savaşı Sonrası Gelişmeler ve Rusya'nın Azerbaycan'ın Egemenlik Haklarını İhlali”, İçinde: *Karabağ: Dünü, Bugünü, Yarını*, (ss. 223-234).

³⁴⁰ Ali Asker, “II. Karabağ Savaşı Sonrası Gelişmeler ve Rusya'nın...”,

Aliyev, şöyle demiştir: “10 Kasım’da imzalanmış Bildiri’de öngörülmemesine rağmen onlar orada insani yardım faaliyetlerine iştirak etmektedirler. Biz bunu görmezden geliyoruz. Neden? Çünkü anlıyoruz ki orada insanlar yaşıyor. Halihazırda kış mevsimidir, havalar soğuktur. Bu kışta, orada yaşayan Ermeniler için sorun yaşanmaması için belli çalışmaların yapılması lazım. O yüzden biz fırsat verdik. Şimdi yüklerin büyük bir kısmı oraya Azerbaycan’dan gidiyor. Biz bu fırsatı verdik. [Yükler] Berde’ye kadar demir yoluyla nakledilir. Ardından Araçlarla Dağlık Karabağ’a taşınır. Elbette biz buna müsaade etmeyebilirdik.”³⁴¹

Üçlü Bildiri’nin Azerbaycan ve Türkiye açısından son derece önemli olduğu düşünülen maddesi Azerbaycan’ın anakarası ile Nahçıvan arasında kara bağlantısının sağlanmasıdır. Aslında, bu bağlantının kurulması Ermenistan’ın bölgesel projelere entegre olması, bu sayede bölge barışının kalıcı hale getirilmesi bakımından da son derece önemlidir.³⁴² Zengezur Koridoru olarak adlandırılan bu bağlantının önemi Türkiye tarafından da sıklıkla dile getirilmektedir. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, “Nahçıvan’la Bakü’yü birbirine bağlayacak Zengezur Koridoru’nun bölgemize getireceği rahatlamanın ve zenginliğin tarifi mümkün değildir. Zengezur Koridoru’ndaki demir yoluyla Ermeniler de kolayca Moskova’ya ve dünyaya ulaşabilecek, böylece kendi kendilerine uyguladıkları ablukadan kurtulabileceklerdir” açıklamasıyla Zengezur projesini desteklediğini beyan etmiştir.³⁴³

İkinci Karabağ Savaşı’nda Azerbaycan’ın kazandığı zaferin en önemli sonuçlarından biri Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin yeni ivme kazanması ve ilişkileri müttefiklik düzeyine yükseltilmesi olmuştur. Bu durumun hukuki altyapısını belirleyen Şuşa Beyannamesi iki ülke arasındaki siyasi, ekonomik, askeri ve kültürel ilişkilerin daha belirgin ve somut proje ve antlaşmalarla güçlenmesine yol açmış bulunmaktadır.

---

³⁴¹ İlham Əliyev Rusiya sülhməramlılarının hərəkətlərinə “niyə göz yumduğunu” açıqlayıb, 07.01.2021, <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-55574910> [Erişim tarihi: 22.11.2021].

³⁴² Ali Asker, Hülya Demirağ, “İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Uygulanan Yeniden Yapılanma Sürecinin Ekonomi Politikası”, İçinde: *Yeni Türkiye. İş’te Birlik Özel Sayısı-II*, Yıl: 27, Sayı: 121, Ankara 2021 (ss. 213-222).

³⁴³ Cumhurbaşkanı Erdoğan: Bugün Azerbaycan’ın yanındayız, http://www.kanalb.com.tr/haber/lwm_images/logo/haber.php?HaberNo=144743, 17.06.2021, [Erişim tarihi: 22.11.2021].

SONUÇ

“Ermeni Meselesi” olarak anılan sorun Türkiye ve Azerbaycan açısından son derece büyük önem arz eden, fakat nihai çözüme kavuşulamamış yapay bir sorundur. Sorunun ortaya çıkmasındaki amaç, Rusya’nın, ayrıca Avrupa’nın büyük devletlerinin Kafkasya ve Anadolu bölgesinde etkin olması, Ermeni unsurunu kullanarak baskı kurmasıdır. Bu bağlamda Ermeni meselesi farklı tarihlerde ve değişik biçimlerde tezahür etmesine rağmen aslında bir bütünün parçaları olarak görülebilir. 19. yüzyılda Anadolu’da baş gösteren Ermeni isyanları Doğu Anadolu’da Ermeni çetelerinin yaptıkları mezalim, 20. yüzyılın başlarında Kafkasya’da meydana gelen kargaşa, terör ve saldırılar, 1905-1906 yıllarında Azerbaycan’ın çeşitli bölgelerinde Ermeni çeteleri tarafından Türk-Müslüman ahaliye karşı uygulanan kırımlar, 1910’da Bakü başta olmakla Azerbaycan’ın birçok bölgesinde sivil ahaliye karşı Taşnak-Bolşevik birliklerinin saldırılarının bu kapsamda değerlendirilmesi gerekir. 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra milli hükümet Ermeni meselesiyle uğraşmak zorunda kalmıştır. Ermenilerin Karabağ’da ayaklanma çıkarmaları, Azerbaycan ordusunun Nisan 1920’de kuzeyden gelen Bolşevik Rusya tehlikesine karşı önlem alma kabiliyetini sınırlandırmıştır. Dolayısıyla Ermeni örgütleri ve Ermenistan Azerbaycan’ın ulus ve devlet inşası süreçlerinde engelleyici faktör olarak rol almış olup gerek kendileri ve gerekse diğer iki Kafkasya cumhuriyeti olarak Azerbaycan ve Gürcistan’ın bağımsızlığına son verilmesinde Rusya’nın işini kolaylaştırmışlardır. Ermenistan’ın saldırgan ve yayılmacı politikalarının algılanması açısından Sovyetler Birliği dönemi son derece önemli bir süreç olarak karakterize edilebilir. Keza bu dönemde Ermenistan Azerbaycan toprakları sayesinde yüzölçümünü bir hayli genişletirken yine Azerbaycan sınırları içinde Ermenilerin özerklik almasını sağlayabilmiştir. Daha önce tartışmalı toprak haline getirilmiş olan Zengezur’un batı kısmı Moskova yönetiminin baskısıyla Ermenilere terk edilirken, bu kararın Ermenistan’da Bolşeviklerin iktidara gelmesini kolaylaştıracağı kanaatine varılmıştır. Dağlık Karabağ’ın özerklik statüsünün belirlenmesi de Moskova ve Ermenistan tarafından tasarlanarak gerçekleştirilmiştir. Keza Karabağ denen coğrafya çok büyük bir alanı kapsarken Ermenilerin yoğunlukta yaşadığı dağlık kısmı Karabağ’dan

soyutlanarak Dağlık Karabağ adı altında özerk statü tanınması, ayrıca nüfusunun neredeyse tamamı büyük çoğunluğu Türklerden oluşan Şuşa'nın da bu kapsama dahil edilmesi Azerbaycan'ın egemenliği ve toprak bütünlüğüne karşı gerçekleştirilen maksatlı bir işlemdir.

Ermeni siyasileri ve akademisyenlerinin üzerine vurgu yaptıkları önemli hususlardan biri, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın egemenlik altında kalmasının hukuk dışı ve meşru olmadığına dair iddialardır. Halbuki bu iddialar gerek tarihi gerekse hukuki anlamda geçersizdir. Karabağ hiçbir zaman ve herhangi bir şekilde Ermenistan Cumhuriyetinin egemenliği altında bulunmamıştır.

Ermenilerin ve Ermenistan'ın zaman zaman Moskova yönetimine başvuruları geri çevrilmiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki Dağlık Karabağ ve Nahçıvan'la ilgili Ermeni talepleri merkezî otoritenin (Moskova yönetiminin) görece zayıf ve kırılğan olduğu dönemlerde gündeme getirilmiştir. Bu bağlamda Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı toprak taleplerinin Sovyet döneminde kesintisiz bir şekilde devam ettiği, fakat belli siyasi sebepler yüzünden geçici olarak bastırıldığı veya ötelendiği söylenebilir. Bu anlamda sorunun Mihail Gorbaçov'un peresteroyka ve glasnos politikalarına bağlı olarak yeniden gündeme getirilmesi bu yaklaşımın mantıksal bir sonucudur. Sorunun kısa sürede derinleşmesi ve çatışmanın ateşlenmesi Gorbaçov'un yürüttüğü Ermeni yanlısı politika ile doğrudan bağlantılıdır. Gorbaçov iktidarı döneminde Moskova yönetimi Azerbaycan'ın egemenlik haklarını açık şekilde ihlal etmiş olup, sözde tarafsız tutum sergileyerek Azerbaycan'ın egemenlik haklarını görmezden gelmiştir.

Totaliter sistem olarak Sovyetler Birliği'nde bu tür önerilerin kabul edilme ihtimali düşüktü, zira böyle bir talebe olumlu cevap vermek diğer özerk bölgeleri de harekete geçirecekti. Bu yüzden Ermeni talepleri çoğu zaman Moskova tarafından geri çevrilmiş, bazen bu talepler sert tepkiyle karşılanmıştır. Fakat Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti Halk Vekilleri Meclisi'nin 20 Şubat 1988 tarihli talebinin ardından bu konudaki uyuşmazlıklar daha da derinleşmeye başlamıştır; Sovyetler birliğinin sonuna kadar devam eden üç yıllık süre boyunca iki devlet arasında siyasi uyuşmazlık ve çekişme devam ederken, bir hukuk mücadelesi de yaşanmıştır. Fakat Ermenilerin ileri sürdüğü talepler hem dönemin iç hukuku hem de uluslararası hukuk bakımından geçersiz olduğu gibi Azerbaycan'ın egemenlik haklarına yönelik açık saldırı anlamına

gelmiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki Gorbaçov yönetimi bu uyuşmazlıkta Ermenistan'ı açık veya dolaylı yoldan desteklemiştir. Moskova'nın önerdiği çözüm yolları, saldıran Ermenistan ve kendi egemenlik haklarını savunan Azerbaycan arasında hiç fark koymadan “suçu eşit şekilde dağıtmaya yönelikti”

12 Ocak 1989'da Moskova tarafından Arkadi Volski'nin başkanlığında oluşturulan yönetim, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin egemenlik hakkının açık şekilde ihlali anlamına gelmekteydi. Moskova yönetimi sorunu çözmek değil, bilakis Ermenilere Azerbaycan karşıtı faaliyetlerinde geniş manevra alanları açmış, Azerbaycan'a karşı silahlı saldırı ve terör eylemlerinin artmasına yol açmıştır. Sonradan Karabağ'ın yönetimi amacıyla Azerbaycan hükümetinin oluşturduğu Teşkilat Komitesi ise etkin bir güce sahip olmamıştır. Dolayısıyla, M. Gorbaçov'un liderliğindeki Sovyet yönetiminin Dağlık Karabağ siyaseti Azerbaycan'ın egemenlik haklarına karşı ve orta vadede toprak bütünlüğünün ihlaline yönelik bir şekilde gelişmiştir. Bu siyasetten faydalanan Ermeniler, Azerbaycan üzerindeki baskıları daha da artırarak saldırgan eylemlerini insani cinayetlere varacak kadar şiddetlendirmiştir. Ermeni saldırganlığına karşı Azerbaycan'ın protestolarıyla bir arada gelişen bağımsızlık mücadelesi Sovyet yönetiminin ciddi endişesine neden olmuştur. Moskova yönetimi bu gelişmeleri durdurmak için Azerbaycan'a karşı Ocak 1990 cinayetini tertiplemiş, 19-20 Ocak'ta Sovyet ordusu Bakü'de sivil halka karşı büyük bir katliam yapmıştır. Azerbaycan'ın Moskova yönetimine sadık yöneticisi Abdurrahman Vezirov bu katliamın ardından ülkeden kaçmış ve yerine Ayaz Mutallibov iktidara gelmiştir. Mutallibov da milli çıkarlarını göz ardı ederek Azerbaycan'ı Moskova'nın direktiflerine harfiyen uyarak yönetmeye çalışmışken, Moskova'ya sadık bir politikanın Ermeni saldırganlığını durdurabileceğine dair bir yanılgıya kapılmıştır. Oysa “Ermeni Meselesi” doğrudan Sovyet yönetiminin tertip ve desteği ile gelişen bir olguydu. Doğal olarak bu yanlış siyaset durumun Azerbaycan lehine değiştirecek herhangi bir sonuç doğurmamış, bilakis Ermeni saldırganlığını daha da şiddetlendirmişti. Dağlık Karabağ Ermenileri ayrılıkçı faaliyetlerini daha da güçlendirerek 2 Eylül 1991'de bölgeye sınır olan Şaumyan ilçe Sovyetiyle (meclisiyle) bir araya gelerek “Dağlık Karabağ Cumhuriyeti Deklarasyonu” adlı belgeyi kabul etmiştir. Daha önceki belgeler gibi Ermenilerin almış olduğu bu karar yürürlükteki Sovyetler Birliği ve Azerbaycan Cumhuriyeti mevzuatına

aykırılık teşkil etmiştir. Azerbaycan yönetimi bu yasa dışı kararları geçersiz kılsa da fiili durum değişmemiştir.

SSCB'nin dağılmasına kadar olan süreçte Azerbaycan ve Ermenistan arasında Dağlık Karabağ'la ilgili yaşanan gerginliğin hukuksal boyutu Sovyet hukuk mevzuatı kapsamında oluşmuştur. Öncelikle şunu vurgulamak gerekir ki Sovyetler dönemi boyunca yürürlükteki mevzuat hükümlerine göre Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçasını teşkil etmiştir. Bu mevzuat hükümleri bir özerk bir vilayetin tek taraflı irade beyanına dayanarak herhangi bir cumhuriyetten ayrılmasını öngörmemiş, bilakis Birlik cumhuriyetlerinin sınırlarının sadece o cumhuriyet halkının iradesiyle değişebileceğini hükme bağlamıştır. Dolayısıyla, SSCB dağıldığı sırada, Dağlık Karabağ'ın da içinde bulunduğu Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin sınırları, *uti possidetis juris* ilkesi gereğince uluslararası hukuk tarafından tanınan sınırlar haline gelmiştir.

Ermenistan'ın soruna ilişkin siyaset, tarih ve hukuk yazınında tarihi gerçekler, olaylar ve olgular çarpıtılarak Azerbaycan'ın Sovyet idaresine girdiği andan beri Dağlık Karabağ'ın bu cumhuriyet sınırları içinde bulunmasını meşru olmayan ve hukuk dışı bir olay olduğu vurgulanmış, bu bağlamda Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ülke hudutları kapsamında bulunmadığı iddia edilmiştir. Ermeni tarafı, bu iddiasını Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Milletler Cemiyeti'ne üyelik başvurusunun Güney Kafkasya cumhuriyetleri arasında yaşanan sınır sorunları nedeniyle reddedildiğine, dolayısıyla Azerbaycan'ın ülke sınırlarının uluslararası alanda kabul göremediğine dayandırmaktadırlar. Halbuki MC, genel anlamda ülkeler arası sınır sorunlarının giderilmesinden yana bir tutum sergilerken, Güney Kafkasya cumhuriyetleri arasında var olan sınırların kabul edilmediğine dair bir görüş sergilememiştir. Keza daha önce Azerbaycan Temsil Heyetinin Versay Barış Konferansına sunduğu rapor (kitap) ve ekinde yer alan haritada Karabağ, ayrıca Zengezur Azerbaycan toprakları olarak belirtilmiş ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Versay Barış Konferansı tarafından bu sınırlar kapsamında de-facto olarak tanınmıştır.

Ermeniler ayrıca 1921 yılında Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan sınırları kapsamında kalmasına dair Sovyet yönetiminin verdiği kararın hükümsüz olduğunu iddia etmektedir. Bilindiği üzere 4 Temmuz 1921'de Rusya Komünist (Bolşevikler)

Partisi Merkezî Komitesi Kafkas Bürosu Nahçıvan ve Dağlık Karabağ bölgesinin Ermenistan'a bağlanmasına dair karar vermiştir. Bir gün sonra, 5 Temmuz 1921'de, bu kararını gözden geçirerek Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan sınırları içinde özerklik haklarına sahip bir vilayet statüsünde kurulmasına ilişkin karar almıştır. Dolayısıyla Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a ait olduğu ve Azerbaycan sınırları dahilinde kalmasının yasal olmadığına dair ileri sürülen iddialar asılsızdır. Bundan sonraki süreçte Dağlık Karabağ'ın özerklik statüsü aynen korunarak devam etmiştir. Ermenilere göre bahsi geçen 5 Temmuz 1921 tarihli kararıyla hukuka aykırıdır; bu karar, bölgede yaşayan yüzde doksan beş oranında Ermeni nüfusun iradesine aykırı bir şekilde alınarak milletlerin kendi kaderini tayin hakkı ilkesini açık şekilde ihlal etmiştir. Tarihi ve siyasi olayların seyrine bakıldığında bu iddianın da gerçeklikten yoksun olduğu açık şekilde görülmektedir. Öncelikli olarak, 5 Temmuz 1921 tarihli kararın yetkisiz bir kurum olan Rusya Komünist (Bolşevikler) Partisi Merkezî Komitesi tarafından alındığı gerekçesiyle kabul etmeyen Ermeni tarafı, aynı kurumun Kafkas 4 Temmuz 1921'de Dağlık Karabağ bölgesinin Ermenistan'a bağlanmasına dair vermiş olduğu karara göndermede bulunarak, bölgenin Ermenistan'a ait olduğunu iddia etmektedirler. Bu çelişkili tutum, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a ait olduğuna dair iddiaların temelden yoksun olduğunun bariz göstergesidir. Ayrıca 5 Temmuz 1921 tarihli karar geçersiz olsa bile, o dönemde bölgedeki Ermeni toplumunun Azerbaycan sınırları içinde özerklik hakları kapsamında yaşamlarını sürdürmeye karar verdikleri, bilinen bir gerçekliktir.

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra ise Ermenistan'ın daha ziyade üzerine vurgu yaptığı hukuksal ilke self determinasyon hakkı olmuştur. Azerbaycan tarafı ise ülkesel bütünlük ve *uti possidetis juris* ilkesi doğrultusunda hareket etmiştir. Halbuki Birleşmiş Milletler, Avrupa Konseyi, AGİT gibi uluslararası kuruluşların kararlarında Dağlık Karabağ Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olarak tanınmıştır. Ülkesel bütünlüğün Birleşmiş Milletler tarafından da desteklenen bir görüş olmasına karşın Ermenistan sürekli self determinasyon hakkına atıf yaparak ısrarlı tutumunu sürdürmüştür. Bu durum, tarafları hukuksal düzlemde sonu gelmeyen tartışma sarmalı içine çekerken, uluslararası hukukun karar alma olgusunun, bu hukuk dalının tabiatından ileri gelen zayıf durumu, Ermenistan tarafından suistimal edilmiştir. Uluslararası hukuk bakımından Dağlık Karabağ Ermenilerinin tek taraflı ayrılmasının ülkesel bütünlük ilkesi ile bağdaşmadığı ve self determinasyon ilkesinin bu doğrultuda

uygulanamayacağı kuşku doğurmayacak bir olgudur. İç hukuk ve uluslararası hukuka aykırılık teşkil etmesine rağmen Ermenilerin Dağlık Karabağ'la ilgili iddialar üzerinde ısrar etmesi hukukî olmaktan ziyade siyasi bir tavır, dahası hukuka yönelik hileli bir tutum olarak değerlendirilebilir.

Azerbaycan-Ermenistan çatışmasıyla ilgili, üzerinde durulması gereken diğer önemli husus, bölgenin özerklik statüsünün feshine ilişkindir. 1991'de Azerbaycan tarafından Karabağ'ın özerklik statüsünün kaldırılması gerek siyasi gerekse hukukî bakımdan bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Dönemin siyasi koşullarına ve uyuşmazlıkların meydana getirdiği duruma bakıldığında, bu kararın, Ermenilerin azınlık haklarının ihlali şeklinde değerlendirilmesi son derece yanlıştır. Nitekim, bir taraftan özerk Ermeni yönetimi Azerbaycan'ın egemenlik hakkını tanımazken, elinde bulunan idari gücü terör ve saldırı amacıyla kullanmaya devam etmiştir. Bunun dışında, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrılma kararı doğrudan Ermenistan tarafından tasarlanarak özerk yönetim üzerinden uygulamaya konmuştur. Bu durum, Azerbaycan'ın egemen haklarına müdahalenin yanı sıra Azerbaycan'ın ülke bütünlüğünü açısından ciddi tehdit doğurmuştur. Nitekim ilerleyen dönemlerde bu tehdit, Azerbaycan topraklarının işgaliyle sonuçlanmıştır. Dolayısıyla, Azerbaycan tarafından söz konusu özerklik statüsünün kaldırılması hem hukukî hem de meşru bir yetki olarak değerlendirilebilir.

Dağlık Karabağ'ın özerklik statüsünün gereklerine Azerbaycan tarafından yeteri kadar uyulmadığı, Ermenilere yönelik siyasette ciddi insan hakları ihlallerinin yaşandığı, azınlık haklarının ulusal ve uluslararası hukuk mevzuatı kapsamında korunmadığı yönündeki iddialar da son derece asılsızdır. Kurulduğu andan itibaren Sovyet dönemi boyunca Azerbaycan yönetimi Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nin özerklik hakkını Sovyet mevzuatında öngörülen şekilde güvence altına almıştır. Ermenilere verilen özerklik, halkın kendi dilinde okulları (ilk, orta, lise ve yüksek eğitim düzeyinde), kültürel kurumları ve idari temsil organları bulunan, ayrıca Ermenistan'la sıkı ilişkileri olan bir özerklikti. Sovyetler Birliği döneminde SSCB'nin genelinde tanınan ve herkesin kullandığı tek vatandaşlık statüsü de Dağlık Karabağ Ermenilerinin özerklik haklarını kullanmaları açısından önemli olanaklar sağlamıştır. Nitekim vilayetteki Ermeni nüfus ağırlıklı olarak Ermeni yurttaşların çalıştığı yerel meclis, bürokrasi ve yargı sisteminde Ermeniceyi serbestçe kullanmış olup, nüfus artışı hiçbir şekilde yapay yollardan engellenmemiştir. Hatta 1920-1930'li yıllarda

Ermenilerin talebi üzerine Azerbaycan'ın diğ er yerlerinde yaşıyan Ermeniler Dağlık Karabağ'a yerleştirilmiş ve vilayetin etnik yapısı Ermeniler lehine dönüştürülmüştür. Bu yapı az bir farkla 1989'a kadar devam etmiştir. Ermenistan yönetimi 1970'li yıllarda Dağlık Karabağ'daki Ermeni nüfusun doğal azalma sonucunda yaşadığı oransal küçülmeyi Azerbaycan'ın güya Ermenilere ayrımcılık yapıldığı şeklinde değerlendirmiştir. Bu değışim süreci aşamalar bazında incelersek, 19. yüzyıldan başlayarak Sovyetler Birliğı'nin dağılmasına kadarki dönemde bölgede yaşanan demografik dönüşümü şu şekilde özetleyebiliriz: Dağlık Karabağ'da nüfus yapısını değıştirme siyaseti 19. yüzyılda başlamış olup, Çarlık dönemi boyunca devam etmiştir. Sovyet döneminde Karabağ'da Ermenilere özerklik verilmesine rağmen Ermeni yönetimi tarafından ayrılıkçı hareketler zaman zaman körüklenmiş, Ermenistan yönetimi Dağlık Karabağ'ın kendisine bağlanması talebiyle Moskova'ya başvuruda bulunmuştur. Bu talepler Sovyetler Birliğı'nde ve uluslararası alanda yaşanan değışim ve kırılmalara paralel olarak 1945, 1964, 1968 ve 1988-1989 yıllarında gündeme getirilmiştir. SSCB dönemi boyunca azınlıklar bağlamında bazı ağır insan hakları ihlalleri Dağlık Karabağ Ermenileri açısından geçersiz örnektir. Bu ihlallerle ilgili ileri sürülen iddialar ayrılmayı meşrulaştıracak bir gerekçe sunamaz. Keza hak ihlalleri ve saldırılar öncelikli olarak Ermenistan tarafından başlatılmıştır. Ermenistan'da kalabalık bir Türk nüfusun varlığına rağmen gerek temsil ve yönetim gerekse kültürel hakların kullanılması konusunda Ermenistan Cumhuriyeti kendi yükümlülüklerini yerine getirmemiş, bilakis devlet gücünü Türklere karşı kullanmıştır. Yetmiş sene boyunca uyguladığı politikalarda Ermenistan yönetimi Türk nüfus dengesini bozmuş, Türklerin yoğun şekilde iskân ettiği bölgeleri iç göçler aracılığıyla mümkün olduğu kadar Ermenileştirmiş, toponimleri değıştirmiş, Türk kültür abidelerini yeniden yapılanma ve şehircilik adı altında ortadan kaldırmış, eğitim ve kültür kurumlarını değışik gerekçelerle kapatma yoluna gitmiştir. Bu durum, Ermenistan Türkleri açısından Erivan'ı değıl Bakü'yü bir çekim merkezî haline getirerek, onları sürekli olarak göçe zorlamıştır. Böylelikle Ermenistan'daki Türk azınlıkla ilgili nüfus oranı, olması gereken doğal göstergelerin altında kalmıştır. 1988'den itibaren baş gösteren huzursuzluk ortamında Ermenistan yönetiminin doğrudan desteklediğı organize saldırılar, baskı ve şiddet nedeniyle can ve mal güvenliğini yitiren 250-300 bin civarında Türk nüfus yurtlarından edinmiştir. Azerbaycan Türklerine karşı aynı şiddet olayları Dağlık Karabağ Ermenileri tarafından yapılmıştır. Azınlık haklarının ihlalinen bahseden

Ermeniler, saldıran taraf, Azerbaycanlılar ise kendini savunan taraf olmuştur. Karşılıklı saldırı ve hak ihlalleri konusunda vurgulanması gereken son derece önemli bir husus, Moskova yönetiminin olaylar karşısında kimi zaman sessiz, kimi zaman açıktan veya dolaylı yoldan Ermenileri himaye etmesidir. Moskova yönetimi bununla yetinmeyerek, Ermenileri daha fazla cesaretlendirmiş, Azerbaycan Türklerini de karşı saldırılara tahrik etmiştir. 1988'de Sumgayıt'ta ve Ocak 1990'da Bakü'de Ermenilere yapılan saldırılar da bu maksatlı siyasi tertibin birer sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Sumgayıt olaylarında sahada olan aktörler Moskova ve Ermeni istihbaratı tarafından amaca uygun şekilde kullanılırken, Azerbaycan'a yönelik suçlamalara sebebiyet verecek bir ortamı organize edebilmişlerdir. Bir taktik ve stratejik istihbarat hamlesi olarak bu ve benzeri olaylar sadece Sumgayıt'la sınırlı değildir. Bu tür olaylar merkezkaç güçleri durdurmak ve ayaklanmaları bastırmak amacıyla Gürcistan, Özbekistan ve Letonya'da tertiplenmiştir. Olaya ilişkin yürütülen soruşturma sırasında ortaya çıkan ayrıntılar, saldırıların Sovyet istihbaratı tarafından tertip edildiğini doğrulamıştır.

İlginçtir ki Sovyetler Birliği büyük siyasi, ekonomik ve güvenlik sorunları eşliğinde hızla çözülmesine rağmen Moskova yönetimi Dağlık Karabağ ayrımcılığını destekleyen politikasını devam ettirmiştir. Bu politika Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra da Rusya tarafından devam ettirilmiş, gerek Ermenistan'a gerekse Dağlık Karabağ'daki yönetime maddi ve askeri anlamda güçlü destek sağlanmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, bu devletin halefi olan Rusya Federasyonu da Azerbaycan-Ermenistan çatışmasında bu desteği devam ettirmiştir. Cezasızlık sendromu yaşayan Ermenistan, ilerleyen tarihlerde şiddet ve saldırılarını daha yoğun hale getirmiştir. Bir taraftan sivil Azerbaycanlıların öldürülmesi, onlara karşı uygulanan şiddet ve soykırım, diğer taraftan Dağlık Karabağ dışındaki bölgeler dahil Azerbaycan topraklarının %20'sinin işgal edilmesi, buna karşılık Ermenistan'ın herhangi bir yaptırıma maruz kalmaması, bilakis büyük devletler tarafından desteklenmesi bu saldırgan devleti son derece cesaretlendirmiştir. 1994 yılında yapılan Bişkek Antlaşması'nı fırsat bilen Ermenistan, ayrıca saldırgana destek veren Rusya Federasyonu, Dağlık Karabağ'ı dondurulmuş çatışma bölgesi haline getirmeye çalışmıştır. Yaklaşık 20 sene devam eden bu süreçte Ermeniler Azerbaycan'a ait iskân birimlerini yerle yeksan etmiştir. 27 Eylül 2020'de Ermenistan ordusunun saldırısına karşı taarruza geçen Azerbaycan ordusu 44 gün süren savaş boyunca Ermeni ordusu

üzerinde üstünlüğünü kesintisiz bir şekilde sürdürmüştür. İşgal edilmiş toprakların önemli bir kısmını, ayrıca Azerbaycan açısından son derece büyük tarihi, manevi ve kültürel değere sahip Şuşa'nın kurtarılması Rusya'yı rahatsız etmiştir. Son aşamada tertiplenen bir helikopter kazası sonucunda Rusya ve Azerbaycan arasında ciddi bir gerilim yaşanacağı ihtimali ortaya çıkmıştır. Yoğun bir şekilde seyreden diplomatik görüşme ve pazarlıkların sonucunda Rusya'nın arabuluculuğuyla Azerbaycan ve Ermenistan arasında 10 Kasım 2020 tarihli üçlü Bildiri imzalanmıştır. Bildirinin Azerbaycan ve bölgesel barış açısından en sakıncalı maddesi Rus askerinin otuz sene sonra Barış Gücü adı altında yeniden Azerbaycan topraklarına girmesi olmuştur. Bildirinin imzalanmasından geçen bir senelik süre zarfında Rus Barış gücü, bazen açıktan, çoğu zaman dolaylı olarak Ermenileri desteklerken, Azerbaycan'ın egemenlik haklarını ihlal eden birçok icraata imza atmıştır.

KAYNAKÇA

- 20 yanvardan 7 gün əvvəl..., <https://www.azadliq.org/a/1932821.html>, 18.01.2010 [Erişim tarihi: 18.06.2021].
- Abdullahzade Cavid, “Uluslararası İlişkilerde Dağlık Karabağ Sorunu”, *Ermenistan-Azərbaycan Dağlık Karabağ İhtilafı: Bölgesel Barış Ve Güvenliğe Ve Komşuluk İlişkilerine Bir Tehdit, 21 Kasım 2014 Tarihli AVİM Konferansı Bildiriler Kitabı*, Ankara 2014 (ss. 37-40).
- Acer Yücel, “Karabağ Meselesi, Hocalı Katliamı ve Uluslararası Hukuk”, <http://www.hocalisoykirim.org/wp-content/uploads/2019/11/12.-Prof.-Dr.-Y%C3%BCcel-Acer.pdf> [Erişim tarihi: 12.01.2022]
- Acicbe Ceyda, “1918-1921 yıllarında Zengezur’da Yaşanan Olaylar ve Zengezur’un Ermenistan’a verilmesi”, *Avrasya Dünyası*, Yıl: 4. Say: 7, Ekim 2020 (ss. 36-44).
- Acicbe Ceyda, “The Events In Zangezur From 1918 To 1921 And The Transfer Of Zangezur To Armenia”, *Review of Armenian Studies*, no. 42, 2020 (pp.151-167).
- Aleskerov Alesker, *Eski Sosyalist Ülkelerde Siyasi Rejim Değişmeleri* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı/Genel Kamu Hukuku Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2007.
- Armaoğlu Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Genişletilmiş 14. Basım, Alkım Yayınları, Ankara, (t.y.),
- Arzumanlı Vaqif, Həbibəoğlu Vəli, Kamil Muxtarov, *1918-ci il qırğınları*, Öyrətmən, Bakı 1995.
- Arzumanlı Vaqif, Mustafa Nazim, *Tarixin qara səhifələri: deportasiya. soyqırım. qaçqınlıq*, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Milli Münasibətlər İnstitutu, “Qartal”, Bakı 1998.
- Asker Ali, “Azerbaycan’da Milli Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Ortaları - 20. Yüzyılın Başları)”, İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara 2021 (ss. 1- 41).
- Asker Ali, “Azerbaycan’da Milli Kimlik İnşasının...”, İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara 2021 (ss. 1- 41).
- Asker Ali, “Birinci Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan’ın Benimsediği Hükümet Sistemi: Yasama-Yürütme İlişkileri”, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Müsəlman Şərqiində ilk parlamentli respublika. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik*

yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları, 21-23 May 2018, Bakı 2018 (ss. 323-326).

Asker Ali, “Birinci Dünya Savaşı’nda Rusya ve Kafkaslar: Değişen Rejimler ve Değişmeyen Yayılmacılık Tutkusu”, *Yüzüncü Yılında Birinci Dünya Savaşı* (Editör: Ümit Özdağ, Kripto Yayınları, Ankara 2014).

Asker Ali, “Geleneksel Toplumdan Cumhuriyete Yönetim ve Hukuk Sisteminin Tarihi Gelişimi”, İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara 2021 (ss. 173-217).

Asker Ali, “Güney Kafkasya’nın Güvenliği ve 2. Karabağ Savaşı’nın Düşündürdükleri”, *İstanbul Rumeli Üniversitesi Uluslararası Güvenlik Sempozyumu Tam Metin ve Özet Kitabı*, 25-26 Mart 2021, T.C. İstanbul Rumeli Üniversitesi, İstanbul 2021 (ss. 98-102).

Asker Ali, “II. Karabağ Savaşı Sonrası Gelişmeler ve Rusya’nın Azerbaycan’ın Egemenlik Haklarını İhlali”, İçinde: *Karabağ: Dünü, Bugünü, Yarını* (Editörler: Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal), Selenge Yayınları, İstanbul 2021 (ss. 223-234).

Asker Ali, “İşgalin Kırılma Noktası veya Yalancı Ateşkesin Sonu: Eylül 2020 Azerbaycan-Ermenistan Savaşını Geniş Tablodan Okumak”, <https://www.sde.org.tr/degerlendirme/isgalin-kirilma-noktasi-veya-yalanci-ateskesin-sonu-eylul-2020-azerbaycan-ermenistan-savasini-genis-tablodan-okumak-analizi-18517>, 30.09.2020, [Erişim tarihi:21.07.2020].

Asker Ali, “Şuşa’nın Kurtuluşu”, <https://karabukgundem.com/susanin-kurtulusu.html>, 12.10.2020 [Erişim tarihi: 12.06.2021].

Asker Ali, Bozpolat Ayan Serap, “Tarihe Tanıklık: Mir Möhsün Nevvab ve 1905-1906 Yıllarında Ermeni-Müslüman Çatışması”, *Savaş ve Toplum: Savaş Üzerine Yazılar* (Editörler: Gürsoy Akça-İkbâl Vurucu), Eğitim yayınevi, Konya 2016 (ss. 381-400).

Asker Ali, Demirağ Hülya, “İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Uygulanan Yeniden Yapılanma Sürecinin Ekonomi Politikası”, İçinde: *Yeni Türkiye. İş’te Birlik Özel Sayısı-II*, Yıl: 27, Sayı: 121, Ankara 2021 (ss. 213-222).

Asker Ali, Mutabakatın Muhayyel Unsuru: “Türk Barış Gücü”, <https://www.turpav.org/milli-politikalar-enstitusu/dis-politika/mutabakat-in-muhayyel-unsuru-turk-baris-gucu-.html>, 19.11.2021, [Erişim tarihi: 12.01.2022].

Asker Ali, Özdaşlı Esmе, “Kafkaslarda Ermeni Mezalimi (1905-06) ve ‘Kanlı Seneler’in Bitmeyen Öyküsü”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 59, Ankara, 2018 (ss. 37-64).

Asker Ali, Şeyban Sedanur, “Kürekçay Anlaşmasının Tarihi Arka Planı, Hukuki Niteliği ve Siyasi Sonuçları”, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*,

2021, 7(1), (ss. 34-50).

Askeroğlu Arslan Ayna, “Moskova Antlaşması ve Türkiye’nin Kuzey-Doğu Sınırı”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:17, Sayı: 2, 2015 (ss. 1-20).

Aslan Betül, *Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)*, Kaynak Yay., İstanbul 2004.

Aslanı Araz, “1928 Yılından Sonra Karabağ Topraklarında İdari Değişiklikler”, *Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ İhtilafı: Bölgesel Barış ve Güvenliğe ve Komşuluk İlişkilerine Bir Tehdit, 21 Kasım 2014 Tarihli AVİM Konferansı Bildiriler Kitabı*, Ankara 2014 (ss. 23-27).

Aslanlı Araz, “Birinci Karabağ Savaşı’nın Nedenleri ve Sonuçları”, İçinde: *Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu* (Editörler: Muhittin Ataman, Ferhat Pirinççi), SETA, İstanbul 2021 (ss. 117-140).

Aslanlı Araz, “Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu”, *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel Sayısı, Cilt. 7, Sayı. 1, 2001 (ss. 393-430).

Atabinen Reşid Safvet, “Kafkas Etekleri Türk Ticaret Yolları”, (Hazırlayan: Selahettin Tozlu), *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 8, Kış 2005, (ss. 31-39).

Attar (Haşımzâde)Aygün, *Karadağ Meselesi Kapsamında Ermeni ve Ermenistan Siyaseti*, Atatürk Araştırma Merkezî Yayını, Ankara 2005.

Aydın Nurhan, “Asılsız Soykırım İddiası ve Ermeni Terörü”, *Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongre Bildirileri* içinde, Cilt: 1, Sayı: 1, (10- 15 Eylül 2007), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 182-183.

Azadi Sevinc, “Qarakənd faciəsi: Erməni məkrinin daha bir qanlı təzahürü”, <https://ikisahil.az/post/265416-qarakend-faciesi-ermeni-mekrinin-daha-bir-qanlı-tezahuru>, 20.11.2021, [Erişim tarihi: 20.12.2021].

Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev ulusa seslendi, <https://haberglobal.com.tr/dunya/azerbaycan-cumhurbaskani-aliyev-ulusa-seslendi-71106>, [Erişim Tarihi: 09.12.2020].

Azerbaycan gazetesi, 22 Kasım, 1918, No 42.

Azərbaycan Məclisi-Mabusanı haqqında qanun, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar)*, 1-ci cild, “Azərbaycan” nəşriyyatı, Bakı 1998 (ss. 29-32).

Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini ləğv etmək haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 26 noyabr 1991-ci il. № 279-XII, <http://www.e-qanun.az/framework/6783>.

Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini ləğv etmək haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 26 noyabr 1991-ci il, № 279-XII.

Azərbaycan tarixi, Dördüncü cild, “Elm”, Bakı 2000.

Azərbaycan-Ermenistan Anlaşmasının Tam Metni, <https://www.sde.org.tr/asya/azerbaycan-ermenistan-anlasmasinin-tam-metni-haberi-20029>, 11.11.2020 [Erişim tarihi: 12.01.2022].

Aziz Boran, *Hocalı Soykırımı* (Çeviren: Sebahettin Şimşir), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014.

Aznevi Ferhat, *Hukuksal Boyutuyla Türkiye ve Azerbaycan'ın Ortak “Ermeni Sorunu”: Yukarı Karabağ ve 10 Kasım 2020 Ateşkes Antlaşması*, Türkiye Barolar Birliği, Ankara 2021.

Bakı İngilis General-qubernatorluğu, *Azərbaycan Milli Ensiklopediyası*, <http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/1824/cild/15> [Erişim tarihi: 15.05.2020]

Bal İdris, *Azərbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918) ve Kafkas İslam. Ordusu*, 2.Baskı, İdil Yayıncılık, İstanbul 2014.

Balayev Aydın, Mirzə Rasim., *20 yanvar hadisələri, sənədlər, mövqelər, şərhlər (1990-2000)*, “Çaşıoğlu” nəşriyyatı, Bakı 2000.

Benhür Çağatay, “1920’li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkiler: Kronolojik bir Çalışma”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2008, (ss. 277-312).

Bünyadov Ziya, “Azərbaycan Parlamentinin son saatları: Azərbaycan Demokratik Respublikası Parlamentinin sonuncu fəvqəladə iclası”, *Elm qəzeti*, 11 may 1991 (ss. 3-6).

Cabbarlı Hatem, “Ermenistan Cumhuriyeti'nin Dağlık Karabağ Politikası”, İçinde: *Dünden Bugüne Karabağ Sorunu* (Editör: Haydar Çakmak), Yenisey, Ankara 2021, (ss. 33-114).

Cabbarlı Hatem, “Nikol Paşinyan İktidarı: Hayal ve Gerçekler Arasında”, İçinde: *Karabağ. Dünü, Bugünü, Yarını* (Editörler: Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal), Selenge yayınları, İstanbul 2021 (ss. 383-430).

Carr Edward H., *Sovyet Rusya Tarihi, Bolşevik Devrimi-1 (1917-1923)*, Cilt-1. (Çev. Orhan Suda), Metis Yayınları, İstanbul 1989.

Çaşın Mesut Hakkı, Kısacık Sina, “Kafkasya’da Azerbaycan-Ermenistan Uyuşmazlığı: Çatışma-Barış Sarkacı”, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2017.

Cəmil Həsənli, *Tarixi şəxsiyyətin tarixi. Əlimərdan Bəy Topçubaşov*, Azərbaycan Diplomatik Akademiyası, Bakı 2013.

- Cəmioloğlu İlham, "Arkadi Volskinin Dağlıq Qarabağ missiyası – “ənənə”nin davam etdirilməsi yolverilməzdir”, https://musavat.com/news/arkadi-volskinin-dagliq-qarabag-missiyasi-enene-nin-davam-etdirilmesi-yolverilmezdir_762347.html?d=1, 14.12.2020, [Erişim tarihi: 12.08.2021].
- Cəmioloğlu İlham, "Arkadi Volskinin Dağlıq Qarabağ missiyası – “ənənə”nin davam etdirilməsi yolverilməzdir”, https://musavat.com/news/arkadi-volskinin-dagliq-qarabag-missiyasi-enene-nin-davam-etdirilmesi-yolverilmezdir_762347.html?d=1, 14.12.2020, [Erişim tarihi: 12.08.2021]
- Cumhurbaşkanı Erdoğan: Bugün Azərbaycan'ın yanındayız, http://www.kanalb.com.tr/haber/lwm_images/logo/haber.php?HaberNo=144743, 17.06.2021, [Erişim tarihi: 22.11.2021].
- Çalışkan Ülkü, “27 Şubat Devrimi Sonrasında Geçici Hükümetin Kuruluşu ve Yönetim Problemi”, *Türkiyat Mecmuası*, c.28/1, 2018 (ss. 1-20).
- Çeliksoy Emine, “İkinci Karabağ Savaşı’nda Şuşa’nın Rolü ve Türkiye- Azerbaycan İşbirlikleri”, *Al-Farabi (International Journal on Social Sciences)*, Volume (6) Issue (4), 28.12.2021 (ss. 126-133).
- Dadaşova Ramilə, “Azərbaycanlıların və türklərin soyqırımı ilə nəticələnən global təhlükəli erməni terrorları”, *XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları mövzusunda həsr olunmuş IV beynəlxalq elmi konfransın materialları. Elmi əsərlər. Xüsusi buraxılış*, AMEA, Tarix İnstitutu 64, 65, 66/2017 (ss. 506-510).
- Dağlıq Karabağ Sorunu [Doç. Dr. Cavid Abdullahzade ile Söyleşi], <https://www.mutekabiliyet.net/daglik-karabag-sorunu/>, 03.05.2020 [Erişim tarihi: 22.12.2021].
- Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Qanunu*, “Azərnəşr”, Bakı 1985.
- De Wall Tomas, *Karabağ, Barış ve Savaş Süreçlerinde Ermenistan ve Azerbaycan*, Hrant Dink Vakfı, İstanbul 2014.
- Dəmirli Mehman, *Şərqi Çağdaşlıq Möcüzəsi. Azərbaycan Cümhuriyyəti: Hüquq və Demokratiya (1918-1920)*, Hüquq Yayın Evi, Bakı 2018.
- Dövlət Müdafiə Komitəsi necə və niyə yarandı-tarixi fərman, 08.06.2019, <https://www.xural.com/dovlat-mudafia-komitəsi-necə-və-niyə-yarandı-fərman/> [Erişim tarihi: 12.08.2021].
- Əhali, <http://sumqayit-ih.gov.az/page/12.html> <http://sumqayit-ih.gov.az/page/12.html>, [Erişim tarihi: 21.12.2021].
- Əhmədov Elçin, 20 Yanvar – müstəqilliyə yol açan şərəf və qəhrəmanlıq salnaməsi. 19.01.2021, https://azertag.az/xeber/Elchin_Ahmedov_20_Yanvar_Azerbaycan_tarixine_mu

steqilliyə yol açan seref ve qehremanliq salnamesi kimi yazildi-1390786
[Erişim tarihi: 22.12.2021].

Əhmədov Elçin, *Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: etnik təmizləmə, soyqırımı, terror, işğal*, II kitab. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, Bakı 2015.

Elekberli Eziz, *Kadim-Türk Oğuz Yurdu "Ermenistan"*, (Hazırlayan: Rasim Ekşi) Turan Kültür Vakfı, İstanbul 2009.

Emircan A. Ali, Gerger M. Emin, *Büyük Ermenistan Hayali ve Kars'tan Karabağ'a Ermeni Vahşeti*, Cemre Yayınları, İstanbul 1992.

Ermənistan Respublikasının hərbi təcavüzünün nəticələri (rəsmi xronika)
<http://human.gov.az/az/view-page/65/ERMƏNİSTAN+RESPUBLİKASININ+HƏRBİ+TƏCAVÜZÜNÜN+NƏTİCƏLƏRİ+%28RƏSMİ+XRONİKA%29#.Ygi2Q1VByM8> [22.10.2021].

Esmə Özdaşlı, "İkinci Karabağ Savaşında Ermenilerin Sivillere Yönelik Saldırılarının Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Değerlendirilmesi", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 7, Karabağ Özel Sayısı, 7(1), 2021, (ss. 51-83).

Eyruz Məmmədov: "Bu iğtişəşlərin kadrarxası məqamları daha çox idi", (Müsahibəni qələmə aldı: Əli Nəcəfxanlı), Xalq qəzeti, 1 Mart 2018.

Garibov Mahir, I. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Azərbaycan-Ermenistan İlişkileri (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006.

Gasimov Musa, "Bakü'nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasisinin Mücadelesi"; *Azərbaycan Özel*, Cilt: 7, Sayı: 1, İlbahar 2001, (ss.18-55).

Gözlek Duygu, Dağlık Karabağ Sorununun Dünü, Bugünü ve Geleceği, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2008.

Güler Mehmet Çağatay, "5 Soru: Dağlık Karabağ Çatışması: Azərbaycan-Ermenistan İlişkilerinde Bir Kırılma mı", <https://www.setav.org/5-soru-daglik-karabag-catismasi-azerbaycan-ermenistan-iliskilerinde-bir-kirilma-mi/>, [Erişim Tarihi: 09.12.2020].

Güllü Ramazan Erhan, "1836 Tarihli Ermeni Kilisesi Nizamnamesi Çerçevesinde Çarlık Rusyası'nın Ermeni Politikaları", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 53, 2016 (193-238).

Həmid Səxavət, "Qərbi Azərbaycanlı qaçqınların hüquqlarının bərpası beynəlxalq müstəvidə...", *Mərkəz*, 4 Mart 2011, s. 5, <http://anl.az/down/meqale/merkez/2011/mart/161450.htm>, [22.10.2021].

- Həsənli Cəmil, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920)*, “GARISMA” MMC, Bakı 2009.
- Həsənli Cəmil, *Azərbaycanda milli məsələ: siyasi rəhbərlik və ziyalılar (1954-1959)*, Adiloğlu Nəşriyyatı, Bakı, 2008.
- Həsənli Cəmil, *Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939)*. “Adiloğlu” nəşriyyatı, Bakı 2012.
- İbayev Vefaddin, “Dağlık Karabağ Savaşı’nın Siyasi ve Hukuki Boyutları”, *Karabağ Savaşı: Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz* (Editör: Osman Nuri Aras), Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü 2008 (ss. 35-61).
- İlham Əliyev Rusiya sülhməramlılarının hərəkətlərinə “niyə göz yumduğunu” açıqlayıb, 07.01.2021, <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-55574910> [Erişim tarixi: 22.11.2021].
- İsgəndərov Anar, “Erməni-daşnak birləşmələrinin türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımları”, *Azərbaycan müəllimi*, №12, 30 Mart 2012; Alesker Aleskerli, “Ermenilerin Azerbaycan’da Yaptıkları Soyqırımlar ve Devam Eden Çözumsuzlük”, *Stratejik Analiz*, Cilt: 9, Sayı:108, Nisan 2009, (ss. 28-38).
- İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində ətraf mühitə və təbii sərvətlərə dəymiş ziyan, http://eco.gov.az/frq-content/plugins/pages_v1/entry/20190823174831_88765600.pdf, [22.10.2021].
- İşyar Ömer Göksel, *Dağlık Karabağ Sorunu: I. ve II. Savaşın Dinamikleri*, Dora Yayınevi, Bursa 2020.
- Jane Murat, “1914-1922 Döneminde Rusların Trans-Kafkasya Politikası’nın Analizi”, *B.U.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 37, Sayı: 1, 2018 (ss. 95-119).
- Kaçaznuni Ovanes, *Taşnak Partisi’nin Yapacağı Bir Şey Yok*, 31. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2020.
- Karabıyık Hümeyra, “Moskova Antlaşması”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/moskova-antlasmasi/>. Erişim Tarihi: 12.03. 2021.
- Karacakaya Recep, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2005.
- Karimi Zainillah, *İran Ticareti ve İran Ermeni Tüccarlarının Uluslararası Ticari Bağlantıları (1600-1650)*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı/Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aralık 2016.
- Kəlbəcər rayonunun işğalının səbəbləri haqqında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı, Bakı şəhəri, 25 mart 1992-ci il. № 333-XII, <http://www.e-qanun.az/framework/8256> [Erişim tarixi: 23.08.2021].

Kendi Kaleminden İsmail Bey Gaspıralı'nın İdealleri İşleri Tavsiyeleri ve Haberleri, II. Cilt (Hazırlayan: Sabri Arıkan), İstanbul, 2011.

Kerem Tuncel Turgut, "Azerbaycan-Ermenistan Sınır Hattında 12 Temmuz 2020'de Patlak Veren Çatışma ve Karabağ İhtilafı Hakkında Değerlendirmeler", <https://avim.org.tr/tr/Analiz/AZERBAYCAN-ERMENISTAN-SINIR-HATTINDA-12-TEMMUZ-2020-DE-PATLAK-VEREN-CATISMA-VE-KARABAG-IHTILAFI-HAKKINDA-DEGERLENDIRMELER> [Erişim Tarihi: 09.12.2020].

Kerem Tuncel Turgut, "Güney Kafkasya'da 2-5 Nisan 2016'da Yaşanan 4 Gün Savaşı", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 53, 2016 (ss. 301-338).

Kılavuz İdil Tunçer, "Gorbaçov'dan Putin'e Rus Milliyetçiliğinin Gelişimi", *Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1, Mart 2019 (ss. 90-114).

Köçerli Tofiq, *Qarabağ: yalan və həqiqət*, "Əbilov, Zeynalov və oğulları" NPE, Bakı 1998.

Kuruç Bilsay, "100. Yılında Ekim Devrimi", *İktisat ve Toplum*, Sayı: 84, Ekim 2017 (ss. 15-22), <http://www.iktisatvetoplum.com/wp-content/uploads/2017/10/bilsay-kuruc-84.pdf> [Erişim tarihi: 12.12.2021].

Küleççi Cahit, "Ermeni Kimliğinin Dönüşüm Süreci ve Âmira Sınıfının Oluşumu", *Hikmet Yurdu*, Yıl: 6, C: 6, Sayı: 12, Temmuz – Aralık 2013/2 (ss. 101 – 117).

Lalayan A. A., *Taşnak Partisi'nin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923)*, (Çeviri: Kayhan Yükseler), Kaynak Yayınları, 4. Basım, İstanbul 2012.

Lütem Ömer Engin, "Bir Hukuki Metin Olarak Kars Antlaşmasının Taşıdığı Değer", 3. *Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu (Kars Antlaşması ve Bölgesel Etkileri)*, 2011 (ss. 103-114).

Mahmudova Gülnare, "Arabuluculuk Diplomasisi Bağlamında AGİT Minsk Grubu'nun Başarısız Eylemi – Başarılı Söylemi: Dağlık Karabağ Sorununa İlişkin 2-5 Nisan 2016 Tarihleri Arasındaki Açıklamaların Söylem Çözümlemesi", *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, Sayı: 42, 2019 (ss. 207-215), s. 210.

McCarthy Justin, *Ölüm ve Sürgün. Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012.

Mehmetov İsmail, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, Ötüken, İstanbul 2009.

Mehmetzade Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Hareketi*, (Yayına hazırlayan: Ahmet Karaca), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991.

Mehmetzade Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Ankara, 1991; "Azerbaycan" gazetesi, 28 Mayıs, 1919, No-110.

- Məmmədov Eyruz, Məmmədov Ramazan. *Sumqayıt 1988: Cinayət və cəza*, Nurlan, Bakı 2014.
- Məmmədov Ramazan, *Sumqayıt hadisələri Dağlıq Qarabağ problemi kontekstində*, Sumqayıt 2010.
- Mevlütöglü Arda, “2020 Dağlıq Karabağ Savaşı’na Dair Askeri-Stratejik Gözlemler”, *Panorama*, <https://www.uikpanorama.com/blog/2020/11/05/2020-daglik-karabag-savasina-dair-askeri-stratejik-gozlemler/>, 05.11.2020 [Erişim tarihi: 21.08.2021].
- Moskva Xankəndindən Azərbaycan türklərinin çıxarılmasını Volskinin vasitəsilə təşkil etdi..., 21.09.2021, <https://moderator.az/qarabagh/394605/moskva-xankendinden-azerbaycan-turklerinin-cixarilmasini-volskinin-vasitesile-teskil-etdi/>, [Erişim tarihi: 18.01.2021].
- Musayev İsmayıl, *Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər)*, Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, Bakı 1997.
- Mustafa Nazim, "Ermenilərin 1905-1906 Yıllarında Güney Kafkasya'da Yaptıkları Katliamlar", *Atatürk Dergisi*, Yıl 2014, Cilt 3, Sayı 1, 30.10.2014 (ss. 1-12).
- Mustafa Nazim, "Ermenilərin 1905-1906 Yıllarında Güney Kafkasya'da Yaptıkları Katliamlar", *Atatürk Dergisi*, Yıl 2014, Cilt 3, Sayı 1, 30.10.2014 (ss. 1-12).
- Mustafa Nazim, "Naxçıvan ilə Azərbaycan'ı Birbirindən Ayırmaq Üzere Tertiplənən Zengezur'un Ermənistan'a Katılma Süreci", Avrasya İncelemeleri Merkezi, 11.12.2019, <https://avim.org.tr/Blog/NAHCIVAN-ILE-AZERBAYCAN-I-BIRBIRINDEN-AYIRMAK-UZERE-TERTIPLENEN-ZENGEZUR-UN-ERMENISTAN-A-KATILMA-SURECI-11-12-2019> [Erişim tarihi: 15.12.2020].
- Mustafa Nazim, 1948-1953-cü illər deportasiyasının bəzi məqamları, *Xalq qəzeti*, 7 Ocak.2009, Aynı makale için bkz: http://bao.az/categories/Tarix/subcategories/azerbaycan-tarix/product_2303533400
- Mustafayev Beşir, "Azərbaycan Halk Cumhuriyeti Milli Ordusunun Erməni Terörü İle Mücadelesi (1918-1920)", *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublika. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları*, 21-23 May 2018, Bakı 2018 (ss. 226-231).
- Naxçıvan Muxtar Respublikası, <http://www.nakhchivan.az/portal-1/index-2.htm>
- Naxçıvan Muxtar Respublikası, *Naxçıvan Ensiklopediyası*, II cild, AMEA, Bakı 2002.
- Nəbibəyli Ziyadxan. *20 yanvar 1990-cu il faciəsi və fəxarəti*, "Adiloğlu", Bakı 2018.

- Nəbiyev Azad, “Quba soyqırımı, yaxud ruhların kəsilməyən fəryadı”, *Azərbaycan*, 23.04.2005.
- Necefli Güntekin, *XVIII. Asırda Azərbaycan Topraklarında Ermeni Devleti Kurma Təşəbbüsləri*, (Aktaran: Sabahattin Şimşir), IQ Kültür-Sanat Yayınlık, İstanbul 2012.
- Neciyev Elçin, “Azərbaycan’ın Sovyetləşdirilməsi Sürecində Karabağ Problemi”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı:39, 2011 (ss. 163-185).
- Nerimanov Neriman, *Mektuplar* (Hazırlayan: Hüseyin Adıgüzel), İstanbul, İleri Yayınları, İstanbul 2005.
- Nesibli Nesib L., “Bağımsızlık Düşüncəsi ve Dış Politika: Varoluş Mücadelesinin Zorlu Yolu”, İçinde: *Azərbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara 2021 (ss. 245-282).
- Nəvvab Mir Möhsün, *1905-1906-cı illərdə erməni-müsləman davası*, “Azərbaycan” nəşriyyatı, Bakı 1993.
- Nevvab Mir Möhsün, *Ermeni-Müslüman Çatışması. 10905-1906* (Yayına hazırlayanlar: Ali Asker-Serap Bozpolat Ayan), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.
- No: 149, 12 Temmuz 2020, Azərbaycan’a Yönelik Ermeni Saldırısı Hk.,” Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2011, http://www.mfa.gov.tr/no_-149_-azerbaycan-a-yonelik-ermeni-saldirisi-hk.tr.mfa. [Erişim tarihi:21.07.2020].
- No: 82, 2 Nisan 2016, Temas Hattında ve Azerbaycan-Ermenistan Sınır Hattında Devam Eden Çatışmalar Hakkında, http://www.mfa.gov.tr/no_-82_-2-nisan-2016_-temas-hattinda-ve-azerbaycan-ermenistan-sinir-hattinda-devam-eden-catismalar-hk_.tr.mfa, [Erişim tarihi: 22.12.2021].
- Okur Mehmet, “Gümürü, Moskova ve Kars Antlaşmaları Çerçevesinde Ermeni Sorunu Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 8, Sonbahar, 2011 (ss.73-90).
- Ordubadi Məmməd Səid, *Qanlı sənələr*, Səda mətbəəsi, Bakı 1911; Məmməd Səid Ordubadi, *Qanlı illər: 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsləman davasının tarixi* (Əsəri ərəb əlifbasından çevirən, sadələşdirən və çapa hazırlayan, Əkrəm Bağırov), “Qafqaz” nəşriyyat evi, Bakı 2007.
- Öğün Tuncay, “Kars Antlaşmasına Zemin Hazırlayan Savaşlar Hakkında Genel Değerlendirme”, 3. *Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu (Kars Antlaşması ve Bölgesel Etkileri)*, 2011, (ss. 26-31).
- Ölmez Adem, “Rusya ile Eçmiyazın Katogigosluğu’nun İlişkilerinin Osmanlı Ermenilerine Etkileri”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler, Cilt: I, Erciyes Üniversitesi–Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS–II] 22–24 Mayıs 2008* (Yayına hazırlayanlar: M. Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), Erciyez, Ocak 2009 (ss. 113-128).

- Özarslan Bahadır Bumin, “Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi Açısından Hocalı Katliamı”, *Hacettepe HFD*, 4(1) 2014 (ss. 187–214).
- Özdemir Hikmet vd., *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.
- Paşayev Ataxan, 31 Mart- azərbaycanlıların soyqırımını günüdür. Bakıda 1918-ci il mart faciəsi, <http://www.milliarxiv.gov.az/az/31-mart-azerbaycanlilarin-soyqirimi>, 31.10.2018 [Erişim tarihi: 10.04.2020].
- Paşayev Ataxan, *Köçürülmə*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1995, s. 28. (Azərbaycan Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesinde bulunan elektronik versiyonu kullanılmıştır. Bkz: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi. Prezident kitabxanası, https://ebooks.az/book_DhpXnOof.html).
- Paşayeva Aynur, “20 yanvar faciəsi Azərbaycan mətbuatında (1990-2000)”, *Filologiya məsələləri*, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. № 8 2018.
- Qafarov Vasif, *Türkiyə-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi: 1917-1922* (Çeviren: Eldeniz Recebov), TEAS Press, İstanbul 2018.
- Qarabağnamələr, Şərq-Qərb Nəşriyyatı Bakı 2006 (Elektronik kitab) <http://www.anl.az/el/q/qarabaqnmeler1.pdf>, s. 43-44).
- Qaraca Bəxtiyar, “Topxanadan atılan daşlar...”, *Azərbaycan qəzeti*, 15.11.2015, <http://www.azerbaijan-news.az/view-83367/topxanadan-atilan-daslar> [Erişim tarihi: 21.12.2021].
- Qarakənd faciəsi: 30 ildir çözülməyən sirr, <https://sputnik.az/20211120/qarakend-faciesi-30-ildir-cozulmeyen-sirr-436503420.html>, 20.11.2021 [Erişim tarihi: 22.09.2021].
- Qaramanlı Nəsib, “Fəlakət astanasında”, *Vətən səsi* qəzeti, http://www.vetensesi.qmkdk.gov.az/news_content.php?id=1187, [Erişim tarihi: 12.08.2021].
- Qasımlı Musa, *Azərbaycan, Ermenistan ve Türkiyə: Gerçek Tarih Arayışı (1920-1994)*, (Çeviren: Ali Asker, Nurlana Mustafayeva), Atatürk Kültür Merkezî Başkanlığı, Ankara 2019.
- Qəniyev Seyfəddin, 1918-ci il Şamaxı soyqırım, Nurlan mətbəəsi, Bakı 2003.
- Resulzade Mehmet Emin, *Azərbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyyət-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*, Azərbaycan Türkləri Kültür ve Dayanışma Derneği yayınları, İstanbul 1990.
- Rus tarihçi Prof. Oleg Kuznetsov’la mülakat, <https://giresungazete.net/rus-tarihci-prof-oleg-kuznetsovla-mulakat/>, 24.03.2021 [Erişim tarihi: 25.12.2021].

- Rüstemova Tohidi Solmaz, “Bakü’de ‘1918 Mart Soykırımı’ - Ermenilerin Azerbaycanlılara Karşı Toprak İddialarının Yeni Bir Boyutu”, *Yeni Türkiye*, 2014, Ermeni Meselesi Özel Sayısı: III., Sayı: 62.
- Sadikov Ramin, “Lavr Kornilov: Darbeci Bir Generalin Portresi”, *Akademik Bakış Dergisi (Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi)*, Sayı: 58 Kasım - Aralık 2016 (ss.618-144).
- Sadikov Ramin, “Şubat Devriminden Sonra Rusya’da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi’ne Giden Yol “,, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2010, Cilt 29, Sayı 48, (ss. 101-118).
- Sadıqov Həsənbala, *Erməni məsələsi: xəyanəti, deportasiyanı, soyqırımı və işğalı pərdələyən yalan*, “Adiloğlu” nəşriyyatı, Bakı 2012.
- Sarıahmetoğlu Karagür Nesrin, “Azerbaycan Tarihçiliğinde Bakü Mart Olaylarının Yeniden Değerlendirilmesi (31 Mart 1918), *OAKA*, Cilt:5, Sayı: 9 (ss. 82-100).
- Sarıahmetoğlu Nesrin, “1905 Bakü Olayları”, <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/1905-baku-olaylari/>
- Sarıahmetoğlu Nesrin, *Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920*, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- Sonyel Salahi, R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı'ndan Lozan Antlaşması'na Kadar*, Ankara 1991.
- Soyqırım qurbanları: qadınlar və uşaqlar, <http://human.gov.az/az/view-page/92#.Ygi7gVVByM8>, [22.10.2021].
- Soyqırım qurbanları: qadınlar və uşaqlar, <http://human.gov.az/az/view-page/92#.Ygi7gVVByM8>, [22.10.2021].
- Soysal İsmail, *Türkiyenin Siyasal Antlaşmaları*. I c. (1920-1945), Ankara 1983.
- Swietochowski Tadeusz , *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı: 1905-1920* (Çeviren:Nuray Mert), Bağlam yay., İstanbul 1988.
- Şadıhanov Emil, “Sovyetler Birligi’nin Dağılma Sürecinde Etkili Olan Bölge Sorunları ve Milliyetçilik Hareketleri”, *Istanbul Journal of Sociological Studies*, Cilt: 0, Sayı: 33, 2011 (ss.1-22).
- Şəhər haqqında məlumat, <https://heydaraliyev-centers.az/sumgayit/about-region>, [Erişim tarihi: 26.10.2021].
- Şıhaliyev Emin, *Azerbaycan – Ermenistan İlişkilerinde Rusya ve İran Faktörü (1828 – 2000)*, (T. C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih/Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi) Ankara 2004.
- Şimşir Bilal N., “Kars Antlaşması”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://aturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/moskova-antlasmasi/>. Erişim Tarihi: 15.03. 2021

- Şvelidze Dimitri, “Kars Antlaşması Üzerine Çağdaş Yaklaşımlar”, ”, 3. *Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu (Kars Antlaşması ve Bölgesel Etkileri)*, 2011 (ss. 115-119).
- Tanrıverdi Mustafa, “Ermenilerin Tiflis’teki Siyasi Faaliyetleri (1878-1914)”, 19.-20. *Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri: Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Cilt: 2, İstanbul: Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayını, 2015 (ss. 1153-1164).
- Taşçioğlu Ömer Lütfi, *Türk-Ermeni İlişkilerinde Tarihi, Siyasi ve Hukuki Gerçekler*, Nobel Yayınları, Ankara 2015.
- Taşkıran Cemalettin, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Genelkurmay Yayınevi, Ankara, 1995.
- Toksoy Nurcan, *Revan’da Son Günler: Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine*, Orion Yayınevi, Ankara 2007.
- Topal Coşkun, “Türk-Rus İlişkileri ve Moskova Anlaşması”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt:4, Sayı: 6, 2018, (ss.313-330).
- Topxana meşəsində inşaat işləri aparılıb, <https://qerbxeber.com/2019/05/08/topxana-mesesinde-inaaat-isləri-aparilib>, 8.05.2019 [Erişim tarihi: 26.10.2020].
- Topxana meşəsinin qırılması (1988), <https://haqqinda.az/umumi/50581-Topxana+meşəsinin+qırılması+-1988-.html> [Erişim tarihi: 26.10.2020].
- Tsurtsunia Zaza, Gürcistan’da Rus “Yumuşak Gücü” Tarihi (XIX-XX. Yüzyıl), *Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi* 3, Yaz 2020 (ss. 94-115).
- Türker Özgür, Soofizadeh Abdolvahid, “Gürcistan’ın Rus Himayesine Girmesi ve Sonuçları: Georgiyevsk Antlaşması’ndan Ağa Muhammed Han’ın Tiflis Seferi’ne”, *Journal of History Studies*, Volume: 7, Issue: 3, September 2015 (pp. 149-165).
- Urud Musa, *Zəngəzur* (Elmi-publisistik nəşr), “Nurlar” nəşriyyatı, Bakı 2005.
- Vahidoğlu Orxan, “Sumqayıt 70 yaşını təntənə ilə qeyd edəcək”, <https://ikisahil.az/post/117335-sumqayit-70-yashini-tentene-ile-qeyd-edecek>, 9 fevral 2019 [Erişim tarihi: 21.12.2021].
- www.1905.az portalının “Kvartet”ində 1948-1953-cü illərdə soydaşlarımızın Ermənistan SSR ərazisindən köçürülmələri barədə, <https://1905.az/1948-1953-deportasiya/>, 04.11.2021 [Erişim tarihi: 12.01.2022]
- Xocalı – 1992*, Heydər Əliyev İrsini Araşdırma Mərkəzi, Bakı 2014.
- Yel Selma, *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002.

Yüceer Nasır, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağistan Harekâtı*, Genelkurmay Basım Evi, Ankara 1996.

Zülfüqarlı Məhərrəm, *Şataxi soyqırımı*, AVCIYA. Bakı 2011.

Ализаде Захида, “Национально-колониальная политика царского правительства на Центральном Кавказе”, *Кавказ & глобализация, Журнал социально-политических и экономических исследований*, Том 1 (5), 2007 г., http://www.ca-c.org/c-g/2007/journal_rus/c-g-4/14.shtml [Erişim tarihi: 12.10.2019].

Баберовски Йорг, *Враг есть везде: Сталинизм на Кавказе*, РОССПЭН, Москва 2010.

Байбуртян Ваган, *Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке*, АН Арм. ССР. Сектор востоковедения. Изд-во АН Арм. ССР, Ереван 1969.

Балаев Айдын, *Азербайджанское национальное движение в 1918-1918*, "Елм", Баку 1998.

Буниятов Зия, “Почему Сумгаит?”, Журнал “*İrs-Наследие*”, № 5, 2003 (с.с. 24-27), <http://irs-az.com/new/pdf/090622145425.pdf>, [Erişim tarihi: 21.12.2021].

Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги. Сборник документов и материалов. (Сост. В.Б.Жиромская, Ю.А.Поляков), "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), Москва 2007.

Гасанлы Джамиль, *Али Мардан-бек Топчибашев : Жизнь за идею* (пер. с азерб. Х. Рзаева; под ред. Х. Пашаева), Флинта, Москва 2014.

Гасанлы Джамиль, *Внешняя политика Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920)*, Флинта и Наука, Москва 2010.

Глинка Сергей, *Описание переселения армян Аддербиджанских в пределы России*, Типография Лазаревых Института Восточных Языков, Москва 1831, с.111

Декларация Временного правительства о его составе и задачах, <http://history.tuad.nsk.ru/Russia/USSR/Revolution/vrem1.html>

Джаббаров Фархад, *Армянский экстремизм на Южном Кавказе: вторая половина XIX — начало XX вв.*, TEAS Press, Баку 2018.

Заявление Президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации, <https://web.archive.org/web/20201111084724/http://kremlin.ru/events/president/news/64384> 10.11.2020 [Erişim tarihi: 12.01.2022].

Исмаил-Заде Диляра, “Илларион Иванович Воронцов-Дашков”, Исторические силуэты, Центрполиграф, Москва 2005.

Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле (Редакторы-составители: Тамилла Мусаева, Адиль Мамедов), “Елм”, Баку 2003

К истории образования Нагорно - Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918-1925: Документы и материалы. Азернешр, Баку 1989.

Коммунист, 1920, 2 декабря

Мустафа-заде Рахман, *Две республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг.* Издательство «МИК», Москва 2006.

Насиров Теюб , *Борьба за власть в Азербайджане (1917-1920 гг.)*, Баку 1993.

Отечественная история: XX век, 1999, Издательство "Агар", Москва 1999.

Русское слово, 1905, август

Санкт-Петербургские ведомости, 1905, 21 апреля.

Тифлисский листок, 1905, 2 ноября

Ходжалинская резня, <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/56657> [22.10.2021].

Шавров Николай, *Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам.* Санкт-Петербург, 1911.

Шаумян С.Г., *Избранные произведения в двух томах*, Том 2, 1915-1918 гг. Баку 1978.

ÖZGEÇMİŞ

Azer AGHAYEV, 2003-2014 yılları arasında Bakü şehri, Osman Mirzayev Lisesi'nde öğrenim gördü. Lisans eğitimini; 2014-2018 yılları arası Giresun Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümünde aldı. 2018 yılında Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Bölge Çalışmaları Anabilim Dalında yüksek lisans eğitimine devam etti. Yayımlanmış bir kongre tebliği bulunmamaktadır.